

Cild 2 № 1 2022

ISSN 2788-8789

Vol 2 № 1 2022

SOSIAL TƏDQIQATLAR

Elmi-analitik jurnal

SOCIAL RESEARCH

Scientific-analytical journal

SOSIAL
TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

SOSIAL
TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

ISSN 2788-8789

Cild 2. № 1. 2022

SOSIAL TƏDQIQATLAR SOCIAL RESEARCH

Elmi-analitik jurnal / Scientific-analytical journal

Bakı - 2022

SOSIAL TƏDQIQATLAR

elmi-analitik jurnal

2021-ci ildən nəşr olunur.
Rüblük nəşr: Cild 2. № 1/ 2022

Təsisçi:

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi

Təsisçinin hüquqi ünvanı:

Azərbaycan Respublikası,
Bakı şəhəri, Yasamal rayonu
İsmayıl Qutqaşınlı küç., 18

Redaksiyanın ünvanı:

AZ1073, Bakı şəhəri, Yasamal rayonu,
İsmayıl bəy Qutqaşınlı küç., 18.
Tel.: (+994 012) 510-70-78

www.socialresearchjournal.az

office@ socialresearchjournal.az

"Kütləvi informasiya vasitələri haqqında"
Azərbaycan Respublikası Qanununa
müvafiq şəkildə təsis edilmişdir.

Reyestr № 4248

Tərtibatçı dizayner: Qurban Cəlilov

Texniki operator: Babək Cəfər

Korrektor: A.Məmmədov

SOCIAL RESEARCH

scientific-analytical journal

First edition date in 2021

Quarterly: Vol 2. № 1/2022

Publisher:

Social Research Center

Publishing House:

Republic of Azerbaijan, Baku,
Yasamal district, 18 Ismayil,
Gutgashinli str.

Editorial office:

AZ 1073, Yasamal district,
18 Ismayil Gutgashinli str.
Tel.: (+994 012) 510-70-78

www.socialresearchjournal.az

office@ socialresearchjournal.az

Established by the Law

"On Mass Media"

of the Republic of Azerbaijan.

Registration № 4248

Designer: Gurban Jalilov

Technical operator: Babek Jafar

Corrector: A.Mammadov

Çapa imzalanıb:

Fiziki çap vərəqi:

Sifariş:

Tiraj:

"MM-S" müəssisəsinin mətbəəsində çap edilmişdir.

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, AZ 1102, Bakı şəhəri,
Nəsimi rayonu, A.Tağızadə küçəsi, ev 13.

Telefon: (+994 12) 431 11 00

(+994 50) 314 09 37

REDAKSİYA ŞURASI

BAŞ REDAKTOR

Zahid Oruc
STM İdarə Heyətinin sədri

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Tahirə Allahyarova
*STM İdarə Heyətinin üzvü,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor*

MƏSUL KATİB

Aqşin Məmmədov
*STM-in baş məsləhətçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

BEYNƏLXALQ REDAKSİYA HEYƏTİ

Zahid Oruc

*STM İdarə Heyətinin sədri
(Azərbaycan)*

Mustafa Şəntop

*Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri,
iqtisad elmləri doktoru, professor
(Türkiyə)*

Rafiq Əliyev

*AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin
proqram direktoru, "Zadə irsi və süni
intellekt" Assosiasiyasının prezidenti
(Azərbaycan)*

Urxan Ələkbərov

AMEA-nın akademiki (Azərbaycan)

Ağamalı Məmmədov

*sosiologiya elmləri doktoru, professor,
M.V. Lomonosov adına Moskva Dövlət
Universiteti Kommunikativ sistemlərin
sosiologiyası kafedrasının müdiri
(Rusiya)*

EDITORIAL COUNCIL

EDITOR IN CHIEF

Zahid Oruj
Chairman of the Board of the SRC

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Tahira Allahyarova
*Board Member of the SRC, Doctor of
Philosophical Sciences, Professor*

EXECUTIVE SECRETARY

Agshin Mammadov
*Chief Consultant of the SRC,
Doctor of Philosophy in Philology*

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Zahid Oruj

*Chairman of the Board of the Center for
Social Research (Azerbaijan)*

Mustafa Shentop

*Chairman of the Grand National
Assembly of Turkey, Doctor of Economic
Sciences, Professor (Turkey)*

Rafiq Aliyev

*Corresponding member of ANAS, program
director of Azerbaijan State University of Oil
and Industry, "President of Zade heritage
and artificial intelligence" Association
(Azerbaijan)*

Urkhan Alakbarov

Academician of ANAS (Azerbaijan)

Agamali Mammadov

*Doctor of Sociological Sciences,
Professor, Head of the Department of
Sociology of Communicative Systems,
Lomonosov Moscow State University
(Russia)*

Nigina Şermuhamedova
*fəlsəfə elmləri doktoru, Özbəkistan Milli
Universitetinin professoru
(Özbəkistan)*

Nigina Shermuhamedova
*Doctor of Philosophical Sciences,
Professor of the National University of
Uzbekistan (Uzbekistan)*

Mehmet Dursun
*Beynəlxalq Balkan Universitetinin
rektoru, professor (Türkiyə)*

Mehmet Dursun
*Rector of the International Balkan
University, Professor (Turkey)*

Tahirə Allahyarova
*fəlsəfə elmləri doktoru, professor,
STM İdarə Heyətinin üzvü (Azərbaycan)*

Tahira Allahyarova
*Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Board Member of the SRC (Azerbaijan)*

Darxan Kadirali
*Beynəlxalq Türk Akademiyasının
prezidenti (Qazaxstan)*

Darkhan Kadyrali
*President of the International Turkish
Academy (Kazakhstan)*

Ədalət Muradov
*iqtişad elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
rektoru (Azərbaycan)*

Adalat Muradov
*Doctor of Economics, Professor,
Rector of Azerbaijan State University of
Economics (Azerbaijan)*

Atilla Arkan
*Təhsil və Sosial Siyasət Araşdırmaları
Mərkəzinin direktoru (Türkiyə)*

Atilla Arkan
*Director of the Center for Educational
and Social Policy Studies (Turkey)*

İlham Məmmədzadə
*fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA
Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
direktoru (Azərbaycan)*

Ilham Mammadzade
*Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Director of the Institute of Philosophy and
Sociology of ANAS (Azerbaijan)*

Rəfail Həsənov
*sosiologiya elmləri doktoru, professor,
Bakı Dövlət Universitetinin Sosiologiya
kafedrasının müdiri (Azərbaycan)*

Rafail Hasanov
*Doctor of Sociological Sciences, Professor,
Head of the Department of Sociology, Baku
State University (Azerbaijan)*

Zhang Şuhu
*Çin Sosial Elmlər Akademiyasının
(ÇSEA-CASS) Siyasi Elmlər İnstitutunun
direktoru, Çin Xalq Siyasi Məşvərət
Konfransının üzvü, professor
(Çin Xalq Respublikası)*

Zhang Shuhu
*Director of the Institute of Political Science
of the Chinese Academy of Social Sciences
(CSEA-CASS), Member of the Chinese
People's Political Consultative Conference,
Professor (People's Republic of China)*

Zaleha Kamarudin
*professor, Malayziya Beynəlxalq İslam
Universitetinin prorektoru (Malayziya)*

Əbülfəz Süleymanov
*sosiologiya elmləri doktoru, professor,
Üsküdar Universiteti Sosiologiya
kafedrasının müdiri (Türkiyə)*

Əli Hüseynli
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan)

Musa Qasımlı
*AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri
doktoru, professor (Azərbaycan)*

Hüseyn Qaraşov
*sosiologiya elmləri doktoru, Azərbaycan
Əmək və Sosial Münasibətlər
Akademiyasının rektoru (Azərbaycan)*

Hikmət Əlizadə
*pedaqoji elmlər doktoru, professor, Bakı
Dövlət Universitetinin Sosial elmlər
və psixologiya fakültəsinin dekanı
(Azərbaycan)*

Səməd Seyidov
*psixologiya elmləri doktoru, professor
(Azərbaycan)*

Lyudmila Laxtionova,
*Milli Aviasiya Universitetinin Təhsilin
İnkişafı üzrə Tədris və
Elm İnstitutunun direktor müavini,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent (Ukrayna)*

Vilayət Vəliyev
*iqtisad elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Texniki Universitetinin
rektoru (Azərbaycan)*

Zaleha Kamarudin
*Professor, Vice Rector of the International
Islamic University of Malaysia (Malaysia)*

Abulfaz Suleymanov
*Doctor of Social Sciences, Professor,
Head of the Department of Sociology,
Uskudar University (Turkey)*

Ali Huseynli
Doctor of Philosophy in Law (Azerbaijan)

Musa Gasimli
*Corresponding member of ANAS,
Doctor of Historical Sciences, Professor
(Azerbaijan)*

Huseyn Garashov
*Doctor of Sociological Sciences, Rector
of the Azerbaijan Academy of Labor and
Social Relations (Azerbaijan)*

Hikmet Alizade
*Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor, Dean of the Faculty of Social
Sciences and Psychology of Baku State
University (Azerbaijan)*

Samad Seyidov
*Doctor of Psychological Sciences,
Professor (Azerbaijan)*

Liudmyla Lakhtionova,
*PhD in Economics, Associate Professor,
Deputy Director of the Educational
and Scientific Institute for Education
Development of National Aviation
University (Ukraine)*

Vilayat Valiyev
*Doctor of Economics, Professor,
Rector of Azerbaijan Technical
University (Azerbaijan)*

Elşad Mirbəşiroğlu
*siyasi elmlər doktoru, STM İdarə
Heyətinin üzvü (Azərbaycan)*

Nazim İmanov
*iqtisad elmləri doktoru, professor
(Azərbaycan)*

Qızılgül Abbasova
*fəlsəfə elmləri doktoru, professor
(Azərbaycan)*

Dilbadi Qasimov
*hüquq elmləri doktoru, Strasburq
Universiteti (Fransa)*

Mayis Əliyev
*hüquq elmləri doktoru, Bakı Dövlət
Universitetinin professoru (Azərbaycan)*

Natalya Sosnovskaya
*Belarus Elmlər Akademiyasının
Sosiologiya İnstitutunun elmi
katibi, sosiologiya üzrə fəlsəfə
doktoru (Belarus)*

Yadviqa Yaskeviç
*fəlsəfə elmləri doktoru, professor,
Belarus Dövlət Universitetinin Sosial
Kommunikasiya Departamenti (Belarus)*

Rozmari Morevedc
*fəlsəfə doktoru, Binghamton Universiteti
Elmi Mübadilə Proqramlarının
direktoru, Nyu-York (ABŞ)*

Yıldız Karagöz Yeke
*siyasətin fəlsəfəsi üzrə elmlər doktoru,
professor, İzmir, Katib Çələbi
Universiteti, Sosial və bəşəri elmlər
fakültəsi (Türkiyə)*

Elshad Mirbashirolu
*Doctor of Political Sciences,
Board Member of the SRC (Azerbaijan)*

Nazim İmanov
*Doctor of Economics, Professor
(Azerbaijan)*

Gizilgul Abbasova
*Doctor of Philosophical Sciences,
Professor (Azerbaijan)*

Dilbadi Gasimov
*Doctor of Juridical Sciences, University of
Strasbourg (France)*

Mayis Aliyev
*Doctor of Juridical Sciences, Professor of
Baku State University (Azerbaijan)*

Natalia Sosnovskaya
*Scientific secretary of the Institute of
Sociology of the Belarusian Academy
of Sciences, Doctor of Philosophy in
Sociology (Belarus)*

Yadviga Yaskevich
*Doctor of Philosophical Sciences, Professor
of the Department of Social Communication
of Belarusian State University (Belarus)*

Rosmarie Morewedge
*Doctor of Philosophy, Director of
Scientific Exchange Programs,
Binghamton University, New York (USA)*

Yıldız Karagöz Yeke
*Doctor of Philosophical Sciences in
Politics, Professor, Izmir, Katib Chelebi
University, Faculty of Humanities and
Social Sciences (Turkey)*

Ariz Gözəlov

fəlsəfə doktoru, Rusiya Elmlər Akademiyasının Federal Elmi-Tədqiqat Sosioloji Mərkəzinin aparıcı elmi işçisi, Rusiya EA Fəlsəfə Cəmiyyətinin "Mədəniyyətlərin dialoqu: fəlsəfə və dünyagörüş problemləri" tədqiqat qrupunun rəhbəri (Rusiya)

Ariz Gozalov

Doctor of Philosophy, leading researcher of the Federal center of theoretical and applied sociology of the Russian Academy of Sciences, Head of the research group "Cultural dialog: issues of philosophy and outlook" of the Russian philosophical society RAS (Russia)

Tünzalə Verdiyeva

Azərbaycan Universitetinin Sosial işin təşkili kafedrasının müdiri, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan)

Tunzala Verdiyeva

Head of the Department of Social Work Organization of Azerbaijan University, Doctor of Philosophy in Pedagogy (Azerbaijan)

❖ İCTİMAİ RƏY. SOSIOLOJİ SORĞULAR

Əbülfəz SÜLEYMANLI, Ayşegül DƏMİR

Türkiyədə universitet gənclərinin evlilik və ailə həyatına münasibəti.....11

Yaqut ƏLİYEV

Nəzarətdənkənar uşaqların sosial problemləri: sosioloji təhlil.....27

Lyudmila LAKTIONOVA, Qalina LAZAREVA, Məhəmməd CAMAL

Ukraynada demokratik inkişaf və ali təhsilin müasirləşməsinin yeni mərhələsi.....37

❖ SOSIAL ELMLƏRİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Aylin Tutgun-Ünal

Metaverse üçün metaforaların məzmun təhlili.....52

Larisa AŞNOKOVA, Ağababa DADAŞOV, Ariz GÖZƏLOV

Din və elm: sosial-mədəni aspekt.....68

Aqşin MƏMMƏDOV

Azərbaycanda terminologiyanın vəziyyəti: leksikoqrafiya, unifikasiya və koordinasiya problemləri.....77

İqor KOTLYAROV, Natalya RISYUKEVİÇ

Müasir cəmiyyətdə idman: sosial-fəlsəfi cərəyanlar.....93

Aynur SULTANOVA

Azərbaycanda statistika sisteminin ümumi audit modelinin inkişaf potensialı.....108

❖ İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLERDƏ
BƏRPA VƏ QURUCULUQ MƏSƏLƏLƏRİ**Seyran QULİYEV**

Postmünaqişə dövründə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisində mədəni irsin qorunması: problemlər və təkliflər.....119

Söhrab İSAYEV, Murad MİRZƏYEV

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin istiqamətləri və növləri.....141

İlyas HÜSEYNOV

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi problemi: Ermənistanın hərbi cinayətləri və beynəlxalq təşkilatların qeyri-adekvat münasibəti.....156

❖ PUBLIC OPINION. SOCIAL SURVEYS

Abulfes SULEYMANLI, Ayshegul DEMİR

The Attitudes of University Students Towards Marriage and Family
Life in Turkiye.....11

Yagut ALİYEVA

Social Problems of Uncontrolled Children: Sociological Analysis.....27

Liudmyla LAKHTIONOVA, Halyna LAZARIEVA, Mohammad JAMMAL

Democratic Development and New Stage of Modernization of Higher
Education in Ukraine.....37

❖ CURRENT PROBLEMS OF SOCIAL SCIENCES

Aylin TUTGUN-UNAL

Examination of Metaverse Metaphors According to the Content Analysis Method.....52

Larisa ASHNOKOVA, Agababa DADASHEV, Ariz GOZALOV

Religion and Science: Social and Cultural Aspect.....68

Agshin MAMMADOV

The State of Terminology in Azerbaijan: Lexicography, Unification and
Coordination Problems.....77

Igor KOTLYAROV, Natalia RISYUKEVICH

Sport in Modern Society: Social and Philosophical Trends.....93

Aynur SULTANOVA

Capability for Development of the General Audit Model of Statistical
System in Azerbaijan.....108

❖ ISSUES OF REBUILDING AND RECONSTRUCTION IN TERRITORIES
LIBERATED FROM OCCUPATION**Seyran GULIEV**

Preservation of Cultural Heritage in Karabakh and Eastern Zangazur
in the Post-Conflict Period: Problems and Proposals.....119

Sohrab ISAYEV, Murad MIRZAYEV

Directions and Types of Organization of Economic Activity in Territories
Liberated from Occupation.....141

Ilyas HUSEYNOV

The Issue of Demining of the Territories Freed from Occupation: Armenia's
War Crimes and Inadequate Approach of International Organizations.....156

**İCTİMAİ RƏY.
SOSİOLOJİ SORĞULAR**

**PUBLIC OPINION.
SOCIAL SURVEYS**

TÜRKİYE’DE ÜNİVERSİTE GENÇLİĞİNİN EVLİLİK VE AİLE YAŞAMINA İLİŞKİN TUTUMLARI

Ebulfez SÜLEYMANLI

*Prof. Dr., Üsküdar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü
(Türkiye)*

*E-mail: ebulfez.suleymanli@uskudar.edu.tr
ORCID NO: 0000-0003-1894-5232*

Ayşegül DEMİR

*Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü*

*E-mail: ayseguldemir@sinop.edu.tr
ORCID NO: 0000-0002-7328-4492
(Türkiye)*

Özet. Bu araştırmada Türkiye’de üniversite gençlerin evlilik ve aile kurumuna ilişkin düşünceleri, sosyo-demografik değişkenlerle ilişkilendirilmiş, değişen tutum ve beklentiler tespit edilmiştir. Çalışmanın evrenini Türkiye Üniversitesinde öğrenim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Yedi (7) Bölgede yürütülen araştırmaya 2019 – 2020 Öğretim Yılı Türkiye Üniversitelerinde öğrenim gören Türkiye genelinde evli olmayan yaşları 17-35 arasında değişen genç katılmıştır. Örneklemi oluşturan toplam 3266 öğrencinin %54,3’ünü (n=1770) kadın, %45,7’sini (n=1491) erkek öğrenciler oluşturmaktadır. Bu çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, üniversite öğrencilerinin, evlilik, aile ve çocuk durumu konularında olumlu tutum sergiledikleri görülmektedir. Ayrıca toplum ve aile yaşamında yaşanan değişimler gençlerin, evlilik ve aile yaşamına ilişkin tutumlarının da farklılaşmasına neden olmuştur. Özellikle aile içi rol paylaşımında bu değişimin daha belirgin bir biçimde ortaya çıktığı gözlenmiştir. Katılımcıların çoğunluğu, evde tüm sorumlulukların ve görevlerin tek bir tarafa yüklenmesi konusundaki yaygın tutumları yanlış bulduklarını, bu tarz davranışlara karşı çıktıklarını belirtmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, üniversite öğrencileri, anket, evlilik, aile kurumu, gençlerin tutumları, dönüşüm

Giriş

Günümüz toplumlarında toplumsal değişimin etkisiyle toplumun bileşeni olan tüm kurumlar üzerinde etkili olmuştur. Geleneksel yapıların gücü aşınarak modern ve organik ilişkiler güçlenmiştir. Bu süreçte değişiminin önemli bir sacayağını aile ve evlilik kurumu oluşturmuştur. Dünya genelinde aile kurumu ve evliliğe yüklenen anlamlar farklılaşmış, Türkiye’de aile kurumu da bu süreçten etkilenmiştir.

Türkiye’de de aile ve evlilik kurumuna dair önemli dönüşümler 20. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla yaşanmaya başlanmıştır. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler, kentleşme ve makineleşme ve göç, kültürel değişimin hızlanmasına yol açmıştır. Bu süreçte kentleşme ile birlikte geniş aileler yerini çekirdek ailelere bırakmış ve değerlerin etkisi tedricen ortadan kalkmıştır [2, 17-20]. Bu bağlamda özellikle son zamanlarda eşler arası yaşanan geçimsizlik, çatışma ve boşanma oranlarının yükselmesi gerek çiftler üzerinde gerekse evlenmemiş bireyler üzerinde aile ve evlilik kurumuna bakışa ilişkin farklı toplumsal, ekonomik ve psikolojik sonuçlar doğurmaktadır. Öte yandan sosyal medyada kamuoyuna yansıtılan gerçek dışı evlilik ilişkileri, gençlerin evliliğe doğru ve gerçekçi olmayan anlamlar yüklemelerine neden olmaktadır.

Bu bağlamda aile ve evlilik konusundaki kişisel ve toplumsal tutumların ve evliliğe bireylerce yüklenen öznel anlamların anlaşılması, sosyal ve kişisel yapıların belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır [8].

İlgili literatür tarandığında son yıllarda gençlerin aile kurumu ve evliliğe bakış açısı araştırmacıların dikkatini çeken bir konu olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Carroll ve diğerleri [4]. tarafından öne sürülen Evlilik Ufku Teo-

risi’nin önemli bir parçası olarak gençlerin evliliğe verdikleri önem yer almaktadır. Bu doğrultuda, yapılan araştırmalar da [3; 4; 7] gençlerin evliliğe önem verdiğini ortaya koymuştur. Her ne kadar gençlerin evliliğe önem verdiği ortaya konulsa da Willoughby ve Dworkin [11] “şu an evlenmek istiyorum” ifadesine gençlerin yaklaşık dörtte birinin katıldığını veya kesinlikle katıldığını belirlemiştir. Türkarşlan ve Suleymanov’un araştırmasında [9] Türkiye’de ve Azerbaycan’da üniversite son sınıfta okuyan öğrencilerin aile ve evlilik konusundaki görüş ve düşünceleri karşılaştırmalı tahlille ortaya konmuş; her iki ülkenin üniversite gençliği arasında aile kurumunun önemini koruduğu saptanmıştır. Köroğlu [7] yaptığı çalışmada gençlerin az da olsa bir kısmının evlilikten korktuğu sonucunu elde etmiştir. Ünal ve Avcı [10] gerçekleştirdiği çalışmada bireylerden bir kısmının evlenmeye sıcak bakmadığı bulgusunu elde etmiştir. Benzer olarak, Akbaş ve diğerleri [1] gençlerin %40’ının evlilikten korktukları bulgusuna ulaşmıştır.

Yapılan bu çalışmalar gençlerin aile ve evlilik kurumuyla ilgili düşüncelerini ortaya koysa da, hızlı toplumsal değişimler bu alanda çalışmaların periyodik biçimde gerçekleştirilmesini zaruri kılmaktadır. Bu zaretten ortaya çıkan bu araştırmayla Türkiye’de üniversite gençlerin aile ve evlilik kurumuna ilişkin tutumlarının geniş bir çerçevede araştırıp analiz ederek gerek sosyal bilimlerin literatürüne gerekse uygulayıcılara (devlet kurumları, sivil toplum kuruluşları) katkı sağlanması amaçlanmıştır. Çalışmada gençlerin aile ve evliliğe ilişkin görüşlerinin sosyo-demografik (cinsiyet, doğum yeri, anne-babanın eğitim durumu, aile yapısı değişkeni ve d), ve kültürel değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğini; gençlerin toplumsal değerleri ile aile ve evliliğe ilişkin

tutumlarında bir ilişkinin olup olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Yöntem

Bu amaç doğrultusunda, araştırmada yorumsamacı paradigmadan faydalanılmıştır. Yorumsamacı yaklaşımda çalışılan olay ve olgular kendi ortamları içinde incelenmekte ve araştırmacı bu olay ve olguları ayrıntılı biçimde ve derinlemesine açıklamaya ve yorumlamaya çalışmaktadır.

Araştırmada var olan durumun ortaya koyulması amaçlandığından niceliksel betimleme yöntemi kullanılmıştır. Genel tarama modeline göre yürütülen araştırmada araştırmacılar tarafından hazırlanan çevrimiçi anket ile veriler toplanarak gençlerin evlilik ve aile kurumuna yönelik düşünceleri belirlenmiştir.

1.1. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evrenini 2019–2020 eğitim-öğretim yılında Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinde öğrenim gören önlisans, lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde bireyler oluşturmaktadır.

Evrenin tümüne ulaşmak olanaksız olduğundan belirtilen evren üzerinden örneklem belirlenmiştir. Bu araştırmanın örneklemini belirlemek amacı ile tabakalı amaçsal örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemin temel özelliği, evrenin bazı özelliklerine (cinsiyet, yaş, vb.) göre kotalar koyarak seçim yapılmasına dayanmaktadır. Bu araştırmada örneklem belirlenirken cinsiyet, öğrenim düzeyleri (önlisans, lisans, yüksek lisans ve doktora, ayrıca bölüm ve sınıf düzeyi), eğitim aldıkları üniversiteler, kota olarak kullanılmıştır.

Bu kapsamda çalışmanın örnekleme 18-35 yaş aralığında, çalışmaya katılmaya istekli bireyler arasından rastge-

le seçilerek oluşturulmuştur. 7 Bölgede yürütülen araştırmaya Türkiye genelinde evli olmayan yaşları 17-35 arasında değişen 3266 genç katılmıştır. Ayrıca, örnekleme Türkiye'nin tüm bölgelerini kapsamaması ve temel bilim alanlarına göre en yüksek derecede çeşitlilik sağlanabilmesi amacıyla her disiplin alanından uygun sayıda denek örnekleme dâhil edilmeye çalışılmıştır. Örneklem büyüklüğü; %5 kabul edilebilir hata miktarı ve %95 ($z = 1,96$) güvenirlilik düzeyi üzerinden hesaplanmıştır.

1.2. Verilerin Toplanması

Çalışmaya veri toplamak için, belirli kişilere bir dizi soru sormaya dayalı sistematik bir veri toplama aracı olan anket tekniğinden yararlanılmıştır. Örneklemin evlilik ve aile hayatına ilişkin görüşleri araştırmacılar tarafından geliştirilmiş, 78 maddeden oluşan bir anket yoluyla değerlendirilmiştir. Soruların önemli bir kısmı kapalı uçlu ve çoktan seçmeli niteliktedir. Bazı sorularda açık uçlu ve Likert ölçekli sorular da kullanılmıştır.

Anketin birinci bölümü olan kişisel bilgi formu araştırmanın amaçlarına uygun şekilde belirlenmeye çalışılmış, bireylerin yaş, cinsiyet, öğrenim gördüğü bölüm ve sınıfı, ilişki durumu, aile yapıları, yaşadıkları mekân, uzun süre yaşadıkları şehir, ebeveynlerin medeni ve mesleki durumuna ilişkin soruları içermektedir. İkinci bölümde ise öğrencilerin evlilik ve aile kurumuna ilişkin tutumları belirlemeye yönelik 42 maddede hazırlanmıştır. Anketin üçüncü bölümünde katılımcıların sosyal medya alışkanlıkları ve yalnızlık algılarına ilişkin sorular yer almaktadır.

Veri toplamak amacıyla anket çalışması 12 Mayıs –12 Haziran 2020 tarihleri arasında çevrimiçi araştırma tekniğinden yararlanılarak gerçekleştiril-

miştir. Veriler, linkte <https://docs.google.com/forms/u/0/> olarak belirtilen internet adresine yüklenmiş Türkiye genelinde üniversite öğretim üyeleri üzerinden çalışmaya katılmayı kabul eden öğrencilerine anket linki mail yoluyla ve sosyal medya hesaplarından da ulaşılarak paylaşılmıştır. Bu süreçlerin sonucunda toplamda 3550 genç gönüllü olarak çalışmaya katılmıştır bunlardan 3266'sı değerlendirmeye dâhil edilmiştir.

Araştırma kapsamına öğrencilerden alınan bilgilerin analizi, "SPSS for Windows 24.0" yazılımı kullanılarak yapılmıştır. Çalışmada bağımsız değişkenler olarak öğrencilerin cinsiyetleri okudukları bölümler ve sınıfları, doğum yerleri, bağımlı değişken olarak evlilik ve aile kurumuna ilişkin görüşleri esas alınmıştır.

Araştırma sonucunda gençlerin Evlilik ve Aile Kurumuna İlişkin Tutumları ile ilgili sorular ve bağımsız değişkenler arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olup olmadığı İki Ortalama Arasındaki Farkın Önemlilik Testi (T testi) ve Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ile test edilmiştir.

2. Bulgular

2.1. Demografik Özellikler

Türkiye genelinde evli olmayan yaşları 17-35 arasında değişen 3266 genç katılmıştır. Bunlardan %54,3 kadın, %45,7 erkek. (Kadın=1770 kişi, Erkek=1491 kişi) katılımcılar oluşturmaktadır. Katılımcıların %95'inin bekâr olduğu görülmektedir. Kardeş sayısı incelendiğinde; ülke genelinde 2 veya 3 kardeş olma durumu yaygındır (%34,4; %31,8). 4 kardeş olanların oranı %13,5, 5 kardeş olanlar %6,7'dir. Tek çocuk olanların oranı %6,8'dir. Bölgeler bazında bakıldığında ise Akdeniz bölgesinde, ilk sırada 3 kardeş (%29,7), ikinci sırada 2 kardeş (%27,3), üçüncü sırada 4

kardeş (%19,3) olma durumu geliyor. Tek çocuk olma durumu %5,7'dir.

Katılımcıların öğrenim durumu, Türkiye genelinde lisans eğitimi olan %74,1, ön lisans %16,6, yüksek lisans %7,9, doktora %1,3 oranındadır. Bir işte çalışma durumuna yönelik, ülke genelinde, %58,6'sı çalışmadığını, %11,5'i sadece yaz tatilinde çalıştığını, %7,9'u hafta sonu veya yarım gün (part time) çalıştığını belirtmiştir. Kendi işinde çalıştığını belirten %5 oranında genç vardır; tam gün çalışan gençler ise %13,3'tür. En uzun süre hangi yerleşim biriminde kaldıklarına bakıldığında; ülke genelinde %40 il, %33,1 metropol, %18,6 ilçe, %7,7 köy bulunmuştur.

Evinizde sürekli olarak kimlerle yaşadıklarına ilişkin soru incelendiğinde; tek başına yaşayan gençlerin oranı %8,4 olup en yüksek oran Ege Bölgesinde bulunmuştur (%12,3). Anne baba yanında nine veya dedesiyle yaşayanların oranı en yüksek bölge Karadeniz Bölgesidir (%12,7). İkinci sırada Güneydoğu Anadolu Bölgesi gelmiştir (%9,2). Doğu Anadolu ve İç Anadolu %8'lerde olup üçüncü sırada bu bölgeler gelmiştir. Anne baba yanında dede veya nine ile yaşamada en düşük oran ise Marmara ve Akdeniz Bölgesinde olup eşit orandadır (%4,6). Ülke geneline bakıldığında; anne, baba ve kardeşleriyle yaşayan gençlerin oranı %56'dır. Anne ve babasıyla yaşayanlar %17,7, anne, baba, dede veya nine ile %6, anne ve kardeşler yaşayanlar %5'tir. Tek başına yaşayanlar %8,4'tür. Sadece baba ve kardeşler ile yaşayan gençlerin oranı düşüktür (%1,1).

Öğrenim görüldüğü süreçte, ülke genelinde; %48,6'sı ailesiyle, %23,4'ü bekâr evinde, %17,5'i devlet yurtda, %9,3'ü özel yurtda kaldıklarını bildirmiştir. Akrabalarıyla kalanlar sadece %1,1'dir. Ailesiyle birlikte kaldığını belirten gençlerin oranı en yüksek Mar-

mara Bölgesinde bulunmuştur (%62,7). Bekâr evinde kalanlar en yüksek oranda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunmuştur (%42,7).

Toplumun geneline göre ailenin ekonomik durumu, ülke genelinde çoğunlukla orta düzey belirtilmiştir (%60,5). İkinci sırada ortanın üstü (%22), üçüncü sırada ortanın altı (%12,7) belirtilmiştir. Üst sınıf %2,5, alt sınıf ise %2,4, neredeyse eşit orandadır. Ülke genelinde aile ve burslardan masraflarını karşıladıklarını belirtenler çoğunluktadır. Aile ve burs diyenler %32,2; tamamen aile diyenler %27,9; aile ve kendi kazancım diyenler %15; aile, bur ve kendi kazancım diyenler %10,7'dir. Tamamen kendi kazancıyla geçinen gençlerin oranı %13,5.

Dini inançlar açısından; "inançlıyım dinimin tüm gereklerini yerine getiriyorum" diyen gençlerin oranı ülke genelinde %29,4'tür. "inançlıyım, dinimin bazı gereklerini yerine getiriyorum" diyenlerin oranı %51'dir. "İnançlıyım ama dinimin gereklerini yerine getirmiyorum" diyenlerin oranı %11,7'dir. İnançlı değilim diyen gençlerin oranı %7,9'dur. Bölgelere bakıldığında; Dinin bütün gereklerini yerine getirdiğini bildiren öğrenciler en yüksek oranda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunmuştur (%54,5). En düşük oran ise sırasıyla Ege (%19,1), Akdeniz (%27,5) ve Marmara (%28,2) Bölgesinde bulunmuştur. Dinin bazı gereklerini yerine getirenler incelendiğinde, tüm bölgelerde yüzde ellilerde seyretmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde tüm gereklerini yerine getirenler yarıdan fazla olduğundan, bazıılarını yerine getirenler doğal olarak daha düşüktür (%35,1). İnançlı olup gereklerini yerine getirmediğini belirtenlerde; Ege (%18,6), Marmara (%12,7) ve Akdeniz Bölgesi (%12,3) sırasıyla diğer bölgelere göre daha yüksek orandadır. İnançlı değilim diyen gençlerin oranları

en yüksek olarak sırasıyla; İç Anadolu (%9,4), Ege (%8,8), Karadeniz (%8,3) ve Marmara (%8,2) Bölgesidir. Doğu Anadolu Bölgesinde yüzde sıfırdır.

Anne ve babanın bir arada yaşama durumu incelendiğinde; ülke genelinde %88 oranında anne-baba bir arada yaşamaktadır. Boşanma oranlarına bakıldığında; anne ve baba sağ ama boşanmış olmada Ege Bölgesi (%7,4) ve İç Anadolu Bölgesi (%6,8) en başta gelmekte, üçüncü sırada Marmara Bölgesi (%5,6) gelmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde boşanma oranı 0'dır. Ülke genelinde boşanmış anne baba oranı %5,2'dir. Boşanmamış ama ayrı yaşayan anne baba oranı ülkemizde %1,2'dir. Babası vefat edenlerin oranı %3,9 iken annesi vefat edenlerin oranı %1,5'tir. Anne ve babanın kaç evlilik yaptıklarına ilişkin duruma bakıldığında, ülke genelinde yüksek oranda annenin "1" evlilik geçirdiği belirlenmiştir (%97,2). İki evlilik geçiren anne oranı %2,6'dır. %93,6 oranında baba 1 evlilik, %6 oranında baba ise 2 evlilik yapmıştır.

2.2. Evlilik ve Aile Kurumu

Evlilik ve aile kurumu ile ilgili bulgular incelendiğinde, evliliğin ne olduğu sorusuna ülke genelinde yarıdan fazla genç %58,4 oranında "mutlu bir beraberlik", ikinci sırada ise "sorumluluk" cevabı verenlerin oranı %19,5 iken "aşk ve tensel uyum" diyenlerin oranı ise %9,8 olmaktadır. Ayrıca ilginç ifadelerde buldukları görülmüştür: imtihan (%2, n=66); esaret (%1,3; n=43); mecburiyet (%0,8; n=25); alışkanlık (%0,7; n=24); "çocuk sahibi olmak" (%2; n=64); "kurtuluş" (%0,4; n=14).

Evlilik tercihinde aşk evliliği mi mantık evliliği mi tercih edersiniz diye sorulduğunda; %64,3 oranında genç aşk evliliğini tercih etmiş ve mantık evliliği cevabı verenlerin oranı %16,7 olup hiç

evlenmek istemediğini bildirenlerin oranının ise %11,9 olduğu görülmektedir. Ayrıca hem aşk hem mantığın bir arada olabileceğini belirten gençlerin oranı %7 olmaktadır. Cinsiyete göre aşk evliliğine ve mantık evliliğine yönelik tercihler karşılaştırıldığında, kadınların aşk evliliğine yönelik görüşlerinin baskın olduğu görülmüştür. Ayrıca hem aşk hem de mantık evliliğini tercih etmede kadınlar lehine önemli bir farkın olduğu ortaya çıkmıştır. Bölgelere göre karşılaştırma yapıldığında, evlenmeyi düşünmüyorum diyen gençlerin en çok %15,6 oranında Güneydoğu Anadolu'da olduğu görülmüş, en az ise %11,2 oranında Marmara Bölgesinde görülmüştür. Her durumda tüm bölgelerde yüzde 10 oranının üzerinde durum tespiti yapılmıştır. Aşk evliliğini tercih edenler yüksek oranda %66,5 olarak Ege Bölgesinde, %66,5 oranında Marmara Bölgesinde olduğu görülmektedir. Sonrasında ise Doğu Anadolu ve İç Anadolu Bölgeleri yüzde 60 oranının üzerinde seyretmektedir. Mantık evliliği oranları en yüksek (%22,3) Karadeniz Bölgesi ve %22,1 oranında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde görülmüştür.

İdeal evlilik yaşına ilişkin öğrencilerin görüşlerinden hareketle erkekler için ideal evlenme yaşı olarak 27-28 civarında çıkarken, kadınlarda bu yaşın 25-26 aralığında olduğu saptanmıştır. Genellikle tercih edilen evlenme yaşında kadınların erkeklere göre daha küçük yaşta evlenmesi gerektiği belirlenmiştir.

En uzun ilişkisinin süresi sorulduğunda, gençlerin yarısı 6 ay ile 5 yıl arasında olduğunu belirtmiştir (%50). İlişkim olmadı diyen gençlerin oranı %12 olup en yüksek oran İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunmuştur (%18). Akdeniz ve Karadeniz Bölgelerinde yüzde 15 civarında seyretmiştir. İlişkim olmadı diyenlerin oranı ise en az olan bölge Marmara (%9,9) ve Ege

(%10) bulunmuştur.

Evlilikle ilgili karar aşamasına bakıldığında; ülke genelinde %67 oranında gençler "kararı ben veririm daha sonra ailemden onay alırım" demiştir. %12 oranında genç ise "kararı ben veririm, aileme danışmam" demiştir. Bu durumda neredeyse %80 oranında genç kararı kendi vermek istediğini belirtmiştir. Kararı ailem verir, sonra benim onayımı alır diyenlerin oranı (n=25; %0,8) oldukça düşüktür. Aileyle görüş birliği yaparak evlilik kararı almayı bulan gençlerin oranı %20'dir. Ailesinin karşı çıktığı biriyle evlenip evlenmeyecekleri sorulduğunda; "hayır evlenmem" diyenlerin oranı %65,2'dir.

Evlilik kararı alırken kadınların erkeklere göre ailesinin görüşlerine büyük önem verdiği görülmüştür. Erkekler bu noktada kadınlara göre kendi kararlarını verebileceğini ve başkasına danışma ihtiyacının olmadığı yönünde görüş belirtmiştir. Ailenin kesin olarak karşı çıktığı biriyle evlenmek istenmesine yönelik öğrencilerin görüşleri incelendiğinde, erkeklerin bu durumda ailesine karşı çıkıp evlenmeyi istediği, kadınların ise evlenmeyi istemediği ortaya çıkmıştır. Bölgelere bakıldığında; Doğu Anadolu bölgesinde %82,2 oranında genç ailesine karşı gelmeyeceğini bildirmiş; Güneydoğu Anadolu'da ise %71,4. Ailem karşı çıkarsa da evlenirim diyenlerin en yüksek olduğu bölgeler ise; %37,6 ile Akdeniz; %36,7 ile Marmara; %35,6 ile Ege; %33,3 ile İç Anadolu Bölgesi'dir.

Evliliğin aşkı nasıl etkilediğine ilişkin duruma bakıldığında; %42,1 oranında "aşkı güçlendirir" diyenler olmuştur. %34,9 ile ikinci sırada ise, "tam olarak öldürmese de zaman aşımına uğratar" cevabı verenler yer almaktadır. Sonrasında, "sadece evlilik değil uzun süreli ilişkiler de aşkı öldürür" cevabını verenlerin oranı %13,2'dir. Böylece, %48 oranında aşkın zaman aşımına uğrayacağı

veya öleceği düşünülmektedir. Ayrıca oranı %2'lerde seyreden bir grup, aşkın evlilikle birlikte yerini sevgi ve saygıya bırakacağını belirtmiştir. Evliliğin aşkı nasıl etkilediğiyle ilgili öğrencilerin görüşleri incelendiğinde; kadınlar, evlilikle beraber aşkın yerini sevgi ve saygının aldığı yönünde olumlu bir görüşe sahip oldukları belirlenirken erkeklerin ise evlilikle beraber aşkın öldüğü yönünde kararsar bir bakış açısına sahip oldukları belirlenmiştir.

Nikâha ilişkin görüşler sorulduğunda hem resmi hem dini nikâh olması gerektiğini belirten gençler %76,8'dir. %17 oranında genç sadece resmi nikâh olması gerektiğini, dini nikâha gerek olmadığını düşünmektedir. Sadece dini nikâh yeterli olduğunu düşünenlerin oranı azdır (n=13; %0,4). Nikâha gerek yok diyenler %4,6 oranındadır. Nikâha yönelik öğrencilerin görüşleri incelendiğinde, erkeklerin daha çok dini nikâhla evliliğe yönelik görüşlerinin baskın olduğu, kadınların ise hem dini hem de resmi nikâhın yapılması gerektiğini düşündüğü belirlenmiştir. Bölgeler bazında baktığımızda nikâha gerek yok diyenler sırasıyla Ege Bölgesindedir (%8). İkinci sırada %6 oranında İç Anadolu Bölgesi gelmekte, sonra ise %5) Marmara Bölgesi ile devam etmektedir. Oranlar az Doğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde olup 1 ya da 2 kişi bu görüşe katılmıştır. Ayrıca "bilmiyorum, eşe göre değişir" cevabını verenler olmuştur.

Nasıl bir törenle evlenmek istedikleri sorulduğunda; tüm bölgelerde "fark etmez" ile "kır/köy düğünü" diyenler birbirine yakın oranda (%20) seyretmiştir. Ülke genelinde %25,2 oranında kır/köy düğünü, %22,1 oranında fark etmez diyenler olmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde "salon düğünü" diyenler en yüksek oranda (%26) bulunmuştur. Diğer tören tercihlerine bakıldığında,

nikah ve kokteyl %15,6; nikah salonu %12,6; salon düğünü %12,2; sahil kenarı veya yat %7; ev düğünü %2,5; diğer %3 olmaktadır. Diğer seçeneği incelendiğinde; en ucuz, karşı tarafla karar verilir, mevlit, cami avlusu, otelde, kilisede, törene gerek yok ifadeleri yer almaktadır. Nasıl bir törenle evlenilmek istendiği ile ilgili öğrencilerin görüşleri incelendiğinde, erkeklerin büyük çoğunluğunun ev düğünü şeklinde evliliklerini gerçekleştirmek istediği belirlenirken kadınların ise evlilik tercihlerinde düğün salonu/kır düğününün baskın olduğu görülmüştür. Sahilde veya yat/tekne de evlenmek isteyenler yüksek oranda (%10) Ege Bölgesini ve (%8) Akdeniz Bölgesini belirtmiştir. Nikâh ve Kokteyl cevabını verenler en çok %18,2 oranında Marmara Bölgesi'ni ifade etmiştir.

Evlendikten sonra kaç çocuk sahibi olmak istedikleri sorulduğunda; neredeyse yarısı (%52) iki (2) çocuk derken, %20,4'ü üç (3) çocuk, %6,7'si dört (4) çocuk demıştır. Beş (5) çocuk yapmak isteyen %2 oranında genç bulunmuş, bir (1) çocuk yeterli diyenler ise %10,8 bulunmuştur. Çocuk istemiyorum diyen gençlerin oranı %6,8'dir. Evlendikten sonra istenilen çocuk sayıları incelendiğinde, erkeklerin kadınlara oranla daha fazla çocuk sahibi olmak istedikleri belirlenmiştir. Erkeklerde evlendikten sonra bu rakam 5 civarındayken kadınlarda bu sayının 2 ye indiği görülmüştür.

Bölgelere göre değerlendirildiğinde; Ege, Akdeniz ve Marmara Bölgesinde çocuk istememe oranı daha yüksek olup, oranı yüzde 7'lerde seyretmiştir. Sıralamada; Ege, Akdeniz, Marmara, İç Anadolu en çok çocuk istememe oranına sahip. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ise birinci sırada en az üç çocuk isteyenler %35,1 oranında bulunmaktadır. Dört (4) çocuk isteyenler %9, beş (5) çocuk isteyenler %8; Yedi (7) çocuk cevabını verenler %4 oranında genç bu-

lunmaktadır. Bununla birlikte bu bölgede iki (2) çocuk isteyen gençlerin oranı %29,9'dur. Doğu Anadolu Bölgesindekilerin yarısı iki (2) çocuk istemektedir (%51,2). %23,8'i üç (3) çocuk; %12'si dört (4) çocuk; %2,4'ü beş (5) çocuk istemektedir. Ege Bölgesinde çocuk istememe oranı en yüksek olsa da, 2 çocuk isteyenlerin oranı %59,8 ile en yüksektir.

Sadece bir (1) çocuk olsa kız mı erkek mi isterdiniz diye sorulduğunda; %33,1'i kız, %21,5'i erkek çocuk istediklerini belirtmiştir. Fark etmez cevabını verenlerin oranı %45,4 olmaktadır. Sadece tek çocuğa sahip olunması durumunda cinsiyet tercihlerinde erkekler ile kadınlarda da benzer sonuçlar olduğu belirlenmiştir. Böyle bir durumda erkekler genellikle erkek çocuğuna sahip olmayı isterken kadınların ise kız çocuğuna sahip olmak istediği görülmüştür. Bölgeler açısından bakıldığında; kız çocuk isteyenlerin Doğu Anadolu Bölgesi (%34,9), Marmara Bölgesi (%34,3) ve Ege Bölgesinde (%34) daha çok olmakla birlikte İç Anadolu Bölgesi %32,6, Akdeniz Bölgesinde %31,8, Karadeniz Bölgesinde %27,9 oranlarında birinci sırada geldiğini söylenebilir. Diğer yandan Güneydoğu Anadolu Bölgesinde erkek çocuk isteyenler (erkek: %20,8; kız: %19,5) daha fazladır.

Evlendikten ne kadar süre sonra çocuk istedikleri sorulduğunda; 2-3 sene sonra siyenler %52,8 oranındadır. Çocuk durumu için 6 ay-1 sene sonra cevabını verenler %26,8 olup 3-4 sene sonra isteyenler %10,7'dir. Hiç çocuk istemiyorum cevabını verenler %4,5'tir. Hiç çocuk istemiyorum diyenlerin Ege Bölgesinde %6, Marmara Bölgesinde %5 olduğu görülmüştür. En düşük oran Doğu Anadolu Bölgesinde olup %2,4'tür. Diğer yandan 3-5 ay sonra cevabını verenler en yüksek oranda Doğu Anadolu (%10) ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde (%7,8) görülmüştür.

2.3. Eş Seçimi, Boşanma ve Aile İlişkileri

Evlilikler bir seçim sonucunda gerçekleşmektedir. Bireyler evlenecekleri kişiyi seçerken 'benzerlik ilkesi' ya da 'bütünleme ilkesi' ne göre hareket ederler. Benzerlik ilkesine göre sınırlı bir birey grubu içerisinde ırk, etnik köken, yaş, din, eğitim durumu, toplumsal sınıf, kişilik gibi benzerliklerin göz önünde bulundurulması sonucu seçim yapılmaktadır. Bu ilkeye göre benzerler birbirini çekmektedir. Bütünleme ilkesine göre ise bireyler eşlerini seçerken özellikle kişilik bakımından farklı ve tamamlayıcı buldukları kişilere yönelirler. Yani bütünleme ilkesi, benzerlik ilkesinin zıttı olacak şekilde karşıtların birbirini çektiğini Eş seçimi yapan ve eş olarak seçilen bireylerin karşılıklı özelliklerinin birbirine uygun olması ilişkilerin daha sağlıklı yürümesini sağlamaktadır.

Eş seçimi insanın belirli bir olgunluğa erişmesi sonucunda yaşanacaktır. Eş olarak seçilecek kişide ekonomik durum, dini ve ideolojik görüşler, mesleki statü gibi pek çok nitelik aranır ve bu doğrultuda bir seçim yapılır. Eş olarak seçilen kişinin özellikleriyle eş seçimi yapan kişinin özellikleri ne kadar birbirine uygunsa, o ölçüde sağlıklı bir ilişki kurulacağı söylenebilir [5:794]

Eş olarak seçeceğimiz kişinin yaşı size göre ne düzeyde olmalı sorusunda; yaşı benden büyük veya benim kadar olmalı cevabını verenler (%27,7) ilk sıradadır. Yaş farkı önemli diyenler %21,2, yaşı benden büyük olsun cevabını verenler %18,7, yaşı benden küçük veya benim kadar cevabını verenler %18,2'dir. Eş olarak seçilen kişinin yaşının kendisine göre nasıl olması gerektiği ile ilgili görüşler incelendiğinde, kadınların daha çok kendinden büyük ve aynı yaştaki erkeklerle evlenmek istediği, erkeklerin de kendilerinden kü-

çük ya da aynı yaştaki kadınlarla evlenmek istedikleri görülmüştür.

Eş olarak seçeceğiniz kişinin eğitim durumu size göre ne düzeyde olmalı sorusuna; yüksek oranda benimle aynı düzeyde ya da benden yüksek olmalı cevabı verenler %43 gelmiştir. Eğitim farkı önemli değil diyenler %33,1'dir. Benimle aynı eğitim düzeyinde olsun cevabını verenler %17'dir. Eş olarak seçeceğiniz kişinin maddi durumu size göre ne düzeyde olmalı sorusuna; birinci sırada %45,8 oranında "maddi durum farklı önemli değil" cevabı verilmiştir. İkinci sırada %31,5 oranında maddi durumu benden iyi ya da benimle aynı düzeyde ifadesi belirtilmiştir. Maddi durumu benimle aynı olsun cevabını verenler %12,1 oranında yer almaktadır. Az oranda da olsa maddi durumu benden zayıf olsun cevabını verenler (%3,2) vardır. Bölgelere bakıldığında; Karadeniz bölgesinde %5,2 oranında benden zayıf olsun cevabını verenler vardır. Doğu Anadolu Bölgesinde ise oran %4,2 olarak görülmektedir.

Eş seçerken nelere dikkat edildiği sorusuna ilişkin ilk sırada gelen eş özellikleri sırasıyla; %80,5 oranında iyi huylu olması, %68,4 oranında aynı değerlere sahip olması, %57,9 oranında iyi bir aileden olması, %54,2 oranında benimle aynı dünya görüşünü paylaşıyor olması, %41,2 oranında güzel/yakışıklı olması, %26,2 oranında tahsilli olması, %22,6 oranında iyi bir meslek sahibi olması, %20,5 oranında iş sahibi olmasıdır. En az seçilen seçenekler ise %3,6 oranında "aynı takımı tutuyor olması", %4,3 oranında "askerliğini yapmış olması" ve %6,5 oranında "zengin olması" cevapları yer almaktadır.

Evlilik şartları olarak sıralananlar ise şöyle olmaktadır; %88,1 oranında uygun eş adayı bulmak, %82 oranında iş bulmak, %62,6 oranında mesleğimde ilerlemek, %70,2 oranında mezun

olmaktır. En düşük orana sahip şartlar ise; %8,9 oranında çeyiz tamamlamak, %11,8 oranında araba almak ve %27,8 oranında ev almaktır.

Evlenilecek kişiyle ilgili düşüncelere ilişkin genel olarak bilinen tanışma usulleri dışında sosyal medyada tanıştığım biriyle evlenirim cevabını verenlerin oranı %36,7 olmaktadır. Evleneceğim kişinin benimle aynı dinden olması önemli cevabını verenlerin oranı %56,2, evleneceğim kişinin benimle aynı memleketten olması önemli cevabını verenlerin oranı %6,9, evleneceğim kişinin benimle aynı etnik kökenden olması önemli cevabını verenlerin oranı %23, evleneceğim kişinin benimle aynı siyasi görüşten olması önemli cevabını verenlerin oranı %29,4, evleneceğim kişinin benimle aynı sosyo-ekonomik statüde olması önemli cevabını verenlerin oranı %36,5, evleneceğim kişinin herhangi fiziksel engelinin olmaması önemli cevabını verenlerin oranı %30,5, evleneceğim kişinin sağlıklı olması ve herhangi bulaşıcı hastalığının olmaması önemli cevabını verenlerin oranı %60, evleneceğim kişinin aileme saygı duyması önemli cevabını verenlerin oranı %83,2, evleneceğim kişinin dürüst olması önemli cevabını verenlerin oranı %86,4, evleneceğim kişinin bana ekonomik güvence sağlaması önemli cevabını verenlerin oranı %39,5 ve evleneceğim kişinin bana sadık olması önemli cevabını verenlerin oranı %85,6 olmaktadır.

Görücü usulü evliliğin doğru bulunmasına ilişkin duruma bakıldığında, %42,5 oranında hayır cevabı verilmiştir. Doğru bulan gençlerin oranı ise %25,6'dır. Bu konuda kesin fikrim yok diyenler %31,9'dur. Bölgelere göre; görücü usulünü doğru bulan %40,5 oranında gencin Doğu Anadolu Bölgesinde olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgede doğru bulmayanlar %25 oranında daha

azdır. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde görücü usulünü doğru bulan ve bulmayanlar %34,2 ile eşit orandadır. Diğer bölgelerde görücü usulü evliliği doğru bulmayanlar çoğunluktadır. Sırasıyla; Marmara Bölgesi (%45,5), Ege (%43,1), Akdeniz (%41,9), Karadeniz (%40,1) ve İç Anadolu (%37,4) gelmektedir.

Akraba evliliğinin doğacak çocukların sağlığı açısından olumsuz sonuçlarına inanıyor musunuz sorusuna %80 genç “evet” demiştir. Hayır cevabını verenler %9,4 oranında yer almaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde %19,5 oranında genç katılımcı akraba evliliğini onaylamadıklarını ifade etmiştir.

Evlenmeden birlikte yaşama durumuna “evet” cevabı verenlerin oranı %33,1’dir. Hayır cevabı verenler %51,8’dir. Fikrim yok diyerek kararsız kalanlar %15,1’dir. Birlikte yaşamayı onaylayanlar incelendiğinde en yüksek oranlar sırasıyla; Ege Bölgesi (%38,7), Marmara Bölgesi (%35,5) ve Akdeniz Bölgesi (%32,9) olmaktadır. Onaylayanların azınlıkta olduğu bölgeler ise Doğu Anadolu Bölgesi (%10,7) ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi (%19,5) olarak görülmektedir.

Evlenmeden birlikte yaşamayı nasıl gördükleriyle ilgili öğrencilerin görüşleri incelendiğinde, öğrencilerin büyük çoğunluğunun bu durumu onaylamadıkları görülmüştür. Fakat kadınların erkeklere göre bu durumu şiddetle reddettikleri de ayrıca belirlenmiştir. Ayrıca katılımcıların yaşları ilerledikçe bu durumu onaylayanların sayılarında belirgin bir artış olduğu görülmüştür.

Daha önce başkasıyla duygusal birlikteliği olmuş biriyle evlenir misin sorusuna; %62,6 oranında genç evlenirim cevabı vermiş, %9,2 evlenemem demiştir. Düşünmedim diyenler %28,2 oranında olmaktadır. Bölgeler incelendiğinde; hayır evlenmem cevabını verenler (%26) en çok Güneydoğu Anado-

lu Bölgesinde görülmüştür. İkinci sırada ise Doğu Anadolu Bölgesinde %19 oranında görülmüştür.

Daha önce cinsel deneyimi olan biriyle evlenme düşüncesine yönelik; evet ve hayır diye cevap verenlerin oranları birbirine yakındır. Buna göre evet evlenirim cevabını verenlerin oranı %37,5; hayır evlenmem cevabını verenlerin oranı %38,8’dir. Düşünmedim cevabını verenlerin oranı %23,7’dir. Bölgelere göre bakıldığında, evet cevabını verenlerin oranının açık ara farkla hayır diyenlere göre daha yüksek orana sahip olduğu bölgeler sırasıyla, Ege Bölgesi (%44,3) ve Marmara Bölgesi (%41,1) olarak bulunmuştur. Hayır evlenmem cevabını verenlerin oranı ise en yüksek Doğu Anadolu Bölgesi (Hayır: %68,5; Evet: %13,7) ile Güneydoğu Anadolu Bölgesinde (Hayır: %63,6; Evet: %15,6) görülmektedir. Daha önce evlenmiş biriyle evlenme durumuna ilişkin ise “evet” cevabını verenlerin oranı %27,5; “hayır” cevabını verenlerin oranı ise %30,7’dir. Geriye kalan %41,8 oranda ise “fikrim yok” cevabını vermiştir. Daha rahat bir gelecek sağlamak için yurt dışına yerleşilmesine yardımcı olacak bir evlilik yapma durumuna ilişkin “evet” cevabını verenlerin oranı %43, “hayır” cevabını verenlerin oranı ise %34,1’dir. Fikrim yok cevabını verenlerin oranı ise %22,9’dur.

Evlilik gerçekleştirilmeden çocuk isteme durumunun onaylanıp onaylanmadığı sorulduğunda, %82,6 oranında katılımcı hayır derken, %7,5 oranında katılımcı evet cevabını vermiştir. Fikrim yok cevabını verenlerin oranı %9,9’dur. Evlilik gerçekleştirilmeden çocuk isteme durumunu olumlu değerlendirenler %10,3 oranında Ege Bölgesinde ve %9,3 oranla da Marmara Bölgesinde görülmektedir. Akdeniz Bölgesi ve İç Anadolu Bölgesinde ise olumlu değerlendiren katılımcıların oranı %5 olarak

ortaya çıkmaktadır. Onaylamayanlar ise en çok %1,8 oranında Doğu Anadolu Bölgesi ile %2,6 eşit oranında Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Karadeniz Bölgesindedir.

Evlendikten sonra ayrı bir ev açmak yerine eşimin ailesiyle yaşayabilirim ifadesine katılım düzeyleri incelendiğinde, kesinlikle katılmayan ve katılmayanların toplamı %77,8'dir. Kararsız olanlar %16,4 olup bu duruma katılanlar %5,8'dir. Katılanların çoğu Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ikamet etmektedir.

Krizlerin (ekonomik, siyasal, salgın) aile kurma kararını etkileme durumuna bakıldığında, "evet etkiler" cevabını verenlerin oranı %59,4, "hayır, etkilemez" cevabını verenlerin oranı %23,1, düşünmediğini belirtenler %17,5'tir. Eşin çalışma durumuna bakış açısı incelendiğinde, %93,5 katılımcının "evet çalışabilir" cevabını verdiği görülmektedir. Hayır cevabını verenlerin oranı %2,6 hiç düşünmedim cevabını verenlerin oranı ise %3,9'dur.

Evlilik sözleşmesi hakkındaki düşünceler incelendiğinde, %61,8 oranında katılımcının evlilik sözleşmesi imzalamada hususunda hayır cevabını verdikleri görülmektedir. Evet cevabını verenlerin oranı %11,8 ve düşünmedim cevabını verenlerin oranı %26,5'tir. Evliliğin önemli olduğuna ilişkin duruma bakıldığında, %82,3 oranında katılımcının evet, %17,7 oranında katılımcının hayır cevabını vermiştir. Bölge bazında evliliğin önemli olmadığını belirtenler, birinci sırada Ege Bölgesi (%22,1), ikinci sırada Marmara Bölgesi (%19,3), sonrasında ise Akdeniz Bölgesi (%18,5) gelmiştir. Evet diyenler en yüksek %91,6 oranında Doğu Anadolu Bölgesinde görülmüştür. Evliliğin neden önemli olduğuna bakıldığında ise, %89,2 oranında hayatı sevdiğimle paylaşmak için, %73,8 oranında daha düzenli bir hayat için, %50,8 oranında neslin, soyun

devamı için, %37,5 oranında dinimiz emrettiği için, %31,1 oranında rahat yaşamak için, %30,4 oranında güvenli yaşamak için ve %9,7 oranında gelenek olduğu için ifadeleri yer almaktadır.

Evliliğin korku unsuru taşıyıp taşımadığına ilişkin durum incelendiğinde, gençlerin %51,3 oranında hayır, %37,5 oranında evet cevabını verdikleri görülmektedir. Bunu hiç düşünmedim cevabını verenlerin oranı ise %11,2 olmaktadır. Evlenmekten neden korktukları incelendiğinde, %29,1 oranında sorumluluk almaktan korktuğum için (Doğu Anadolu Bölgesi), %25,4 oranında gelecek hakkında iyimser olmadığım için (daha çok Ege Bölgesi), %22,8 oranında geçim sıkıntısına düşmekten korktuğum için (daha çok Güneydoğu Anadolu Bölgesi), %21,6 oranında evlenmeden önce yaptıklarımı yapamamaktan korktuğum için (Güneydoğu Anadolu Bölgesi), %6,9 oranında cinsellik hakkında yeterli bilgiye sahip olmama (daha çok Karadeniz Bölgesi) ifadeleri yer almaktadır.

Anlaşamayan eşlerin boşanmasının uygun olup olmaması durumuna bakıldığında, %87,4 katılımcının uygun olduğunu, %2,9 katılımcının ise uygun bulmadığı ortaya çıkmaktadır. Fikri olmayanların oranı ise %9,7'dir. Çocuğu olanların boşanmasının uygun olup olmaması incelendiğinde ise, %72,5 uygunluk belirtirken; %10,1 uygun bulmamıştır. Fikri olmayanların oranı %17,4'tür. En az onaylayanlar Güneydoğu Anadolu Bölgesindedir. Şiddetin boşanma sebebi olabilmesi düşüncesine katılım düzeyleri sorgulandığında, %83,5 oranında katılımcının "kesinlikle katılıyorum" ve %11,8 oranında "katılıyorum" cevabını verdikleri ortaya çıkmaktadır.

Aile ilişkilerine bakıldığında, %41,1 katılımcının "iyi", %35,9'dunu çok iyi, %19'unun "orta", %2,8'inin "kötü" diyen-

lerin oranı %2,8 ve “çok kötü” diyenlerin oranı %1,2'dir. Evlenmeden önce yaşanan ailede ve evlendikten sonra inşa edilecek ailede farklı olacağı düşünülen konulara bakıldığında, %53,9 oranında eşler arası iletişim, %45,6 oranında ebeveyn ile çocuk ilişkisi, %51,4 oranında aile için rol ve görev dağılımı, %27,8 oranında çocuk eğitimi ve terbiyesi, %21,1 oranında yakın akraba ve tanıdıklar ile ilişkiler olduğu görülmektedir.

Ailenin ne ifade ettiğine ilişkin düşünceler sorgulandığında, %15,9 oranında güven, %11,8 oranında huzur, %8,2 oranında her şey, %7,2 oranında mutluluk, %6,1 sevgi, %5,7 oranında hayat, %5,1 oranında birlik ve %2,8 oranında sorumluluk olduğu ortaya çıkmaktadır.

Genel olarak eşler arasındaki sorumluluk paylaşımı hakkındaki durum incelendiğinde, çoğunlukla (%67,8) “evdeki her türlü iş ortak yapılmalı” ifadesine katılmışlardır. Neredeyse aynı oranda katıldıkları iki ifade “erkek ve kadının yapacağı işler farklıdır” ile “kadın işlerle baş edemeyecek duruma geldiğinde erkek yardım eder” olmaktadır. Bu durumda, %30 oranındaki katılımcının kadınların ve erkeklerin görevlerinin ve rollerinin farklı olduğunu düşündüğü söylenebilir.

2.4. Sosyal Medya ve Yalnızlık Algısı

Çalışmanın bulgularının bu kısmında katılımcıların sosyal medya ve yalnızlık algısına ilişkin tutumlarının sonuçlarına yer verilmiştir. Sosyal medyada gün içerisinde kaç saat zaman geçirildiği sorgulandığında, %46,6'sı günde 1-3 saat, %28,7'si günde 4-6 saat, %6,9'u günde 7 saat ve üzeri bağlandığı ortaya çıkmaktadır. Yani günde 4 saat ve üzeri bağlananların oranı %35,6' olmaktadır. Devamlı bağlı olduğunu bildirenlerin oranları ise %6,5'tir. Sosyal medyayı 1

saatten az kullananlar %11,4 olarak belirtilmiştir.

Sosyal medyayı daha çok günün hangi vaktinde kullandıkları incelendiğinde; %43,2'si gün içinde, %28'i hem gün içinde hem de kalkar kalkmaz ve yatmadan önce kullandığını bildirmiştir. Gece uyumadan önce bağlananların oranı %15,9, sabah uyanır uyanmaz ve gece yatmadan önce bağlananların oranı %10,1 olmaktadır. Sosyal medyada fotoğraf paylaşmadan önce filtre/makyaj uygulanıp uygulanmadığı sorulduğunda ise, %38,2'sinin uyguladığı, %61,8'inin uygulamadığı belirtilmiştir. En çok kullandıkları sosyal medya uygulamasının hangisi olduğuna ilişkin duruma bakıldığında, %64,5 oranında Instagram, %15,4 oranında Twitter ve %14,9 oranında Youtube kullandıkları tespit edilmiştir. Facebook kullananların oranı ise %1,6 oranında dile getirilmiştir.

Sosyal medya aracılığıyla geliştirilen ilişkiler bağlamında daha önce sosyal medyada tanışılan biriyle ilişki durumu sorulduğunda, %42,2'sinin olduğu, %57,8'sinin ise olmadığı görülmüştür. Sosyal medyada tanışılan biriyle ilişkisi olanların en yüksek oranda (%71,4) Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi (%70,7) olmaktadır.

Türkiye'deki üniversite gençliğinin evlilik ve aile yaşamına ilişkin tutumlarının odak noktası olduğu çalışmada, yalnızlık algısına ilişkin katılımcıların kendilerini ne sıklıkla yalnız hissettikleri sorulduğunda ise “bazen” cevabını verenlerin oranı %40,8 olarak bulunmuştur, Nadiren olduğunu ifade edenlerin oranı %30 olmaktadır. Sık sık yalnız hissettiklerini dile getirenlerin oranı ise %15 oranında belirtilmiştir. Her zaman yalnız hissedenenlerin oranı ise %5,8 olarak tespit edilmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye'deki lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyindeki üniversite gençliğinin aile ve evliliğe bakış açıları, bakış açılarını etkileyen faktörler ve evlilikten beklentileri incelenmiştir. Bu araştırmanın sonucunda genel olarak gençlerin aile ve evliliğe olumlu yaklaştığı görülmüş, katılımcıların evliliği tanımlarken, büyük çoğunluğun 'mutlu bir beraberlik' istediği tespit edilmiştir. Sorumluluk, aşk ve tensel uyum da paylaşılan görüşler arasında yer almaktadır. Çoğunun aşk evliliğini tercih etmesi, bu yanıtları desteklemektedir.

Katılımcıların çoğunluğun evlilik ile ilgili tahayyülleri benzer ve ortak sonuçlara işaret etmektedir. İyi huylu bir eş, aynı değerleri paylaşmak, iyi bir aile kurmak ve güzel/yakışıklı bulunan biriyle mutlu bir hayat arkadaşlığı yapmak ön plana çıkmaktadır. Uygun eşin kriterlerinde ise aynı dinden olmak, dürüstlük ve sadakat ön planda yer almaktadır. Düzenli hayat, soyun devamı gibi faktörler de sırasıyla yüksek oranlara sahip olmaktadır.

Cinsiyete göre evlilik algısının farklılaştığı gözlenmektedir. Kadın katılımcılar evliliğe daha duygusal anlamlar yüklerken, erkekler bir gereklilik şeklinde görmektedirler. Aynı şekilde yaşla ilişkisine bakıldığında; erkekler kadınlara göre daha geç yaşta evlenmeyi düşünmektedir. Kadınlarda kendilerinden birkaç yaş büyük erkeklerle evlenmeyi düşünmektedir. Bu durum aslında toplumsal kabul görmüş kalıp yargılar olarak da ifade edilebilir. Toplumda idealize edilen evlilik profili en başta evlenilmesi gerektiği, eşlerin birbirine göre yaşları, eğitim düzeyleri ve sosyoekonomik düzeylerinin denk olması gerektiği şeklindedir.

Evlilik kararını kendilerinin vereceği-

ni fakat ailelerinden onay alacağını belirten katılımcılar çoğunluktadır. Erkekler evlilik kararı alırken kendi kararlarını vermekte ve ailesine pek danışmamaktadır. Ancak karşıt bir şekilde kadınların daha ziyade ailesine danıştığı ve ailesinin fikirlerine büyük önem atfettiği görülmektedir. Benzer şekilde ailenin istemediği veya onaylamadığı bir durumda kadın ailesinin sözünü dinlerken, erkek kendi tercihini uygulamaktadır. Bu tablo bize ataerkilliği resmetmektedir. Kadınlar, aileye daha bağlı veya bağımlı konumda yer almaktadır. Aynı zamanda gelenek ve göreneklerle de bu durumu izah etmek mümkün olmaktadır. Ortaya çıkan bu tablo "Kadınlar, aile büyüğü evdeki otorite figürü babanın sözünü dinmelidir" şeklinde de resmedilebilir. Ayrıca yaşla birlikte aileye danışma hususunda da bir farklılık görülmektedir. Yaş arttıkça aileye danışılmamaktadır. Yaş arttıkça aileden ayrışmanın ve bağımsızlaşmanın daha etkin şekilde görüldüğü öne sürülebilir.

Erkeklerin evliliğin geleceği hakkında daha karamsar bakış açısına sahip olmaları, evlilikte kendilerini kısıtlanmış, sınırlandırılmış ya da sorumluluk altına giren bir yük taşıyıcı olarak kendilerini görmelerinden kaynaklı bakış açısından kaynaklı olabilmektedir.

Erkeklerde dini nikâh türü baskın çıkarken, kadınlarda hem dini hem resmi nikâh türü tercih edilmektedir. Burada hem dinin etkinliği hem de kadınların resmi nikâhla kendilerini evlilik kurumu içerisinde yasal olarak güvence altına almak istekleri ve endişeleri etkili olabilir.

Erkekler daha çok çocuk isterken kadınlar daha az sayıda çocuk istemektedirler. Kadınlar evde çocukla birincil bakım veren olarak ilgilenmekte ve beraberinde evin sorumluluğu çalışıyor ise işin sorumluluğu ile yürütmektedir. Bu zorlu ve yüklü tempoda kadınlar daha az çocuk sayıda çocuk sahibi olmak isteyebilir.

Kadınlar, erkeklerin eğitim seviyesi, sosyoekonomik düzeyi ve dini inancının kendisiyle denk olmasına önem göstermektedir. Ancak erkekler için, kadınların eğitim seviyesi ve sosyoekonomik düzeyi belirleyici bir etmen olmamaktadır. Burada erkeklerin evlilikte maddi güç olarak kendilerini görmeleri söz konusu olabilir. Eğitime de henüz çok önem verilmediği görülmektedir. Kadınların, erkeklerin sosyoekonomik düzeyine daha çok önem vermesi, evlilik süreci içerisinde eşinin himayesi altında ve onun aracılığıyla kendi sosyoekonomik düzeyini sosyal hayatta sergileyecek olması şeklinde düşünülebilir. Bununla birlikte kadınlar, evlilikte ekonomik açıdan erkeklerden güvence talep etmektedir.

Kadınlar ve erkekler ortak kanaatte görücü usulünü doğru bulmamakta ve tercih etmemektedirler. Bu zamanla toplumsal yapıdaki değişim ve dönüşümü ortaya koymaktadır. Bundan bir kuşak öncesine gidildiğinde yüksek oranlarda görülen görücü usulü evlilikler günümüzde etkinliğini yitirmektedir. Buna sebep olarak artan eğitim seviyesi, kadınların iş hayatında daha fazla yer almaları ve toplumsal hareketliliğin artışı gösterilebilir.

Anne ve babası bir arada yaşayanların aile birlikteliğine ve evliliğe daha fazla önem verdikleri görülmektedir. Aile ortamını deneyimlemek burada etken olmaktadır. Öne sürülen birçok hipotez de anne babanın birlikte yaşadığı aile ortamı, kişilerin evlilik görüşlerinde olumlu etki oluşturmaktadır. Aynı şekilde anne babanın ayrı yaşadığı/boşandığı ailelerde, kişilerin evlilik görüşlerine olumsuz etki etmekte ve yalnızlığı ciddi düzeyde tetiklemektedir.

Kadınlar, erkeklere oranla baskın olarak aşk evliliğini tercih etmektedirler. Erkekler de ise böyle bir belirleyicilik söz konusu değildir. Kadınlar evlilikte duygusal açıdan tatmin, mutlu bir bera-

berlik düşlerken, erkekler bir gereklilik algısı içerisinde duygunun ve ya mantığın pek fark etmeyeceği “evlenmek için” evlilikler gerçekleştirmektedir. Kadınlar evlilikte aşkın yerini sevgi ve saygıya bıraktığını ifade ederken, erkekler evlilikle beraber aşkın öldüğü yönünde karamsar bir bakış açısına sahiptirler. Kadınlar evlilikte aşkın izlerini taşıyan duygusal bağlılığı devam ettirmek isterken, erkeklere evlilikte, evin geçim kaynağını sağlamak vb. gibi daha fazla sorumluluklar yüklenmekte ve erkekler evliliğin getirdiği sorumlulukların altına ezilmektedir.

Evlenmeden birliktelik fikrine karşı Türk toplum yapısındaki olumsuz tutum son yıllarda değişime uğrayarak bu algı da yavaş yavaş kırılmakta ve toplumda evlenmeden birliktelikler görülmeye başlanmıştır. Özellikler metropol şehirlerde bu durum daha olası görülmektedir. Erkekler, evlilik öncesi birlikte yaşam ve evlilik öncesi cinsel birliktelik konularına çoğunlukla katılmazlarken kadınların bu duruma katılma oranlarının bir nebze daha yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmanın bazı sınırlıkları olmasına rağmen literatüre önemli katkılar sunduğu ifade edilebilir. Bu çalışmanın önemli sonuçlarından biri gençler açısından aile ve evliliğin önemini ortaya koyulmasıdır. Günümüzde değişen yaşam koşulları ve ekonomik şartlar aile ve evlilik kurumunda bazı değişiklikleri meydana getirirse de evliliğe atfedilen önemin devam etmesinde kültürel öğelerin etkili olduğu ifade edilebilir [Keldal, 2021:6]. Özellikle, toplum tarafından aile ve evlilik kurumuna yüklenen anlamların geçerliliğini devam ettirmesi ve birçok mecrada evliliğin özendirilmesi evliliğe verilen önemin devam etmesinin bir kaynağı olarak gösterilebilir.

Kaynakça

1. Akbaş, M., Sürücü, Ş. G., Köroğlu, C. O., & Öztürk, M. (2019). "Factors affecting marriage attitudes of university students". *Cukurova Medical Journal*, 44(1), 93-100.
2. Altuntek, N. S. (2001). Türkiye Üzerine Yapılmış Evlilik ve Akrabalık Araştırmalarının Bir Değerlendirmesi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 17-28.
3. Bener, Ö. ve Günay, G. (2013). "Gençlerin evlilik ve aile yaşamına ilişkin tutumları". *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3(1), 1-16.
4. Carroll, JS, Willoughby, BJ, Badger, S., Nelson, LJ, Barry, CM, & Madsen, SD (2007). So close, yet so far away: The impact of varying marital horizons on emerging adulthood *Journal of Adolescent Research*, 22(3), 219-247. <https://doi.org/10.1177/0743558407299697>
5. Kasapkara A., ve Kasapkara, B., (2014) "20-30 Yaş Grubu Erkeklerin Eş Seçimine Yönelik Tutumları ve Eşten Beklentilerinin Bazı Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Journal of International Social Research*, Cilt: 7(34), 792-800
6. Keldal, Y., (2021), "Evliliğe Bakış Açısı ve Evlilikten Beklentiler", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl: 2021 C: 30 No: 1 Sayfa: 1-10
7. Köroğlu, T. (2013). Üniversite gençliğinde evlilik, aile ve boşanma konusundaki düşünce ve görüşleri üzerine sosyolojik bir araştırma: Karabük üniversitesi örneği [Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi].
8. Özabacı, N. Körük, S. Ve Kara, A. (2018). "Evliliğe Yüklenen Anlam Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik Ve Güvenirlilik Çalışması", *Türk Psikolojik Danışma Ve Rehberlik Dergisi*, Cilt 8, Sayı 50, Ss. 235-259.
9. Türkarlan, N., Suleymanov, A., (2010) "Üniversite Son Sınıf Öğrencilerinin Evlilik Konusundaki Görüş ve Düşünceleri – Azerbaycan ve Türkiye Karşılaştırması", *Karadeniz Dergisi*, 54-67, No 5
10. Ünal, S. ve Avcı, D. (2019). Kolektiviteden bireyciliğe geçiş: Aile ve evlilik kurumuna dair değişen göstergeler ve kaygılar. *Turkish Studies-Social Sciences*, 14(5), 2641-2668.
11. Willoughby, BJ & Dworkin, J. (2009). The relationships between emerging adults' expressed desire to marry and frequency of participation in risk-taking behaviors. *Youth & Society*, 40(3), 426-450.

Abulfes Suleymanlı, Ayshegul Demir
THE ATTITUDES OF UNIVERSITY STUDENTS TOWARDS MARRIAGE
AND FAMILY LIFE IN TÜRKİYE

Abstract

In this survey, the attitudes of university students' thoughts within the context of marriage and family institutions in Türkiye and the altered attitudes and expectations associated with socio-demographic changes were determined. The target population of the study consists of university students studying at the universities of

Turkiye. Unmarried young aged between 17-35 across Turkey, who are studying at Turkish Universities in the 2019-2020 Academic Year, participated in the research carried out in seven regions of Turkey. Of the 3266 students consisting the target population 54.3% (n=1770) were female and 45.7% (n=1491) was male. According to the consequences gained from this research, it is seen that university students have positive attitudes about marriage, family and children. Besides, the alterations that occurred in the family life and society cause the alteration of the young's attitudes towards marriage and family life. It has been observed that this alteration occurred more distinctively on particularly the distributions of role in family. Most of the participants stated that they are against that kind of commonly accepted behaviours which encumber all the responsibilities and duties to the one side

Keywords: Turkiye, university students, survey, marriage, family institution, the attitudes of the young, transformation

Эбульфез Сулейманли, Айшегюль Демир
ОТНОШЕНИЕ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТОВ
К БРАКУ И СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ В ТУРЦИИ

Резюме

В исследовании были определены установки студентов университетов относительно институтов брака и семьи в Турции. Также рассмотрены измененные установки и ожидания, связанные с социально-демографическими трансформациями. Целевую группу исследования составили 3266 студентов университетов, обучающихся в университетах Турции. В исследовании проведенном в семи регионах Турции приняли участие не состоящие в браке молодые люди в возрасте от 17 до 35 лет со всей Турции, которые учатся в турецких университетах в 2019-2020 учебном году, из них %54,3 (n=1770) были женщинами, а 45,7% (n = 1491) были мужчинами.

Согласно выводам, полученным в результате исследования, студенты университетов положительно относятся к браку, семье и детям. Вместе с тем, трансформации произошедшие в институте семьи и в жизни обществе, вызывают изменение в отношении молодежи к браку и семейной жизни. Было замечено, что это изменение в отношениях произошло более отчетливо, особенно относительно распределении ролей в семье. Большинство участников заявили, что они против такого общепринятого поведения, которое перекладывает все обязанности и ответственность на одну сторону.

Ключевые слова: Турция, студенты, опрос, брак, институт семьи, отношение молодежи, трансформация

NƏZARƏTDƏNKƏNAR UŞAQLARIN SOSIAL PROBLEMLƏRİ: SOSIOLOJİ TƏHLİL

(Azərbaycan üzrə çoxpilləli tədqiqat materialları əsasında)

Yaqut ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin

Sosiologiya kafedrasının dosenti,

sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı, Azərbaycan

E-mail: yaqut.aliyeva@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2051-8416

Xülasə. Məqalədə nəzarətdənkənar (ailə/valideyn himayəsindən məhrum olmuş, kimsəsiz, sahibsiz, yurdsuz) uşaqların sosial problemi sosioloji müstəvidə təhlil edilir. Nəzarətdənkənar uşaqlar problemi bütün bəşəriyyətin ən önəmli problemlərindən biridir. Qeyd edək ki, uşaq nəzarətsizliyi sosial fenomen olaraq, əsasən uşaqların yetimliyine səbəb olan sosial-iqtisadi səbəblərdən qaynaqlanır. Uşaq nəzarətsizliyinin artmasına iqtisadi böhranlar, işsizlik, yoxsulluq və uşaqların istismarı, ailələrdəki münafiqlik vəziyyətlər, valideynlərin asosial davranışı, uşaqlara qarşı zorakılıq və s. səbəb olur. Burada tibbi və psixoloji səbəblər də var (bəzi azyaşlıların asosial davranışa meyli və s.). Uşaq nəzarətsizliyinin vəziyyətini təhlil edərkən apardığımız çoxpilləli konkret sosioloji tədqiqatın nəticələrindən (2012-2022-ci illərdə) belə qənaətə gəlmək olar ki, uşaq nəzarətsizliyi problemi Azərbaycan üçün aktualdır, çünki nəzarətdənkənar uşaqların gələcəyi çətin, problemlərlə üzləşərkən, onların öhdəsindən gəlmək bu uşaqlara asan olmayacaq və bu gün biz onların qeydinə qalmasaq, onları gələcəkdə çətin sınaqlar gözləyir.

Açar sözlər: nəzarətdənkənar (ailə/valideyn himayəsindən məhrum olmuş, sahibsiz, kimsəsiz) uşaqlar, küçə uşaqları, sosial problemlər, yetimlik, sosial yetimlik, ailədaxili problemlər, sosial-psixoloji problemlər, asosial davranış, uşaq istismarı, uşaqlara qarşı şiddət

Giriş

Nəzarətdənkənar (ailə/valideyn himayəsindən məhrum olmuş, sahibsiz, kimsəsiz) uşaqlar problemi bəşəriyyətin ən önəmli problemlərindən biridir. Bu gün nəzarətsiz uşaqlar gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsi və neqativ simvoluna çevrilmişlər. Qeyd edək ki, müharibələr, təbii fəlakətlər, münaqişələr, inqilablar və digər sosial sarsıntılar kimi sosial-iqtisadi xarakterli səbəblər nəzarətsizlik törədir. Hər il dünyada nəzarətsizlərin (ailə/valideyn himayəsindən məhrum olmuş, sahibsiz, kimsəsiz, yurdsuz, yetim uşaqlar) sayı artır. Sahibsizliyin artmasına həm də iqtisadi böhranlar, işsizlik, ehtiyac, uşaq istismarı, ailələrdəki münaqişəli mühit, valideynlərin asosial davranışı, uşaqlarla qəddar münasibətləri, tibbi-psixoloji səbəblər və s. səbəb olur. Göründüyü kimi, uşaq kimsəsizliyinin səbəbləri müxtəlif ola bilər, nəticə isə eynidir – uşaqlar normal qidalanmadan, təhsil almadan aylarla, illərlə vağzallarda, zirzəmilərdə və s. yerlərdə yaşamağa məcburdurlar. Əksər hallarda onlar cinayətkar mühitə düşürlər və bu mühitin qanunları ilə yaşayır və tərbiyələnilirlər. Beləliklə, nəticədə cəmiyyətin gələcəyi, mənəviyyəti da risk altına düşə bilər və bu problemin həlli dövlətin də marağında olmalıdır.

Əsas hissə

Azərbaycanda nəzarətsiz uşaqlar problemi kifayət qədər kəskin qoyulmuşdur. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda, adətən, nəzarətdənkənar (ailə/valideyn himayəsindən məhrum olmuş, kimsəsiz, sahibsiz, yurdsuz və s.) uşaqları “küçə uşaqları” adlandırırlar. Çünki küçə belə uşaqlar üçün işlədiyi, qidalandığı, ünsiyyətdə olduğu, oynadığı, oxuduğu, yuyunduğu və bəzən də yatdığı yerdir. Uşaqların gün-

dəlik fəaliyyətləri həyatda qalmaq ehtiyaclarının ödəməsi ilə əlaqədardır.

Nəzarətdənkənar uşaqlar müxtəlif yaşlarda olurlar. Azərbaycanda onların orta yaşı 14,4-dür.

“Uşaq nəzarətsizliyi” termininin daha dəqiq anlaşılması üçün uşaqları müəyyən kateqoriyalara ayırmaq olar:

- bir aydan artıq küçədə yaşayanlar (müxtəlif səbəblərdən daim küçədə yaşayanlar);

- dövrü olaraq, bir neçə gündən bir neçə həftəyə qədər küçədə yaşayanlar. Belə uşaqlar alkoqola mübtəla olmuş valideynləri ilə münaqişələr və s. həll olunana qədər küçədə qalırlar;

- evdə gecələmələrinə baxmayaraq, əsas ehtiyaclarını (tələbatlarını) küçədə ödəyənlər. Belə uşaqlar, adətən, çoxdan məktəbdən ayrılmışlar, polis və ya həddi-bülluğa çatmamışların işləri üzrə yoxlamanın (komissiyanın) qeydiyyatında olanlardır [23].

Bəzən valideynlər öz uşaqlarını müxtəlif səbəblərdən tərk edirlər. Adamların öz uşaqlarından imtina etmələrinin səbəblərindən biri yoxsulluqdur. Yoxsulluq yalnız pul çatışmazlığı ilə deyil, eyni zamanda müxtəlif dərəcədə aclıq, xəstəlik, savadsızlıq və müdafiəsizliklə səciyyələnir. Ölkəmizdə müəyyən sayda valideynlər uşaqlarını məhz qidalandıra bilmədiklərinə görə onlardan imtina edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir sıra hallarda buna az qala “üzrlü” səbəb kimi yanaşırlar.

2012-2013-cü illərdə Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondunun və “SİQMA” Beynəlxalq Əməkdaşlıq və İnkişaf Problemləri Tədqiqat Mərkəzinin köməklili ilə respublikanın 11 şəhər və rayonunda “Nəzarətsiz (kimsəsiz, sahibsiz və s.) uşaqların vəziyyətlərinin təhlili” layihəsini həyata keçirmişdir. Bu tədqiqatın nəticəsi olaraq Azərbaycanda 438 sahibsiz uşaq olduğu müəyyənleş-

dirilmişdir [23]. Qeyd edək ki, bu rəqəm apardığımız tədqiqata (müşahidələrimizə) görə bir qədər artmışdır.

Kimsəsiz uşaqlar problemini tədqiq edərkən məlum olur ki, onların əksəriyyəti valideynləri sağ olanlardır. Bəzən valideynlər uşaqlarından nəinki imtina edir, hətta onları küçəyə atırlar. Beləliklə, onların sonrakı həyatında ciddi problemlər yaranır. Qeyd edək ki, şikəst və sağlması çətin və ya mümkün olmayan uşaqlardan bəzi valideynlərin imtina etməsinə də rast gəlinir. Bundan başqa, həddi-büllüğe çatmayan analar da çox vaxt öz körpələrindən imtina edirlər və hesab edirlər ki, təhsil almaqda, layiqli iş tapmaqda uşaqlar onlar üçün artıq yük olacaqdır. Bir çox uşaqlar alkoqolla aludə olmuş ailələrdə yaşadıklarına və döyülməyə məruz qaldıklarına görə evdən getməyə məcbur olurlar. Beləliklə, nəzarətdənkənar uşaqların böyük hissəsi ailələrindən, internatdan və ya onları övladlığa götürmüş ailələrdən qaçmış şəxslərdir. Belə uşaqlar zorakılıq, döyülmə, həmçinin insan alveri və trafficking qurbanları olurlar. Onlar çox zaman alkoqol və narkotik asılılığa məruz qalırlar [1; 2; 3; 4; 8; 9; 10; 11; 23].

Küçələrdə yaşayan uşaqların vəziyyətlərinin təhlili onlardan çoxunun son həddə olduğunu təsdiqləyir. Bütün dünyada küçə uşaqlarının əksəriyyətinin fahişəliyə cəlb olunması çox ciddi fəsadlar törədir: yeniyetmə hamiləliyi, cinsi yollarla keçən xəstəliklərə yoluxma (İİV infeksiyası və QİÇS daxil olmaqla), həmçinin sosial nüfuzun itirilməsi və s. bu qəbildəndir. Bunlar bütövlükdə uşaqlarda öz şəxsiyyətinə qarşı neqativ münasibət dərinləşdirə bilər.

Uşaq nəzarətsizliyi uşaqların daimi yaşayış yerlərini itirməklə ailələrindən ayrılması ilə nəticələnən sosial fenomendir. Ailə, valideynlər və qohumlarla əlaqələrin tamamilə kəsilməsi, insan üçün nəzərdə tutulmamış yerlərdə ya-

şamaq, cəmiyyətdə qəbul olunmayan yollarla (məsələn, dilənçilik, oğurluq) yaşamaq, qeyri-formal qanunlara tabe olmaq nəzarətsizliyin əlamətləridir. Nəzarətsizliyin təhlükəsi ondadır ki, belə şəxslər cəmiyyətə xas olan dəyər, norma və davranış qaydalarının əsasında normal ictimai həyata uyğunlaşa bilmir, bir sıra hallarda cinayət törədir və bunu özlərinin gələcək həyatları üçün norma kimi qəbul edirlər.

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin ekspertlərinin apardığı tədqiqatın nəticələrinə əsasən, 403 nəzarətsiz uşaq Bakıda, 10 nəfər Lənkəranda, 5 nəfər Xaçmazda, 5 nəfər Sumqayıtda, 2 nəfər Gəncədə, 10 nəfər Yevlaxda və 3 nəfər Şirvan rayonunda aşkar edilmişdir. Nəzarətdən kənar uşaqlar və yeniyetmələr arasında keçirilmiş sorğu göstərir ki, onlardan 33,6%-i tam ailələrdən, 50,9%-i natamam ailələrdən olan uşaqlardır, 10%-i valideynsiz, 4,8%-i isə qohumları və yaxınları olmayan tamamilə tənha uşaqlardır. Sorğu nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, nəzarətsiz uşaqların ailə başçılarından 23,6%-i fəhlələr, 21,9%-i dilənçilər, 18,2%-i xadimələr, 12,2%-i pərakəndə ticarətlə məşğul olanlardır. Respondentlərin 11%-i cinsi zorakılığa məruz qaldıklarını etiraf etmişdir [2; 8; 23].

Təəssüflə etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanda nəzarətsiz uşaqlar haqqında hazırda dəqiq, etibarlı statistik məlumatlar yoxdur və buna görə də onların dəqiq sayını, yaşını, cinsini, milli və regional tərkibini göstərmək olmur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, nəzarətsiz uşaqlar haqqında statistikanın yoxluğu, yaxud yetərsizliyi problemi yalnız Azərbaycanda deyil, digər ölkələrdə də mövcuddur və bu sahədə müəyyən çətinliklər vardır. Sahibsiz uşaqlar hakimiyyət və hüquq-mühafizə orqanlarının nümayəndələri ilə qarşılaşmaqdan yayınmağa meyillidirlər. Buna

görə onlar statistik təhlildən kənar qalırlar. Birbaşa uşaqlarla işləyən təşkilatlar, o cümlədən də qeyri-hökumət təşkilatları bu sahədə əhəmiyyətli dərəcədə fəaliyyət göstərirlər (qeyd edək ki, sahibsiz uşaqlar dövlət strukturlarının nümayəndələrinə nisbətən onlarla daha səmimi olurlar).

Aparığımız sosioloji tədqiqat göstərdi ki, nəzarətsiz uşaqlar cəmiyyətin “sosial dibi”nə aiddirlər. Nəzarətdənkənar uşaqların valideynlərinin əksəriyyəti kənd sakinləridir və bu adamlar sosial-iqtisadi dəyişikliklər dövründə daha çox zərər çəkənlərdir (kənd təsərrüfatı dağılmışdır və az gəlirlidir). Bu uşaqların ailələri iş axtarmaq üçün kiçik kəndlərdən böyük şəhərlərə köçərək dəfələrlə yaşayış yerlərini dəyişirlər. İqtisadi çətinliklər bir çox ailənin dağılmasına səbəb olmuşdur (kişilər qazanc üçün Rusiyaya və digər MDB ölkələrinə və s. xarici ölkələrə gedirlər). “Küçə uşaqları”nın az təhsilli və ixtisasız valideynləri çətinliklə özlərinə iş tapa bilirlər. Belə ailədə hər bir uşaq özünü və ailəsini saxlamaq üçün işləyir. Bir çox uşaq Azərbaycanın müxtəlif şəhər və rayonlarında olan ailələrinin yaşayışına kömək etmək üçün qazanc dalınca Bakıya gəlirlər, çünki burada qazanc rayonlarına nisbətən bir az çoxdur.

Hər il dünyada 14-20 yaşında 15 milyona yaxın qız hamilə qalır, uşaq dünyaya gətirir. Çox vaxt bu körpələrin qayğısını valideynlər və daha böyük yaşda olan qohumlar öz üzərinə götürürlər [21]. Doğulmuşların bir qismi anaları tərəfindən tərk edilir, atılır və onların bəziləri uşaq müəssisələrinə düşürlər. Uşaq evlərində və küçələrdə yaşayan uşaqların hissiyyəti normal məcrada formalaşmır, onların sanki ağlamağı, gülməyi, sevinməyi və kədərlənməyi də qəribələşir. Qeyd edək ki, Azərbaycanda hazırda 17 min nəfər uşaq evlərində yaşayır. Belə həyat oları bir sıra hallarda

hətta həddi-büluğa çatmamış yetimxananı tərk etməyə məcbur edir. Bu isə öz növbəsində nəzarətdənkənar (ailə/valideyn himayəsindən məhrum olmuş, kimsəsiz, sahibsiz, yurdsuz) uşaqların sayının artmasına gətirib çıxarır [2; 4; 10; 11].

Nəzarətdənkənar (ailə/valideyn himayəsindən məhrum olmuş, kimsəsiz və s.) uşaqlar problemi kompleks sosial problemdir. Bu və ya digər səbəblərdən küçəyə düşən uşaqlar müxtəlif formada yardımlara ehtiyac duyurlar. Nəzarətsizlik probleminin həlli üçün dövlətin effektiv tədbirlər görməsi lazımdır. Azərbaycanda sayı iki minə çatan dövlət uşaq evlərində 67 min uşaq yerləşdirilmişdir. Bundan başqa, 27 min uşaq 150 internat məktəbində yaşayır. Ancaq bu uşaqlardan çoxunun həyatı normal tələblərə cavab vermir. Uşaq evlərinin və internat məktəblərinin 10%-i normal sanitariya şəraitə malik deyildir, 48%-nin əsaslı təmirə ehtiyacı var, 5%-i qəza vəziyyətindədir. Uşaq müəssisələrinin müəyyən hissəsi hətta nəzərdə tutulmuş büdcə maliyyəsini də ala bilmir. Uşaq evlərinin müdiriyyətinin büdcə vəsaitlərini düzgün istifadə etməməsi hallarına da təsadüf olunur [6; 7; 8; 12; 17; 19; 20; 21].

Dövlət uşaq evlərində tərbiyələndirilən uşaqlar bir sıra hallarda paltar, məktəb ləvazimatları və qida çatışmazlığına məruz qalırlar. Bəzi bölgələrdə 2-3 yaşlı uşaqlar tibbi yoxlamadan da keçə bilmirlər. Buna görə də uşaq evlərində zəifləmiş və xroniki xəstəliklərdən əziyyət çəkən uşaqların sayı çox olur. Qeyd edək ki, uşaq evlərində müxtəlif növ şikəstliyi olan uşaqlar da vardır. Uşaqlar çox vaxt bəzi tərbiyəçilərin kobud rəftarına və münasibətinə məruz qalırlar. Yeniyetmələr uşaq evlərindən, adətən, həyata hazır olmamış vəziyyətdə çıxırlar, onlara gələcək həyatları üçün yetərli praktiki və psixoloji köməklik göstərilmir.

Nəticədə dəhşətli statistika meydana çıxır: uşaq evlərinin və internat məktəblərinin məzunlarının 40%-i alkoqol və ya narkotik maddə düşkünü olurlar, 40%-i cinayət aləminə düşür, 10%-i isə həyatlarına intiharla son qoyur və ancaq 10%-i həyatını müxtəlif dərəcədə qura bilir [5; 13; 22; 23; 24].

Müxtəlif ictimai təşkilatlar nəzarətdənkənar uşaqlara kömək üçün müəyyən cəhdlər göstərirlər. Onlar uşaqlara küçələrdə və yeməxanalarda yemək verir, tibbi və psixoloji yardım edir, öz uşaq evlərini təşkil edirlər. Belə fəaliyyət yaxşı nəticələr verir, ancaq təəsüf ki, kimsəsiz uşaqların az hissəsini əhatə edir [14; 18].

Nəzarətsiz (ailə/valideyn himayəsindən məhrum olmuş, kimsəsiz, sahibsiz və s.) uşaqlar cəmiyyətin tərkib hissəsidir. Buna görə də bütün insanlar bu uşaqların, xüsusilə də küçədə yaşayanların həyatının yaxşılaşdırılmasında bilavasitə iştirak etməlidirlər. Məhz bununla əlaqədar olaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya işləyib hazırlamışdır. Konvensiyada uşaqların yaşayış və inkişaf tələbatlarına aid olan məsələlər əhatə edilir [15; 16]:

- Normal (düzgün) həyat səviyyəsi hüququ.
- İqtisadi istismardan müdafiə hüququ.
- Təhsil almaq hüququ.
- Sağlamlıq və tibbi xidmət almaq hüququ (maddə 24).
- Zorakılıqdan, sui-istifadədən və təhqirdən müdafiə hüququ (maddə 19).
- Cinsi istismardan müdafiə hüququ (maddə 34).

Əgər cəmiyyət bu Konvensiyanın tələblərinə riayət edərsə, onda nəzarətdənkənar uşaqların həyatı müəyyən səviyyədə yaxşılaşa bilər. Daha yaxşı olardı ki, uşaqları küçə həyatından qorumaq üçün mümkün olan bütün tədbir-

lər görülsün. Bu, bir həqiqətdir ki, bəzən həmin uşaqlar nə ilə məşğul olduqlarını başa düşə bilmirlər, onlar üçün ancaq yemək və özlərinə qalmaq yeri (bir gecəliyinə də olsa) tapmaq həqiqəti mövcuddur.

Uşaqların beynəlxalq hüquq müdafiə normalarını iki növ sənədlərdə tapmaq olar. Birinci növ sənədlərə 1949-cu ilin dörd Cenevrə Konvensiyasının və 1977-ci ildə onlara olan iki Əlavə protokolu beynəlxalq humanitar hüquq üzrə sənədlərini aid etmək lazımdır. Bu sənədlərdə (25-dən az olmayan xüsusi nizamnamələrdə) həm mülki əhalinin hissəsi kimi uşaqların ümumi müdafiəsi, həm də beynəlxalq münaqişələr zamanı daha zəif şəxslər kimi uşaqların xüsusi müdafiəsi nəzərdə tutulur. İkinciyə 1989-cu ilin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq hüquqları üzrə Konvensiyasının sənədlərini aid etmək olar. Bu Konvensiyada silahlı münaqişə zamanı uşaqların hüquqlarına aid xüsusi müddəalar öz əksini tapmışdır [15; 16; 21].

Nəticə

2012-2022-ci illərdə apardığımız sosioloji tədqiqatda nəzarətdənkənar (ailə/valideyn himayəsindən məhrum olmuş, sahibsiz, kimsəsiz) uşaqların vəziyyətlərini təhlil edərək belə nəticəyə gəldik ki, nəzarətsizlik problemi Azərbaycanda aktualdır, çünki nəzarətdənkənar uşaqların gələcəyi çətinidir. Onları ağır sınaqlar gözləyir və sınaqlardan çıxmaq bu uşaqlara asan olmayacaqdır.

Apardığımız tədqiqatlar əsasında aşağıdakı tövsiyələrimizi təklif edirik:

1. İlk növbədə cəmiyyətin sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək lazımdır. Əgər əhalinin həyat səviyyəsi yüksəlsə, nəzarətdənkənar uşaqların sayı azalar. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə də nəzarətdənkənar uşaqlar vardır, ancaq onlar əsasən qeyri-nor-

matik və marginal qrupdan olan uşaqlardır.

2. Bakıya əhalinin axınının qarşısını almaq üçün lazımi tədbirləri görmək (insanların öz yaşayış yerlərini tərk etməməsi üçün kəndlərdə iş yerləri açmaq, oraya kapital yönəltmək) lazımdır. Qeyd edildiyi kimi, sosial mühit dəyişən zaman davranışların qeyri-normativliyi artır, arzu olunmayan davranışlar daha çox müşahidə olunur, çünki kiçik şəhərlərin sosiumu (harada ki, hamı haqqında hər şey bilirlər) şəxsiyyət üzərində nəzarət funksiyasını həyata keçirir.

3. Hazırda dövlət səviyyəsində problemin həll edilməsinin real olmadığını nəzərə alaraq (problemin kökləri keçid dövrünün sosial-iqtisadi şəraiti ilə əlaqədardır), bu problemi lokal səviyyədə həll etmək üçün nəzarətdənkənar uşaqlarla məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatlarının şəbəkəsini genişləndirmək və maliyyələşdirmək lazımdır.

4. Dövlət orqanları tərəfindən məktəblərin fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirmək, davamiyyətə ciddi nəzarət etmək və azgəlirli, yoxsul ailələrin uşaqlarına yardım etmək lazımdır. Pulsuz orta təhsil çoxdan "pullu" təhsilə çevrilmişdir: valideynlər dərslik və məktəb ləvazimatları, geyimə çəkdikləri xərclərdən başqa, məktəbin müəllimləri və müdirliyi tərəfindən müxtəlif xərclərə məruz qalırlar.

5. Dövlət və kommərsiya təşkilatları tərəfindən məktəblər üzərində hamiliyi bərpa etmək lazımdır. Belə fəaliyyəti təşviq etmək üçün vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər etmək və ya başqa təkliflər vermək məqsədəuyğundur.

6. Nəzarətdənkənar uşaqların çoxunun təhsildən uzaqlaşdığını, bəzilərinin isə heç təhsil ala bilmədiyini nəzərə alaraq, onlar üçün savadsızlığın ləğvi mərkəzlərini açmaq lazımdır. Bunun üçün uşaqların yaş və əqli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yeni metodologi-

ya və metodlar işlənib hazırlanmalıdır. Belə mərkəzlərin təşkili üçün axşam məktəblərinin təhsil vermə təcrübəsindən, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrin yaşlı əhali arasında savadsızlığı ləğvetmə təcrübəsindən istifadə etmək olar.

7. 12 yaşından başlayaraq yaradıcı fəaliyyət sahələrində (toxuma, yaradıcılıq, qurma, düzəltmə və s.) uşaq əməyindən istifadəyə qanunvericiliklə icazə vermək məqsədəuyğundur. Ancaq yaradıcı əmək bu yaşda şəxsiyyətin inkişafına kömək edə bilər. Belə iş yerlərini məktəb emalatxanalarında açmaq olar.

8. Ailə planlaşdırılması və doğum problemləri məsələsini qaldırmaq arzu olunandır: bu sahədə maarifləndirmə işləri aparmaq, mühazirələr oxumaq, bu məqsədlə KİV-dən, tibbi və digər ictimai təşkilatlardan fəal istifadə etmək məqsədəuyğundur.

9. Uşaq evlərini, internatları, xüsusi məktəbləri yenidən təşkil etmək lazımdır: küçə həyatından sonra bu müəssisələr uşaqlar üçün informasiya baxımından çox "kasıb" görünürlər. Nəzarətdənkənar uşaqların anadangəlmə və qazanılmış əqli səviyyəsinin aşağı olmasını nəzərə alaraq, onların təhsilləndirilməsi və təlimləndirilməsi sistemini və metodlarını əsaslı surətdə təkrar gözdən keçirmək lazımdır: təhsildə və təlimdə daha çox əyaniliyə və təcrübəyə yer vermək zəruridir.

10. Küçə həyatını yaşamış uşaqların psixoloji reabilitasiyası proqramını işləyib hazırlamaq vacibdir.

11. Uşaqların qəbul və bölgü prosedurunun Təhsil Nazirliyinin tabeliyinə vermək lazımdır. Uşaqlarla polislər deyil, pedaqoqlar və psixoloqlar məşğul olmalıdırlar.

12. Bu problemlə məşğul olacaq rəhbər işçiləri seçmək və attestasiya etmək məqsədəuyğundur. Bu problemin həlli üçün rəhbər işçilərin aktivliyini artırmaq

və onların şəxsi keyfiyyətlərini qaldırmaq məqsədilə psixoloji proqram hazırlamaq və həyata keçirmək vacibdir.

13. Nəzarətdənkənar uşaqlarla işləyən polis kadrlarını seçmək və attestasiya etmək lazımdır. Onlar üçün uşaqlarla iş üzrə xüsusi kurslar təşkil etmək vacibdir (psixoloji-pedaqoji hazırlığı gücləndirmək, ümumi mədəniyyət səviyyəsini yüksəltmək, başqa ölkələrin təcrübəsi ilə tanış etmək).

14. Uşaqlarla işləyən polislərin maliyyə problemlərini beynəlxalq ictimai təşkilatların hesabına həll etmək, digər maliyyə mənbələri və ya onların fəaliyyətinin mükafatlandırılma formalarını tapmaq zəruridir (məsələn, Türkiyədə uşaq polisi UNİCEF-lə birgə əməkdaşlıq edir).

15. Kütləvi informasiya vasitələrini bu problemin müntəzəm işıqlandırılmasına yönəltmək lazımdır.

Beləliklə, statistik materialların və sosioloji tədqiqatların nəticələrinin kompleks təhlili sübut edir ki, əsaslı təkliflər və konkret istiqamətlər üzrə fəaliyyət nəzarətdənkənar (valideyn himayəsindən məhrum olmuş, kimsəsiz, sahibsiz) uşaqların problemləri ilə məşğul olan qurumların işi üçün faydalı ola bilər.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, bu problemi həll etməyə başlamaq üçün daha yaxşı həyat şəraiti gözləmək olmaz. Bu işdə zaman bizim əleyhimizə işləyir. Küçədə böyüyən uşaqların sayı artmaqdadır və beləliklə, küçə şəraitində yeni bir nəsil böyüyür. Əgər biz bu uşaqların talelərinə biganə qalmasaq, hamımız bu bəxtsiz uşaqlar üçün nəsə edə bilərik və beləliklə, öz gələcək tale-yimizə də biganə olmayacağıq.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:**Türk dilində:**

1. Aliyeva Y., Aliyeva S. Sahipsiz şocuklar: Gerçekler ve problemler (Azerbaycan üzere araştırma belgelerine dayanarak. / "Çocuk ve Şiddet: Toplumsal Şiddetin Şenderesinde Şocuklar" adlı 5.Uluslararası Risk Altında ve Korunması Gereken Çocuklar Sempozyumu.1-3 kısım, 2013, Bildiri Özet Kitabı. Polis Akademisi SAMER, Antalya. S.174.
2. Aliyeva Y., Aliyeva S. Sahipsiz şocuklar: Azerbaycan örneği. / Çocuk ve Şiddet: Toplumsal Şiddetin Şenderesinde Şocuklar. 5.Uluslararası Risk Altında ve Korunması Gereken Çocuklar Sempozyumu Seçilmiş Bildirileri. İstanbul, Polis Akademisi SAMER-2013. Bağcılar Baskısı, Cild 3, 2014, s.306-313.
3. Aliyeva Y., Aliyeva S., Ağalar E., Sağıroğlu R. Çocuk ve Ergen Suçlarının Sosyolojik, Sosyo-psikolojik ve Hukuki Açılardan incelenmesi (Azerbaycan Araştırma Belgelerine Dayanarak). / International Human and Civilization Congress from Past to Future. İNES-2019. 17-21 aprel, 2019. Alanya, Turkey.
4. Çocuk ve Şiddet: Toplumsal Şiddetin Şenderesinde Şocuklar. 5.Uluslararası Risk Altında ve Korunması Gereken Çocuklar Sempozyumu Seçilmiş Bildirileri. İstanbul, Polis Akademisi SAMER-2013. Bağcılar Baskısı, Cild: 1-3, 2014.
5. Tezcan Mahmut. Çocuk sosyolojisi. Ankara, Anı Yayıncılık, 2 Baskı, 2012. 166 s.

Rus dilində:

6. Алиева Я.Н. Тенденции изменения социальной структуры азербайджанского общества и их отражение на семейных отношениях. Дис...канд.соц. наук. Баку, 2007.
7. Алиева Я.Н. Проблемы детского воспитания в современный период // Вестник Гуманитарного института ТГУ. 2012. №2. С.13-15.
8. Алиева Я.Н. О некоторых проблемах исследования беспризорных детей в азербайджанском обществе. // Вектор науки Тольяттинского Государственного Университета. Серия: Педагогика, психология. 2012, №4 (11). С.20-22.
9. Алиева Я.Н. Особенности исследования беспризорных детей в современном обществе. // «Самарский научный вестник», Самара. 2013, №2(3). С.7-9;
10. Алиева Я.Н., Алиева С.Н. О некоторых социологических, социально-психологических и правовых аспектах изучения подростковой преступности. / IV.Международная научно-практическая конференция на тему: «Человек виртуальный: новые горизонты». Канада, Монреаль: СРМ "ASF". 2017, С.155-159. (часть 1).
11. Алиева Я., Алиева С., Агалар Э. Социологические, социально-психологические и правовые аспекты изучения подростковой преступности (на материалах исследования по Азербайджану). / Научный журнал «VIRTUS» / VIRTUS» Scientific Journal. Канада, Монреаль: 2017. С.35-45.
12. Арефьев А.Л. Беспризорные дети // Социологические исследования. № 9, 2003, С. 61-71.
13. Байков, Н.М. Детская беспризорность и безнадзорность: состояние и проблемы: Учебное пособие/ Н.М. Байков, Л.В. Каширина - Хабаровск.:

ДВАГС, 2003.- 256 с.

14. Бреева Е.Б. Дети в современном обществе. М., Эдиториал УРСС, 1999, 216 с.

15. Конвенция ООН по правам ребенка 1989 года. <https://base.garant.ru/2540422/> Дата обращения: 20.05.2012; 15.05.2022.

16. Шелютто М.Л. Конвенция оон о правах ребенка и конституционный уровень защиты прав детей. <file:///C:/Users/user/Downloads/konventsiya-oon-o-pravah-rebenka-i-konstitutsionnyu-uroven-zaschity-prav-detey.pdf> 25.05.2022.

17. Меджидова С. Уличные дети. Баку, Изд-во " Ziya - Nurlan ", 2003 г, 144 с.

18. Нечаева А. М. Детская беспризорность — опасное социальное явление // Государство и право, 2001. № 6. С. 59.

Internet resurslari:

19. <http://psychology.az>, "Психологический Центр". Дата обращения: 05.03.2012.

20. <http://www.trend.az...html> Дата обращения: 06.03.2012.

21. <http://www.straybab.2.php> Дата обращения: 15.05.2012.

22. <http://criminalazerbaijan.com/?p=8999> Дата обращения: 25.05.2012.

23. www.zerkalo.az/2012-04-27 Дата обращения: 15.05.2012.

24. www.Vesti.Az Дата обращения: 25.07.2012.

Yagut ALIYEVA

SOCIAL PROBLEMS OF UNCONTROLLED CHILDREN: SOCIOLOGICAL ANALYSIS (Based on multi-level research materials on Azerbaijan)

Abstract

The article analyzes the social problems of children out of family control from a sociological point of view. The problem of street children is one of the main problems of mankind. We should notice that the street children - a social phenomenon, which is caused by reasons of socio-economic factors, that entails the abandonment of children. The growth of the economic crises of homelessness, unemployment, poverty and child exploitation, conflict situation in the family, parental antisocial behavior, child abuse. We have picked out a number as medical and psychological causes that urge children to antisocial behavior. After analyzing the state of child homelessness, from a multi-stage concrete sociological study conducted by us (2012-2022), we can conclude that the problem of homelessness is relevant for Azerbaijan, because the future of homeless children is difficult, they will face a difficult test that will not be easy for them to cope with.

Keywords: children out of control (deprived of family / parental care, homeless, orphaned), street children, social problems, orphanhood, social orphanhood, family problems, socio-psychological problems, antisocial behavior, child exploitation, violence against children

Ягут Алиева

**СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ:
СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

(По материалам многоступенчатого исследования по Азербайджану)

Резюме

В статье с социологической позиции анализируются социальные проблемы беспризорных детей. Проблема беспризорных детей является одной из самых важнейших проблем человечества. Отметим, что детская беспризорность — социальное явление, которое вызывается, в основном, причинами социально-экономического характера, влекущее за собой сиротство детей. Росту беспризорности способствуют экономические кризисы, безработица, нужда и детская эксплуатация, конфликтная обстановка в семьях, асоциальное поведение родителей, жестокое обращение с детьми. Выделяются также медико-психологические причины (склонность некоторых несовершеннолетних к асоциальному поведению). Проанализировав состояние детской беспризорности, из многоступенчатого конкретно-социологического исследования проведенного нами (2012-2022 гг.) можно сделать вывод, что проблема детской беспризорности является актуальной и для Азербайджана, ибо если мы будем безразличны по отношению к ним, будущее у беспризорных детей будет сложное, и их ждет тяжелое испытание, с которыми им будет нелегко справляться.

Ключевые слова: беспризорные (лишенные семейной/родительской опеки, беспризорники, осиротевшие) дети, уличные дети, социальные проблемы, сиротство, социальное сиротство, семейные проблемы, социально-психологические проблемы, асоциальное поведение, детская эксплуатация, насилие в отношении детей

DEMOCRATIC DEVELOPMENT AND NEW STAGE OF MODERNIZATION OF HIGHER EDUCATION IN UKRAINE

Liudmyla LAKHTIONOVA,

*PhD in Economics, Associate Professor,
Deputy Director of the Educational and Scientific Institute
for Education Development of National Aviation University,
Kyiv, Ukraine*

E-mail: liudmylalakhtionova@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1078-6919

Halyna LAZARIEVA,

*Honored Worker of Education of Ukraine,
Director of the Educational and Scientific Institute
for Education Development of National Aviation University,
Kyiv, Ukraine*

Mohammad JAMMAL,

*PhD in Educational Management and Leadership Policy, Admissions
Officer, The British University in Dubai,
Dubai, United Arab Emirates
ORCID : 0000-0002-0088-3523*

Abstract. The article explores the key results of the modernization of higher education in Ukraine during the 30th anniversary of independence. Authors considered topic in compliance with the democratic principles of community development in the context of European integration and globalization of the digital space. Also, different aspects of distance learning are shown and described the expansion of the rights of student self-government bodies. There are revealed innovations and results of the admission campaign to higher education institutions of Ukraine of entrants from the temporarily occupied territories of Crimea and Donbass. In conclusion authors are highlighted the results of a poll conducted by the Democratic Initiatives Foundation together with the Kyiv International Institute of Sociology in 2021 on independent external evaluation in the context of the pandemic COVID 19 and the reduction of corruption in admission to higher education institutions.

Keywords: Ukraine, modernization, democratic development, education, globalization, distance learning, survey

Introduction

Democracy is a political regime under which the people are recognized as the only legitimate source of power in the state [1].

The state is governed directly by the people it is a direct democracy. The state is governed through elected representatives is a representative democracy [1].

Democracy is also sometimes defined as a set of ideas and principles relating to freedom because it is an institutional freedom. In the words of the 16th President of the United States Abraham Lincoln, democracy is governance «in the name of the people, the forces of the people and for the people».

Knowledge is rightly considered the most important material of the XXI century. And higher education institutions are priority thought factories in which new knowledge is obtained and generated.

New knowledge in higher education provides innovation in the economy and society. Therefore, investing in higher education is an essential prerequisite for the prosperity of any country.

Proper support of educational institutions at all levels in accordance with the democratic principles of society is the key to a responsible policy in the field of education.

Higher education is involved in solving urgent problems in many areas, the main of which are: industry, services, health, nutrition, resources, environmental safety.

In addition, education is a center of cultural development, where initiatives for social transformation and democracy are born, cultural identity is formed. They are also important for ensuring social unity.

The state policy of any country in the

field of education plays a crucial role in ensuring the development of human capital and economic benefits. The development of human capital and economic benefits involves sustainable growth of a competitive national economy, improving social and individual well-being, improving the quality of life [3].

All countries of the world are trying to improve their education and knowledge systems. This applies not only to traditional industrialized countries, but also to newly industrialized and developing countries.

Achieving these goals in Ukraine requires coordinated political initiatives, improving the political situation, returning Crimea and Donbass, making effective management decisions, attracting domestic and foreign long-term investments into the economy, education and science. Today, all these processes are burdened by the conditions of the long-term pandemic COVID-19.

Ukrainian education and science must meet modern demands from the individual and society, adherence to democratic principles, the needs of the economy, global trends in the digital space.

That is why in Ukraine there is a systematic transformation of the educational sphere to ensure a new quality of education at all levels, from preschool education to higher education and adult education.

The aim of the article is to reveal the results of modernization of higher education of the independent Ukrainian state with observance of the principles of democracy in the conditions of European integration and globalization of the world digital space.

Materials and methods of research

Legislative and normative acts of Ukraine were used in the course of the

research. The main research methods are analysis and synthesis, logical and historical approach, comparison, grouping, generalization.

Research results

Modernization of education in Ukraine is carried out in the following five priority ways (Fig. 1).

Directions of modernization of education in Ukraine			
Pre-school education	School education	Professional (vocational) education	Higher education and adult education
The priority of modernization is affordable and high-quality preschool education	The priority of modernization is new Ukrainian school	The priority of modernization is modern professional education	The priority of modernization is quality higher education and development of adult education

Fig. 1. Priority ways of modernization of education in Ukraine

The common goal of modernization of all levels of education is to turn Ukrainian education into an innovative environment in the conditions of stren-

gthening democracy.

The main achievements in the modernization of higher education and the spread of democratic principles in its development in Ukraine are shown in Figure 2.

The main achievements in the modernization of higher education and the spread of democratic principles in its development in Ukraine
<p>1. Development and implementation of new laws on education:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Law of Ukraine «On Education» [4] - Law of Ukraine «On Higher Education» [5]
<p>2. Conditions are created for ensuring the financial autonomy of higher education institutions to carry out their activities - transparent funding for higher education institutions based on the results of their educational, scientific and international activities has been introduced [6]. Thus, starting from 2020, higher education institutions receive state funding not depending on the staff list, but depending on the results of their activities.</p>
<p>3. Changing approaches to university management:</p> <ul style="list-style-type: none"> - key performance indicators for managers, - supervisory boards in the management system of higher education institutions, - managerial autonomy of higher education institutions, - crisis management, - personnel reserve
<p>4. Introduced indicative cost of higher education [7], which:</p> <ul style="list-style-type: none"> - will bring the tuition fee for certain specialties in line with the actual costs, - to improve the quality of educational services provided to higher education seekers
<p>5. The requirements for the content of higher education have been updated - a system of higher education standards has been formed, which corresponds to the national qualifications framework.</p> <p>Approved:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 98 standards of higher education at the bachelor's level, - 45 standards at the master's level.

<p>6. Deregulation of licensing conditions and introduction of electronic licensing of activities in the field of higher education. The functioning of an effective system of quality assurance in higher education, which is based, in particular, on a broad commitment to the principles of academic integrity:</p> <ul style="list-style-type: none"> - deregulation of licensing, - departure from state diplomas - mandatory accreditation of educational programs, - introduction of institutional accreditation of higher education institutions
<p>7. Launch of an electronic system for monitoring the employment of graduates of higher education institutions</p>
<p>8. Introduction of a single state qualification exam using external independent assessment (EIE) in specialties. To ensure equality and integrity when entering the master's program during the admission campaign, the list of specialties for which it is mandatory to pass a single entrance exam in a foreign language (EMI) using the EIE for admission to obtain a master's degree from 32 (in 2019) to more than 80 (in 2020)</p>
<p>9. Expanding the access of entrants living in the temporarily occupied territories to Ukrainian higher education institutions [8]. During 2016-2021, the number of entrants from the temporarily occupied territories almost doubled. Access to higher education for entrants from higher education institutions without external evaluation has been expanded.</p>
<p>10. A pilot project on dual education in higher education institutions has been launched.</p>
<p>11. Promoting lifelong learning:</p> <ul style="list-style-type: none"> - standardization of lifelong learning processes - discussion of the draft Law of Ukraine «On Adult Education» [9].

Fig. 2. Key achievements of modernization of higher education and dissemination of democratic principles of its development in Ukraine

Adult education is a recognized component of the education system in the European Education Area.

Adult education is a component of lifelong learning, which aims to realize the right of every adult (adult) to lifelong learning, taking into account his personal needs, priorities of social development and the needs of the economy.

Adult education is an important issue for modern Ukrainian society [3].

Adult education can be carried out in different types of educational programs, full-time, distance, dual, mixed, individual forms.

The growing demands of society to a democratic approach, content, organization, methodological support, staffing and overall efficiency of education intensify the processes of radical modernization of learning technologies. In the context of the COVID 19 pandemic, distance education is naturally the subject of increased interest in research, critical evaluation and its improvement (Fig. 3).

Characteristics of distance education
<p>The key mission is to form the consciousness and worldview of students in order to adapt to the ever-changing conditions of a fleeting and rapidly changing world.</p>
<p>The product of the epoch of the information society, the fourth industrial revolution, the era of technological culture, the period of careful attitude to the culture of civilization, to the world of nature and to human nature.</p>

The use of digital and information computer technologies is the norm of life, a component of the efficiency of the personnel of the educational sphere
Innovations - technical and social. Social innovation of distance education ensures the efficiency and productivity of the educational process
Implementation of the constitutional right of a citizen expands the range of opportunities for a person in choosing the optimal forms of implementation of the constitutional right of a citizen to receive quality, modern, individually relevant education
The degree of completeness and quality of educational services provides an opportunity for modern man to acquire knowledge that corresponds to the realities of the time, its psycho-physiological characteristics and social status
Communication is a universal means of communication
Modern educational paradigm is aimed at implementing a modern educational paradigm in the context of ensuring equal access to quality education
Requirements should meet the modern political, economic and socio-cultural conditions of the digital society, provide training for a fully developed individual who will have a high academic, professional and social mobility
Postmodern phenomenon

Fig. 3. Characteristics of distance education

With the advent of the Internet, distance education has acquired the properties of a universal means of communication and a postmodern phenomenon.

The coronavirus pandemic COVID-19

at the beginning of the 21st century has become an unexpected, unforeseen, threatening challenge to the life or death of human civilization.

Modern humanity is facing for the first time a situation where human rights and the principles of democracy are limited in all countries of the world (Fig. 4).

Restrictions on human rights and violations of the principles of democracy due to the pandemic COVID – 19
State borders are closed
Flights are suspended
Production, trade, and the economy as a whole are stalled
Lockdowns and quarantines have been introduced
Compulsory vaccination is forcibly introduced regardless of a person's wishes
Dictatorship significantly narrows the contraindications to vaccination against COVID – 19
Certain human rights are violated: the right to work, the right to freedom of movement, the right to assembly, the right to personal data concerning health, etc.
Unprecedented penalties (space fines, criminal liability) are introduced for violating the newly introduced requirements for compulsory vaccination and restrictions on movement and admission to the workplace
A package of newly introduced documents for travel and admission to work is required (code-certificates, PCR tests, rapid tests for code, tests for antibodies, etc.)

Fig. 4. Restrictions on human rights and violations of the principles of democracy due to the pandemic COVID - 19

In conditions of pandemic, quarantine and lockdown, people in different parts of the world exercise the right to receive educational services through distance education only.

However, today there are many debatable issues regarding the effectiveness of distance learning in educational institutions, including higher education institutions. This topic is discussed by both teaching and technical staff, as well as students (pupils and students) and their parents. And also the problem of distance learning is discussed in general in the society of each country of the world.

Numerous scientific and practical conferences, symposia and congresses in different countries of the world are devoted to this topic. Thus, on May 12, 2021, the Institute for Educational Development of the National Aviation University (Kyiv, Ukraine) held an International Scientific and Practical

Conference «Distance Education in Ukraine: Innovative, Regulatory, Pedagogical Aspects», which was attended by scientists from various foreign countries. (Great Britain, Latvia, Estonia, Slovakia, Bulgaria, India, Turkey, Croatia, Azerbaijan, Uzbekistan, the Republic of Belarus).

There are different opinions about the advantages / disadvantages of distance education over traditional, prospects and ways of developing distance learning [10-16].

The results of the study on how the learner (students) react to such changes, what are the advantages and what are the disadvantages, were interesting.

During the study, students of Ukrainian higher education institutions were interviewed. These students were asked, «What is better: online learning or live classes in classrooms?»

From the answers we got the final result - opinions were divided equally 50% by 50% [13].

The arguments were different. The main advantages of distance learning (online) are shown in Figure 5.

The main advantages of distance learning (online) according to Ukrainian students
Allows you to combine the educational process with courses, hobbies, work.
You can study from anywhere in the world
You can study at any convenient time (watch the training video, video)
Positive health effects of distance learning (eg, improved sleep)

Fig. 5. The main advantages of distance learning (online) according to Ukrainian students

However, the answers also indicate the shortcomings of distance learning. The main disadvantages of distance learning (online) are shown in Figure 6.

The main disadvantages of distance learning (online) according to Ukrainian students
Lack of eye contact and live visualization of educational material
Lack of real live communication offline with a group of students

Technical problems (problems with the Internet, lack of modern equipment)
Insufficient communication with teachers
Unprepared teaching and technical staff of educational institutions

Fig. 6. The main disadvantages of distance learning (online) according to Ukrainian students

Many students said that they had a lot of free time with distance learning.

Therefore, to the question «Have students mastered new skills since the beginning of distance learning?» almost 71% of respondents said yes. The answers were varied (Fig. 7).

Mastering new skills by Ukrainian students from the beginning of distance learning
Sport activities
Learning foreign languages
Dancing classes
Study of programming
Reading books

Fig. 7. Mastering new skills by Ukrainian students from the beginning of distance learning

Thus, distance learning according to students has positive and negative features. However, the XXI century is impossible without the use of modern innovative educational technologies. We just need to find effective ways to solve them. Students need to master time management skills to plan their day properly.

Student self-government in higher education institutions is an important

lever for the observance of democratic principles in education. Every university, institute, academy has student self-government bodies.

On November 18, 2021, on the eve of the International Student Day (November 17), the Verkhovna Rada of Ukraine registered a draft Law «On Amendments to the Law of Ukraine «On Higher Education» regarding expansion of the rights of student self-government bodies [17], which proposes to significantly expand the rights of students (Fig. 8).

The main provisions of the draft Law «On Amendments to the Law of Ukraine «On Higher Education» regarding expansion of the rights of student self-government bodies	
<p>1. Increase in students: - in the Academic Council from 10% to 20%; - in the highest collegial body of public self-government of the educational and scientific institute (faculty) from 15% to 20%</p>	<p>5. Analyze the quality of educational activities of higher education institutions and provide recommendations for its improvement, which must be taken into account by the administration of higher education institutions.</p>

2. Possibility of academic leave for the head of the student government of the university	6. Renewal of powers of student council representatives after re-entry
3. A new mechanism for financing student councils. Students receive funds already provided for in the Act and themselves decide how to use them in full	7. They have the right to unite in regional and all-Ukrainian student organizations and make decisions on registration of a public organization with the status of a legal entity
4. Orders and instructions of the university are not valid without the consent of the student councils. No decisions about students will be made without students	8. Restrictions on applicants for higher education in the right to higher education in connection with their participation in student government are not allowed

Fig. 8. The main provisions of the draft Law of Ukraine on expansion of the rights of student self-government bodies

If adopted, the bill will strengthen the role of students in the autonomy of higher education institutions, the development of public self-government in higher education, managerial and leadership skills, financial literacy, civic responsibility in student youth, increase its subjectivity and form it as an independent partner in implementation educational function of higher education institutions.

On November 2, 2021, the Ministry of Education and Science (MES) of Ukraine hosted an online briefing on «Results of the admission campaign to Ukrainian higher education institutions from the temporarily occupied territories of Donbass and Crimea in 2021» with the participation of the Minister of Education and Science of Ukraine Serhiy Shkarlet [18].

The Minister of Education and Science of Ukraine noted that the integration of young people from the temporarily occupied territories into Ukraine is one of the highest priorities for the Ministry of Education and Science. «Crimea-Ukraine» and «Donbass-Ukraine» Educational Centers have been operating sin-

ce 2016 to ensure access to Ukrainian education for persons with disabilities.

In 2021, a new Procedure for Admission of Persons Living in the Temporarily Occupied Territory of the Autonomous Republic was approved for the organization of admission to institutions of higher, professional higher and professional (vocational) education through the educational centers «Donbass-Ukraine» and «Crimea-Ukraine». Crimea and the city Sevastopol, the temporarily occupied territory of certain districts of Donetsk and Luhansk regions, the territory of settlements on the line of contact [8].

This provision defines a simplified procedure for admission to Ukrainian institutions of higher and professional higher education through Educational Centers.

Since the beginning of the «Crimea-Ukraine» and «Donbass-Ukraine», the number of entrants from the Crimea and Donbass TOT to Ukrainian higher education institutions has doubled: in 2016, 1,008 students were enrolled, in 2021 - 2,083 students. In order to ensure the safety of entrants in the ranking lists and enrollment orders, the name was encrypted [18].

On April 28, 2020, a Memorandum of Cooperation was signed between

the Ministry of Education and Science of Ukraine, the Government Contact Center and the Open Policy Foundation on the implementation of the project «Access to Education for Students from Non-Governmental Territories by Supporting Activities through hotline» [18].

In 2021 the hotline received almost 5,000 calls and registered more than 4,500 calls [18].

On the initiative of the «Open Policy» Foundation, a roadmap and step-by-step instructions have been developed to help entrants from uncontrolled territories of Ukraine to higher / professional higher education institutions without a Ukrainian passport, external independent assessment or Ukrainian certificate of secondary education through Education Centers «Donbass Ukraine» and «Crimea-Ukraine» [19].

Since the beginning of the war, 8,225 children from the temporarily occupied territories have entered universities through the «Donbass-Ukraine» and «Crimea-Ukraine» Educational Centers under a simplified procedure without external independent evaluation (EIE), a Ukrainian certificate, and a passport.

During the 30 years of independence, the process of Ukraine's formation as a democratic state has been going on.

In 1992, a non-governmental organization, the «Democratic Initiatives Foundation», was founded. Since 2010, the Foundation has been named after its founder and first director, Ilko Kucheriv (1955–2010), who made a significant contribution to the establishment of Ukraine as a democratic state, to the development of Ukrainian sociology and civil society.

The Foundation is one of the leading think tanks in Ukraine, which successfully combines public opinion research with analysis of policy and key socio-political processes, develops reason-

ed proposals for decision-making bodies, as well as for the public in the field of democratic transformation of Ukraine and its integration into the European community of democracies.

The «Democratic Initiatives» Foundation is the first non-governmental organization to act as a mediator between public opinion researchers and the public itself, analyzing and presenting to the public the public opinion of the Ukrainian population on acute social problems [20].

Since 2010, the «Democratic Initiatives» Foundation has been a member of the international network of PASOS think tanks, which significantly strengthens its development capabilities as a think tank. In 2014, he joined the Association of Ukrainian Analytical Centers, which consolidates their efforts to promote reforms and European integration in Ukraine, the Liaison Office of Ukrainian Analytical Centers in Brussels [20].

The Democratic Initiatives Foundation is a member of the Ukrainian National Platform of the Eastern Partnership Civil Society Forum in Brussels.

According to the Global Go To Think Tank Index, which is compiled under the Think Tanks and Civil Societies Program (TTCSP) of the University of Pennsylvania (USA), the Foundation is ranked among the most influential think tanks. centers of the world [20].

The Foundation regularly holds public events (public debates, round tables, press conferences) dedicated to the issues of development of the Ukrainian state, national interests, development of democracy, integration of the country into European and Euro-Atlantic structures. The «Democratic Initiatives» Foundation continues its work towards Euro-Atlantic integration. Starting as a public center to support Ukraine's accession to NATO, today the fund has

gained a reputation as an authoritative analytical source on the Euro-Atlantic sentiment of Ukrainians [20].

The Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» Foundation, together with the Kyiv International Institute of Sociology, conducted an all-Ukrainian survey «How Do Ukrainians Assess Education and Admission in a Pandemic?» From June 1 to 7, 2021, 2003 respondents over the age of 18 were interviewed in all regions of Ukraine, except for the temporarily occupied territories of the Autonomous Republic of Crimea and part of the territory of Donetsk and Luhansk oblasts.

Since 2008, the main criterion for selecting students for higher education institutions is the results of external independent evaluation (EIE).

71% of Ukrainians, to some extent, support admission to higher education institutions based on the results of ex-

ternal evaluation. For example, in 2014, the EIT was supported by 60%, which is 11% less than in 2021. At the same time, compared to last year, not only the number of supporters of the EIE has increased, but also those who have a negative attitude to its conduct. If in 2020 14% were against external evaluation, then in 2021 it is already 23% [21].

The pandemic has made its adjustments to the assessment of external evaluation by citizens. The data show that the vast majority not only continue to support the EIE, but also that this support is growing.

However, such unanimity among Ukrainians regarding the external evaluation during the pandemic COVID-19 is not observed. Opinions were divided equally: 45,7% support the EIE even in a pandemic, 45,7% - oppose, the other 8,6% were undecided (Table 1).

Table 1

**Will you support the abolition of external independent evaluation as the main criterion for selecting students for higher education at the time of the coronavirus pandemic?
(% among all respondents)**

Answer options	Ukraine as a whole	West	Center	South	East	Donbass
Yes	47,5	44,2	45,0	48,4	45,0	52,0
No	47,5	52,2	46,0	44,6	42,5	29,0
Hard to say	8,6	3,6	9,0	7,0	12,5	19,0

The greatest support for the EIE is observed among citizens aged 18-29 – 56,6% (Table 2).

Table 2

**Will you support the abolition of external independent evaluation as the main criterion for selecting students for higher education at the time of the coronavirus pandemic?
(% among all respondents)**

Answer options	18 -28 years	30 - 44 years	45 - 59 years	60 years +
Yes	39,2	45,9	45,4	49,4
No	56,6	48,3	46,0	36,6
Hard to say	4,2	5,8	8,6	14,0

Despite the readiness of almost half of the respondents to support the abolition of EIT during the pandemic, 74% agreed that EIE promotes equality of

participants in the accession phase, and 58% believe that EIE also reduces corruption in the accession phase [21] (Tables 3 - 4).

Table 3

**Do you agree with the statement that external independent evaluation has reduced the level of corruption when entering higher education institutions?
(% among all respondents)**

Answer options	Ukraine as a whole	West	Center	South	East	Donabass
Completely agree	20,8	25,0	19,1	20,4	20,5	14,9
Mostly agree	37,3	39,3	37,9	35,5	35,0	35,8
Mostly disagree	15,2	14,4	16,7	16,6	14,2	11,6
Totally disagree	18,8	17,1	18,4	18,2	19,1	28,6
Hard to say	7,8	4,1	7,9	9,2	11,2	9,2

Table 4

**Do you agree with the statement that external independent evaluation has reduced the level of corruption in admission to higher education institutions (response dynamics)?
(% among all respondents)**

Answer options	June 2021	July 2020	December 2016	December 2015	December 2014
Mostly agree	58,1	60,4	48,0	46,7	40,2
Mostly disagree	34,0	18,8	29,2	32,2	32,2
Hard to say	7,8	20,8	22,8	21,1	27,6

There is a sharp increase in Ukrainians who disagree with the fact that the EIE reduces the level of corruption in accession:

their number increased in June 2021 by 15% compared to July 2020 and now this view is supported by 34% of respondents.

Conclusions

Thus, the key results of modernization of higher education in Ukraine on the 30th anniversary of independence in compliance with the democratic principles of community development in the context of European integration and globalization of the digital space were reflected: financial autonomy of higher education institutions; changing approaches to university management; introduction of indicative cost of higher education; creation of a system of higher education standards; deregulation of licensing conditions and introduction of electronic licensing of activities; expanding the access of entrants living in the temporarily occupied territories of Crimea and Donbas to Ukrainian higher education institutions; introduction of a single state qualification exam using external independent assessment; pilot project on dual education in higher education institutions; promoting lifelong le-

arning (adult education) and expanding the rights of student government.

Ukraine is systematically transforming the educational sphere to ensure a new quality of education at all levels.

The XXI century is impossible without the use of modern innovative educational learning technologies. The importance of distance education is growing in the context of the pandemic COVID 19.

The results of a poll conducted by the «Democratic Initiatives» Foundation in cooperation with the Kyiv International Institute of Sociology in 2021 reflected a positive assessment of conducting an independent external evaluation in the context of the pandemic COVID 19 and reducing corruption in higher education.

Ukrainian education meets modern demands of the individual and society, adheres to democratic principles in the context of Euro-Atlantic integration of the country and the globalization of the digital space.

References

1. Democracy // Wikipedia // <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
2. Democracy // Political Science Encyclopedia. Book 2 / Incl .: Karasevych A. O., Shachkovska L. S. - Uman, 2016. - P. 227 - 236.
3. Lakhtionova L, Lazariyeva H. The results of education and science reforming in independent Ukraine // Mualliflar jamoasi. O`zbekistonning mustaqil taraqqiyot yo`li: tarix saboqlari va kelajak istiqbollari / Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”, 2021, 448 b. – P. 224 - 239.
4. On education: Law of Ukraine of September 5, 2017 № 2145-VIII (as amended from 15.07.2021) // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
5. On higher education: Law of Ukraine of July 1, 2014 № 1556-VII (as amended on June 17, 2021) // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
6. On the distribution of state budget expenditures between higher education institutions on the basis of indicators of their educational, scientific and international activities: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 24, 2019 № 1146 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1146-2019-%D0%BF#Text>
7. Procedure for forming the minimum tuition fee for higher education on the basis of indicative cost: Approved by a resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of March 3, 2020 № 191 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/191-2020-%D0%BF#Text>

8. The procedure for admission to higher, professional higher and professional (vocational) education of persons living in the temporarily occupied territory of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, the temporarily occupied territory of certain districts of Donetsk and Luhansk regions, the territory of settlements on the line Approved by the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 01.03.2021 № 271// <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0505-21#n2>

9. Draft Law of Ukraine «On Adult Education» // <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorenniya-proyekt-zakonu-ukrayini-pro-osvitu-doroslih>

10. Denins A. Distance learning problems and its solutions // Distance Education in Ukraine: Innovative, Normative-Legal, Pedagogical Aspects. – 2021. – № 1. – P. 17 – 24.

11. Shermuhamedova N. Problems and prospects of distance education in Uzbekistan // Distance Education in Ukraine: Innovative, Normative-Legal, Pedagogical Aspects. . – 2021. – № 1. – P. 50 – 52.

12. Gahramanova S. Distance learning: advantages and challenges // Distance Education in Ukraine: Innovative, Normative-Legal, Pedagogical Aspects. . – 2021. – № 1. – P. 25 – 27.

13. Lakhtionova L., Trush I. Distance learning from the student's perspective // Distance Education in Ukraine: Innovative, Normative-Legal, Pedagogical Aspects. . – 2021. – № 1. – P. 79 – 81.

14. Vergolias O., Vergolias M. Positive aspects of distance learning of students // Distance education in Ukraine: innovative, legal, pedagogical aspects. - 2021. - № 1. - P. 120 - 123.

15. Ivaniuk I., Ovcharuk O. Distance learning in Ukraine in quarantine COVID-19: problems and needs // Distance education in Ukraine: innovative, legal, pedagogical aspects. - 2021. - № 1. - P. 164 - 167.

16. Nemchuk O., Strelbitskiy V. Advantages and disadvantages of distance learning // Distance education in Ukraine: innovative, legal, pedagogical aspects. - 2021. - № 1. - P. 208 - 209.

17. Draft Law «On Amendments to the Law of Ukraine «On Higher Education», registration № 6313 of November 18, 2011 // http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73216

18. Online briefing on «Results of the admission campaign to Ukrainian higher education institutions from the temporarily occupied territories of Donbass and Crimea in 2021» with the participation of the Minister of Education and Science of Ukraine Serhiy Shkarlet // <https://www.youtube.com/watch?v=27fs0vEHDM0>

19. Materials of the «Open Policy» Foundation dated 23.05.21 - for TOT entrants// <https://vstup.vntu.edu.ua/informatsiini-materialy-dlia-vstupnykiv-tot>

20. Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» Foundation // <https://dif.org.ua/about>

21. «Explain 30%: How Ukrainians Assess Education and Admission in a Pandemic» // <https://dif.org.ua/article/poyasniti-30-yak-ukraintsi-otsinyuyut-osvitu-ta-vstup-v-umovakh-pandemii>

Lyudmila Laktionova, Qalina Lazareva,
Məhəmməd Camal

UKRAYNADA DEMOKRATİK İNKİŞAF VƏ ALİ TƏHSİLİN MÜASİRLƏŞMƏSİNİN YENİ MƏRHƏLƏSİ

Xülasə

Məqalədə müstəqilliyin 30-cu ildönümündə Ukraynada ali təhsilin modernləşdirilməsinin əsas nəticələri araşdırılır. Müəlliflər mövzunu Avropaya inteqrasiya və rəqəmsal məkanın qloballaşması kontekstində cəmiyyətin inkişafının demokratik prinsiplərinə uyğun olaraq nəzərdən keçiriblər. Burada həmçinin distant təhsilin müxtəlif aspektləri göstərilir və tələbə hüquqlarının genişləndirilməsi təsvir edilir. Krım və Donbasın müvəqqəti işğal olunmuş ərazilərindən olan abituriyentlər üçün Ukraynanın ali təhsil müəssisələrinə qəbul kampaniyasının yenilikləri və nəticələri açıqlanır. Sonda müəlliflər Demokratik Təşəbbüslər Fondunun Kiyev Beynəlxalq Sosiologiya İnstitutu ilə birlikdə 2021-ci ildə COVID-19 pandemiyası kontekstində müstəqil xarici qiymətləndirmə və ali təhsil müəssisələrinə qəbulda korrupsiyanın azaldılması ilə bağlı keçirdiyi sorğunun nəticələrini vurğulayırlar.

Açar sözlər: Ukrayna, modernləşmə, demokratik inkişaf, təhsil, qloballaşma, distant təhsil, sorğu

Людмила Лахтионова, Галина Лазарева,
Мохаммад Джаммал,

ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И НОВЫЙ ЭТАП МОДЕРНИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Резюме

В статье исследуются основные результаты модернизации высшего образования Украины в период 30-летия независимости. Авторы рассматривали тему в соответствии с демократическими принципами развития общества в контексте европейской интеграции и глобализации цифрового пространства. Также показаны разные аспекты дистанционного обучения и описаны расширение прав органов студенческого самоуправления. Выявлены нововведения и результаты приемной кампании в высшие учебные заведения Украины абитуриентов с временно оккупированных территорий Крыма и Донбасса. В заключении авторы освещают результаты опроса, проведенного Фондом «Демократические инициативы» совместно с Киевским международным институтом социологии в 2021 году по независимой внешней оценке в условиях пандемии COVID-19 и снижения коррупции при приеме в высшие учебные заведения.

Ключевые слова: Украина, модернизация, демократическое развитие, образование, глобализация, дистанционное обучение, опрос

**SOSIAL ELMLƏRİN
AKTUAL PROBLEMLƏRİ**

**CURRENT PROBLEMS
OF SOCIAL SCIENCES**

METAVERSE'E YÖNELİK METAFORLARIN İÇERİK ANALİZİ

Doç. Dr. Aylin TUTGUN-ÜNAL

*Üsküdar Üniversitesi, Yeni Medya ve Gazetecilik Bölümü
(Türkiye)*

E-mail: aylin.tutgununal@uskudar.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2430-6322

Özet. Metafor, bir kavramın bireyin zihninde oluşturduğu anlam ya da kavramsal ifade biçimidir. Bir görme ve anlama sürecini de içerdiğinden algılama ile ilgilidir. Bireyin basit bir kavramı, başka bir kavramla ifade etmesi, açıklamasından daha önemli olduğu durumlar vardır. Bu yönüyle güçlü bir anlamlandırma sürecidir ve kişinin deneyimlerini de içerdiğinden, algısal durumun da anlaşılmasında güçlü bir yöntemdir. Bu çalışmanın amacı Metaverse Okulu olarak adlandırılan bir eğitim grubunun "Metaverse" kavramına ilişkin sahip oldukları algıları, metafor aracılığıyla ortaya çıkarmaktır. Araştırmanın örneklemini eğitim alan gruptaki 165 kişi oluşturmuştur. Araştırmanın verileri, nitel araştırma yöntemi ile toplanmıştır. Çalışmada içerik analizi tekniği kullanılmıştır ve olgu bilim açısından düzenlenmiştir. Her bireyden "Metaversebenzer, çünkü" cümlesini tamamlamaları istenerek veriler toplanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre; kişilerin öğrenim gördükleri metaverse kavramına yönelik 70 geçerli metafor üretilmiştir. Bu metaforların ortak özellikleri incelenmiş olup 4 kategori altında toplandığı ortaya çıkmıştır. Bu kategoriler şu şekildedir: (1) Soyutluk, (2) Teknolojik, (3) Kurgusal, (4) Yaşamsal. Araştırma bulguları incelendiğinde, metaverse kavramına dair metaforların en çok "soyutluk" kategorisinde yer alacak şekilde üretildiği ortaya çıkmıştır (%58,7). Diğer kategoriler ise, birbirine yakın oranda ve %13'lerde seyretmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen metaforlar ve yer aldığı kategoriler ile metaverse kavramına yönelik anlam ve algı anlaşılmaya çalışılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulguların; başlangıç aşaması olarak ifade edilen "anlama, anlatma ve uygulama" aşamalarına katkısı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Metaverse, Metafor, İçerik Analizi, Metaverse Metaforları

Giriş

Metaverse tek başına bir kavram gibi görünse de aslına bakılırsa bir ekosistem olduğu söylenebilir. Metaverse, pek çok kavram üzerine inşa edilen ve gerçek ötesi olarak anlamlandırılan bir kavram olarak, günümüzde Facebook'un adının "Meta" olmasıyla tartışılır olmuştur. Böylece, söz konusu tartışmalar ile birlikte bireylerin metaverse kavramını ne şekilde anlamlandığı, algıladığı da önemli hale gelmiştir.

Metaverse şimdilerde yeni bir kavram olarak ortaya çıkmış olsa da ilerleyiş çok hızlı olmakta, özellikle dijital oyun tasarımcılarının oldukça ilgi gösterdiği bir alan haline dönüşmektedir. Hatta pek çok sanal evrende yer alan arsa ya da mekân olarak ifade edilen yerlerin NFT'ler ile saha çok dijital oyun dünyasının baş atları tarafından satın alındığı bildirilmiştir [22; 26].

Metaverse kavramının henüz tanımlamaları, farkındalık çalışmaları ve ileride kişileri nasıl etkileyeceği konuları ele alınırken, bir yandan hızlı bir şekilde sanal evrende arsaların satın alındığının duyulması kişilerde kafa karışıklığı yaratmaktadır. Bu yüzden kişiler henüz anlayamadığı bir sanal evren ile ilgili enformasyon bombardımanına maruz kalmaktadır. Bu doğrultuda, metaverse'in henüz ilk aşamasının "anlama, anlatma ve uygulama" olması gerekliliği gündeme gelmiştir. Çünkü doğru anlaşılmayan bir konunun ne kadar sağlıklı ilerleyebileceği tartışma konusudur. Bu yüzden metaverse kavramının bireylerdeki farkındalığı, ona yüklediği anlam ve algı ve ifadesinin anlaşılması anlatma aşamasında önemli veri kaynağı olacaktır [8].

Metaverse kavramına ekosistem olarak bakıldığında, harici gelişmeler kapsamındaki teknolojiler tarafından katalize edilen fütüristik gerçeklik, 5G

ve yapay zekâ, dijital "büyük patlama" (Big Bang) siber uzayı uzak görünmediğine yönelik açıklamalar yayınlanırken [8; 10], bir yandan da, arttırılmış gerçeklik, kullanıcı etkileşimi (İnsan-Bilgisayar Etkileşimi /Human-Computer Interaction), yapay zekâ, blockchain, görme nesnelere, robotik ve bulut bilgi işlem geleceğin mobil ağları metaverse ekosisteminin etkin kullanımına izin verecek uygulamalar olarak ele alınmaktadır. Pek çok kavram bombardımanı içerisinde, insanların metaverse denildiğinde öncelikle ne anladıklarının ve ne şekilde anlamlandıklarının belirlenmesinde metafor çalışmaları kolaylık sağlamaktadır [13].

Metafor Yunanca "Metapherein" ya da "Metafora" köklerinden türemiştir. "Meta" değiştirmek, "pherein" ise taşımak, anlamındadır [14]. Türkçede ise metafor kavramının; daha çok benzetmeler, eğretilmeler, istiareler ve mecazlar şeklinde kullanıldığı belirtilmektedir [7]. Metafor aslına bakılırsa bir söz figürü olmaktan ziyade bir düşünce figürüdür. Çünkü kişiler, söz konusu kavramla ilgili metafor ifadesini belirtirken düşünce dünyasında dolaşmakta, geçmiş yaşantısı ve yeni yüklediği bilgi deposuyla birlikte yorumlayarak algılarını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla kişiden kişiye anlamlandırmalar farklılaşabilmektedir.

Metaforik düşünce çalışmalarıyla tanınan Lakoff ve Johnson'a göre, metafor [12]; "bir şeyi başka bir şeyin bakış açısıyla anlamak ve tecrübe etmek, bir düşünce malzemesini, insan kavrayışının bir şekli ile ifade etme sürecidir. Metafor, bir konuyu diğer bir konunun bakış açısından algılamaya ve anlamaya izin veren zihindeki bilgiler arasında bir bağ kurma süreci olarak tanımlanabilir.

Metafor kullanılarak düşünce üretme süreci metaforik düşünce olarak adlandırılmakta olup kendi içinde aşamaları

vardır [20]. Buna göre; Açıklanmak ya da anlamlandırılmak istenen soyut bir olgu, durum, olay, kavram olması, bu olguyu açıklamak için kullanılan somut (belirgin) bir olgu ve bu olgunun dilsel ifadesi, bu iki olgu arasında kurulan ya da kurgulanan özel denklikler (benzeşmeler) ile süreç gerçekleşmektedir.

Böylece öncelikle analizi yapılacak, üzerinde çalışılacak olan kavramın belirlenmesi gerekir. Bu olgu, durum ya da kavram metaforik analize uygun kapsama sahip olması gerekir ki, buradan geniş bir bilgi dağarcığı yelpazesi anlaşılabilir. Bu aşamada, araştırmacının doğru kavramı seçmesi için araştırma yapması gerekir ve sonraki aşamada, süreç katkı sağlayacak bireylerle ilgili olmaktadır. Burada çalışmaya katılacak bireylerin sahip olduğu derinlik, zenginlik belirleyici olmaktadır. Üretilen metaforların niteliği tamamen bu zemin üzerinde ilerleyecektir. Söz konusu metafor ve kavrama yönelik neden seçildiği araştırma sürecine katılan kişiler tarafından açıklanmaktadır. Kısa ama derinlemesine olarak yazılan metaforun nede-
nine dair ifadeye ihtiyaç olmaktadır.

Ülkemizde sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında makale ve tez çalışmaları kapsamında pek çok metaforik araştırmalar yapılmaktadır [1; 2; 3; 5; 7; 9; 11; 15; 16; 17; 18; 19; 21; 23; 24; 25].

Bu bağlamda, araştırmacının amacı metaverse kavramına yönelik bir metafor çalışması yaparak, metaverse kavramını tanımlamak, metodolojisi ve özelliklerini belirlemekten ziyade metafor yoluyla metavers'in bireylerde ne anlam ifade ettiğini ortaya koymaktır.

1. Yöntem

1.1. Araştırma Modeli

Araştırmada, katılımcıların “metaverse” kavramına yönelik düşüncelerini ifa-

de etmek amacıyla oluşturdukları metaforları belirlemek için, algı ve olayların gerçekçi ve bütüncül bir biçimde anlaşılmasına olanak sağlayan ve derinlemesine analiz yapılabilmesini sağlayan nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Yorumlayıcı paradigmaya sahip olan bu araştırmada, katılımcıların metaverse kavramına yönelik düşüncelerini anlamak ve tanımak üzerine sonuçlar ortaya koyması açısından nitel araştırmaya uygun olan olgu bilim (fenomenoloji) deseni kullanılmıştır [27].

1.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu 2022 yılında, aylarındaki düzenlenen 14 Mart-11 Nisan tarihleri arasındaki “Sodimer Metaverse Okulu” isimli 4 hafta 12 ders şeklinde süren eğitime katılım gösteren, çeşitli yaşlardaki 165 katılımcıdan oluşturulmuştur. %49 Erkek (n=81), %51 Kadın (n=84) katılımcı çalışmaya katılmıştır.

1.3. Veri Toplama Aracı

Araştırma sürecinde metaverse okulu eğitimine katılan katılımcılara çevrimiçi ortamda eğitimler verilmiştir. Eğitimlerin sonunda ise, bir form aracılığıyla açık uçlu soru ile her bireyden “Metaversebenzer, çünkü” cümlesini tamamlamaları istenerek veriler toplanmıştır. Bu form başlangıçta 15 kişilik bir gruba uygulanmıştır. Bu uygulamadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda form yeniden düzenlenmiştir ve gruba verilecek zaman da belirlenmiştir. Buna göre, araştırmaya katılan katılımcıların “metaverse” kavramına ilişkin sahip oldukları algıları ortaya çıkarmak için her birine “Metaversebenzer, çünkü” cümlesinin yazılı olduğu bir form çevrimiçi olarak eğitim sonunda mail yoluyla iletilmiştir. Formun dağıtılması akabinde katılımcılara metafor

olgusuna yönelik bilgi de verilmiştir ve zihinlerini harekete geçirecek birkaç örnek verilmiştir. Böylece algılarını tek bir kavram olarak metaverse kavramına yönelterek formda yer alan cümle ile ifade etmeleri istenmiştir. Bu işlem için katılımcılara 15 dakika süre yeterli olmuştur. Böylece araştırmanın verilerini oluşturan metaforlar elde edilmiştir.

1.4. Verilerin Analizi ve Yorumlanması

Araştırmadan elde edilen verilerin analizi, nitel veri analizine uygun olarak yürütülmüş olup, elde edilen verileri sınıflandırmak ve bunlar üzerinde çıkarım yapmak amacıyla verilerin analizinde “içerik analizi yöntemi” kullanılmıştır.

Katılımcıların görüşlerini belirgin bir şekilde ortaya koyan kavramlar, sözcükler ve bunları şekillendiren özellikleri genel bir kategori haline getirmek amacıyla veri analizinde ise açık kodlama [6, s.85] uygulanarak ortak temalar belirlenmiştir. Nitel araştırmalarda, araştırmanın niteliğini artırma konusunda alı-

nacak önlemlerden biri, alanında uzman kişilerden çeşitli bakış açıları yönünden araştırmanın incelenmesinin istenmesidir [27]. Bu araştırmada araştırmanın geçerliği ve güvenilirliği olgusuna olumlu bir etki yapacağı düşünülerek temaların belirlenmesinde ve yorumlanmasında uzman incelemesine başvurulmuştur.

2. Bulgular

Bu bölümde, araştırmada uygulanan içerik analizi tekniği sonucunda elde edilen metaforlara yönelik bulgular yer almaktadır.

Çalışmanın ilk aşamasında 165 katılımcıdan metaverse kavramına yönelik metafor üretmeleri istenmiştir. Daha sonra bu metaforlar incelenmiştir ve tüm metaforlar dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Böylece 165 temel veri kaynağı olarak incelenen metaforlar aynı ifade de olanların belirlenmesiyle kodlanmıştır. Buna göre, 70 metafordan oluşan bir “metafor tablosu” elde edilmiştir. Metafor tablosunda en yüksek değerleri alan metaforlar Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Frekans Değeri En Yüksek Metaforlar

Metafor Adı	Frekans (f)	Yüzde (%)
Rüya	19	%11,5
Paralel evren	19	%11,5
Sanal evren	17	%10,3
Hayal alemi	13	%7,9
Yeni internet	9	%5,4
Uzay	8	%4,8
Dijital oyun	7	%4,3
Ütopya	6	%3,6

İkinci aşamada ise, katılımcılar tarafından üretilen metaforların ortak özellikleri incelenerek elde edilen 70 metaforun metaverse olgusunu nasıl kavramsallaştırdığına dikkat edilmiştir.

Böylece, oluşturulan metaforlar kategorize edilmiş, 4 farklı kavramsal kategori oluşturulmuştur. Bunlar; (1) Soyutluk, (2) Teknolojik, (3) Kurgusal, (4) Yaşam-sal şeklindedir.

Tablo 2. Üretilen Metaverse Metaforlarının Frekans ve Yüzde Oranları

Metafor Sırası	Metafor Adı	Frekans (f)	Yüzde (%)
1	Rüya	19	11,5
2	Paralel evren	19	11,5
3	Sanal evren	17	10,3
4	Hayal alemi	13	7,9
5	Yeni internet	9	5,4
6	Uzay	8	4,8
7	Dijital oyun	7	4,3
8	Ütopya	6	3,6
9	Sanal gerçeklik	2	1,3
10	Okyanus	2	1,3
11	Güneş	2	1,3
12	Bilinmezlik	2	1,3
13	Sanal gezegen	2	1,3
14	Işınlanma	1	0,6
15	Dipsiz kuyu	1	0,6
16	Deniz	1	0,6
17	Uçsuz bucaksız	1	0,6
18	Sınırsız	1	0,6
19	Ulaşılmaz	1	0,6
20	Bilinçaltı	1	0,6
21	Keşfedilmemiş kıta	1	0,6
22	Devrim	1	0,6
23	Yepyeni	1	0,6
24	Kıta	1	0,6
25	Keşfedilmeyen	1	0,6
26	Sonsuz	1	0,6
27	Merkeziyetsiz	1	0,6

28	Yepyeni	1	0,6
29	Karadelik	1	0,6
30	Facebook	1	0,6
31	Evren ötesi	1	0,6
32	Mars	1	0,6
33	Ölümsüz	1	0,6
34	Umut	1	0,6
35	Soğan	1	0,6
36	Bilinçaltı	1	0,6
37	Hayat	1	0,6
38	Yeni Yaşam	1	0,6
39	Simülasyon	1	0,6
40	Geleceğe Dönüş Filmi	1	0,6
41	Eğlence	1	0,6
42	Uyuşturucu	1	0,6
43	Matrix	1	0,6
44	Ayna	1	0,6
45	Gerçek Etkileşim	1	0,6
46	Ölümsüzlük	1	0,6
47	Süper Kahraman	1	0,6
48	Yenilik	1	0,6
49	Matruşka	1	0,6
50	Kurgusal Evren	1	0,6
51	Market	1	0,6
52	Keskin Bıçak	1	0,6
53	Kuantum	1	0,6
54	Karmaşa	1	0,6
55	Lego	1	0,6
56	Araç	1	0,6
57	Hayatın İkizi	1	0,6
58	Keşif	1	0,6
59	Özgürlük	1	0,6
60	Zümrüdüanka	1	0,6
61	Rüzgâr	1	0,6
62	Sonsuz	1	0,6

63	Uyku Hapı	1	0,6
64	Puzzle	1	0,6
65	Zehir	1	0,6
66	Temiz Sayfa	1	0,6
67	Kırılma Noktası	1	0,6
68	Kopyalanma	1	0,6
69	Playstation	1	0,6
70	Inception Filmi	1	0,6
		165	100

Tablo 2'de görüldüğü gibi katılımcıların eğitim aldıkları metaverse kavramına yönelik 70 geçeli metafor üretilmiştir. Böylece katılımcıların, yeni bir kavram olan metaverse kavramı ile ilgili çok sayıda anlam ve algıya sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Tablolar incelendiğinde, metaverse kavramının rüya ve sanal evren, paralel evren, hayal alemi gibi daha çok soyut kavramlar ile açıklandığı görülmektedir. Bu kavramlar ilk üç sırada yerini alarak toplam metaforların %33,3'ünü oluşturmuştur. Teknik so-

yut kavramlar olarak da yeni internet, dijital oyun, simülasyon gibi metaforlar üretilmiştir. Yaşamsal kavramlar olarak, güneş, rüzgâr, uyku hapı, market, Zümrüdüanka gibi metaforlar karşımıza çıkmaktadır. Çok daha ütöpik kavramların da üretimi, metaverse kavramının insan ötesi bir kavram olarak görüldüğünü de göstermiştir. Örneğin; ölümsüzlük, hayatın ikizi, süper kahraman, ulaşılmaz, sınırsız, ütopya gibi metafor örnekleri de olağanüstü anlamların yüklendiğini ortaya koymuştur.

Tablo 3. Metaforların Kategorileri

Kategoriler	Metaforlar	Metafor Frekansı (f)	Metafor Sayısı	Yüzde (%)
SOYUTLUK	Rüya (19), Paralel evren (19), Sanal evren (19), Hayal alemi (13), Uzay (8), Umut (1), Temiz sayfa (1), Kırılma Noktası (1), Sonsuz (1), Karmaşa (1), Özgürlük (1), Keşif (1), Kuantum (1), Yenilik (1), Bilinçaltı (1), Yepyeni (1), Bilinmezlik (2), Sonsuz (1), Devrim (1), Keşfedilmeyen (1), Sınırsız (1), Uçsuz Bucaksız (1), Ulaşılmaz (1)	97	23	%58,7
TEKNOLOJİK	Yeni internet (9), Dijital oyun (7), Simülasyon (1), Playstation (1), Facebook (1), Merkeziyetsiz (1), Sanal Gerçeklik (2)	22	7	%13,3
KURGUSAL	Matrix (1), Sanal gezegen (2), Işınlanma (1), Kopyalanma (1), Inception Filmi (1), Hayatın İkizi (1), Kurgusal Evren (1), Zümrüdüanka (1), Ölümsüzlük (1), Süper Kahraman (1), Karadelik (1), Geleceğe Dönüş Filmi (1), Yeni Yaşam (1), Ölümsüz (1), Ütopya (6), Evren Ötesi (1), Dipsiz Kuyu (1)	23	17	%13,9
YAŞAMSAL	Ayna (1), Güneş (2), Rüzgâr (1), Araç (1), Uyku Hapı (1), Puzzle (1), Zehir (1), Keskin Bıçak (1), Market (1), Lego (1), Matruşka (1), Gerçek Etkileşim (1), Uyuşturucu (1), Eğlence (1), Hayat (1), Soğan (1), Mars (1), Okyanus (2), Keşfedilmemiş Kıta (1), Kıta (1), Deniz (1)	23	23	%13,9
		165	70	

Tablo 4 incelendiğinde, metaverse kavramına yönelik üretilen metaforların en çok “Soyutluk” kategorisinde yer aldığı ortaya çıkmıştır. Buna göre, %58,7 oranında “Rüya, paralel evren, sanal evren, hayal alemi, uzay” gibi anlamların yüklendiği görülmüştür. Diğer yandan, yaşamsal ve kurgusal anlamlar eşit oranda yüklenmiştir (%13,9). Metaverse kavramına dair Matrix, Işınlanma, Ölümsüzlük, Ütopya gibi pek çok kurgusal metafor üretilmiştir. Yaşamsal olarak ise, günlük yaşamdan ayna, uyku hapi, araç gibi somut ya da güneş, rüzgâr gibi doğasal anlamlar yüklenmiştir. Metaverse, gerçek ötesi olarak tanımlanan aslında teknoloji içerikli bir kavram olmasına rağmen teknolojik kategorisine uygun metafor üretimi son sırada gelmiştir (%13,3). Bu da metaverse kavramının bireyler tarafından daha soyut anlamlandırıldığını ve algılandığını göstermiştir.

3. Kavramsal Kategorilerin Analizi

Soyutluğun ifadesi olarak Metaverse: Metaverse’in soyut kavramlar ile ifade edildiği bu kategori 97 katılımcı tarafından üretilen 23 metafordan oluşmuştur. Soyut metaforların diğer metaforlar arasındaki oranı %58,7’dir. Bu kategorideki metaforlar, “Rüya (19), Paralel evren (19), Sanal evren (19), Hayal alemi (13), Uzay (8), Umut (1), Temiz sayfa (1), Kırılma Noktası (1), Sonsuz (1), Karmaşa (1), Özgürlük (1), Keşif (1), Kuantum (1), Yenilik (1), Bilinçaltı (1), Yepyeni (1), Bilinmezlik (2), Sonsuz (1), Devrim (1), Keşfedilmeyen (1), Sınırsız (1), Uçsuz Bucaksız (1), Ulaşılmaz (1)” olarak yer almaktadır. Buna göre, aşağıda bu kategoride yer alan birtakım ifadeler verilmiştir:

“Metaverse rüyalara benzer. Çünkü hem bilinçaltımızın belirtileridir hem de kontrolün bizde olduğunu bildiğimiz bir

tasarım ortamıdır.”

“Metaverse paralel evrene benzer, çünkü başka yaşantıları deneyimleyebiliriz.”

“Metaverse hayal alemine dünyaya benzer, çünkü hayal ettiğimiz her şeyin gerçekleşeceği, hiçbir engelin, hiçbir sınırın olmayacağı bir dünya gibi düşünüyorum.”

“Uzaya benzer, çünkü bir yandan keşfedilmiş bilinen özellikleri varken diğer yandan keşfedilmeyi bekleyen derin bir gizeme sahiptir.”

Teknolojik ifadeler ile Metaverse:

Metaverse’i teknolojik kavramlar ile ifade eden 22 kişi, 7 farklı kavram üretmiştir. Teknolojik metaforlar ile kavramın tanımlanma oranı %13,3 olmuştur. Buna göre bu kategoride yer alan kavramlar; “Yeni internet (9), Dijital oyun (7), Simülasyon (1), Playstation (1), Facebook (1), Merkeziyetsiz (1), Sanal Gerçeklik (2)” olarak tespit edilmiştir. Bu kategoride yer alan birtakım ifadeler şu şekildedir:

“Metaverse simülasyona benzer çünkü gerçek değildir.”

“Facebook a benzer çünkü facebookun devamıdır.”

“Metaverse sanal gerçekliktir. İletişim araçları içerisinde bulunan ortamdır.”

“Metaverse oyunlara benzer, çünkü her insan illaki oynamıştır ve bazen kendini oynamaktan alamazsın.”

Kurgusal ifadeler ile Metaverse:

Metaverse kavramına yönelik kurgusal metaforların da üretildiği görülmüştür. Buna göre, 23 katılımcının 17 farklı metafor ürettiği ortaya çıkmıştır. Diğer kategoriler arasında, kurgusal ifadeler %13,9 olarak yer bulmuştur. Kurgusal kavramlar; “Matrix (1), Sanal gezegen (2), Işınlanma (1), Kopyalanma (1), Inception Filmi (1), Hayatın İkizi (1), Kurgusal Evren (1), Zümrüdüanka (1), Ölümsüzlük (1), Süper Kahraman (1), Karadelik (1), Geleceğe Dönüş Filmi

(1), Yeni Yaşam (1), Ölümsüz (1), Ütopya (6), Evren Ötesi (1), Dipsiz Kuyu (1) olarak yer almıştır. Katılımcıların metaverse kavramına yüklediği bazı kurgusal ifadeler şu şekildedir:

“Metaverse, ışınlanma gibidir, diyebiliriz. Çünkü istediğin an istediğin yere kendi alanından ulaşabiliyorsun.”

“Metaverse masallardaki ölümsüzlük iksirine benzer, çünkü en uç ihtimallerin bile deneyimlenmesi mümkündür.”

“Metaverse ütopya benzer çünkü ulaşamaz.”

“Metaverse Back to Future (Geleceğe Dönüş) filmine benzer, çünkü aynı anda birden fazla zamanda ve mekânda yaşayabiliriz.”

Yaşamsal ifadeler ile Metaverse: Metaverse kavramına yönelik 23 katılımcının yaşamsal kategoride yer alacak şekilde 23 farklı kavram ürettiği görülmüştür. Böylece, diğer kategoriler arasında %13,9 oranında yaşamsal kavramların üretildiği ortaya çıkmış olup bazılarının somut, bazılarının ise doğa olayları şeklinde yaşamsal kavramlar olduğu gözlenmiştir. Bu kavramlar; Ayna (1), Güneş (2), Rüzgâr (1), Araç (1), Uyku Hapı (1), Puzzle (1), Zehir (1), Keskin Bıçak (1), Market (1), Lego (1), Matruşka (1), Gerçek Etkileşim (1), Uyuşturucu (1), Eğlence (1), Hayat (1), Soğan (1), Mars (1), Okyanus (2), Keşfedilmemiş Kıta (1), Kıta (1), Deniz (1) şeklinde oluşmuştur. Katılımcıların yaşamsal ifadeler ile anlamlandırdığı metaverse kavramına yönelik birtakım ifadeler şu şekildedir:

“Metaverse güneşe benzer, çünkü dünya etrafında döner.”

“Metaverse, okyanusa benzer, ilgi çekicidir, bir o kadar sonsuz, bir o kadar maceralı bir dünyadır.”

“Metaverse markete benzer. Markette her şeyin bir bölümü vardır, çoğunlukla her şeyi bulabilirsiniz. Ama super market hatta hiper market olması lazım.

Metaverse öte evren demekse marketlerin de ötesi hiper market.”

“Metaverse matruşkaya benzer. Parçaları açtıkça sürekli farklı bilgiler ve farklı alanlar ile karşılaşılıyor.”

Sonuç

Araştırmada, şimdilerde yeni bir kavram olarak ortaya çıkan “Metaverse” kavramının “anlama, anlatma ve uygulama” aşamaları olarak adlandırdığımız başlangıç aşamasında bireylerde ne şekilde algılandığı metafor çalışması ile anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu doğrultuda, 165 katılımcı ile yürütülen çalışmada, metaverse kavramına yönelik düşüncelerini anlamak ve tanımak üzerine sonuçlar ortaya koyması açısından nitel araştırmaya uygun olan olgu bilim (fenomenoloji) deseni kullanılmıştır.

Metaverse okulu adı altında bir eğitim verilen 165 katılımcıya eğitimin sonunda bir form aracılığıyla açık uçlu soru ile her bireyden “Metaversebenzer, çünkü” cümlesini tamamlamaları istenerek veriler toplanmıştır. 165 katılımcının ifadeleri içerik analizi tekniği ile incelenmiş, katılımcıların görüşlerini belirgin bir şekilde ortaya koyan kavramlar, sözcükler ve bunları şekillendiren özellikleri genel bir kategori haline getirmek amacıyla veri analizinde açık kodlama uygulanarak ortak temalar belirlenmiştir.

Araştırma sonucunda, metaverse kavramına yönelik 70 metaforun üretildiği tespit edilmiştir. Yapılan kodlama ve ortak temaların belirlenmesi ile gerçekleştirilen kategorize etme çalışması sonucunda, “Soyutluk”, “Teknolojik”, “Kurgusal” ve “Yaşamsal” olarak 4 kategori belirlenmiştir. Söz konusu kategorilere üretilen metaforların dağılımı gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın yapılması sonucunda metaverse kavramının daha çok soyutluk kategorisinde yer

alacak şekilde anlamların yüklendiği ortaya çıkmıştır. Diğer kategoriler arasında, soyutluk kategorisinde daha çok kavramın yer aldığı görülmüş (%58,7) ve 97 kişinin 27 farklı kavramı ürettiği belirlenmiştir.

Diğer kategorilerin %13'lerde seyrettiği tespit edilmiştir. Buna göre, iki kategoride 27'şer kişi yer almıştır. Bunlardan, "yaşamsal" isimli kategoride 23 farklı kavram üretilmiş (%13,9), "kurgusal" isimli kategoride ise, 17 farklı kavram üretilmiştir (%13,9). Son olarak, "teknolojik" kategorisinde 22 kişi 7 farklı metafor üretmiştir. Teknoloji kategorisine oransal bakıldığında, %13,3 ile son sırada yer aldığı görülmüştür. Her ne kadar metaverse, gerçek ötesi olarak tanımlanarak gerçek yaşamla bağlantı sağlayacak sanal bir evreni sunsa da, teknolojik olarak algılanmaktan ziyade oldukça soyut algılandığı ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, aslında tanımı içinde yer alan "gerçek ötesi evren" ifadesi kişilerin zihninde oldukça yer ettiği ve bu anlamda; "paralel evren" (%11,5), "sanal evren" (%10,3) gibi daha çok içerisinde evren kelimesinin geçtiği metaforların yüksek oranda üretildiği, sıralamada ilk üçte yer aldığı görülmüştür. Birinci ve ikinci sırada eşit oranda (%11,5) "rüya" ve "paralel evren" kavramları ile anlamlandırılması kişilerin, metaverse sisteminin sıklıkla gelecekte uygulamaya geçeceğinin belirtilmesinden ve bunun ne kadar süre sonra olacağını kestirilememesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Diğer yandan, teknoloji alt yapısı gerekliliği ile ortaya çıkabilecek bir metaverse evreni için teknolojik metaforların en az oranda üretildiği de dikkat çekmektedir. Bu da metaverse kavramının doğru bir şekilde anlatılması gerekliliğini bir kere daha gözler önüne sermektedir.

Extended Abstract

Metaphor is the meaning or conceptual expression that a concept created in the mind of the individual. It is about perception as it includes a seeing and understanding process. There are situations where an individual's expressing a simple concept with another concept is more important than its explanation. In this respect, it is a powerful process of making sense.

Through metaphor study, it has been tried to understand how the concept of "Metaverse", which has emerged as a new concept, is perceived by individuals in the initial stage, which we call the steps of "understanding, explaining and applying". In the study conducted with 165 participants, the phenomenology design, which is suitable for qualitative research, was used in order to obtain results for understanding and recognizing the thoughts on the concept of "Metaverse".

Although the "Metaverse" may seem like a stand-alone concept, it can actually be said to be an ecosystem. Metaverse, as a concept that is built on many concepts and interpreted as beyond reality, has become controversial today, with Facebook's name being "Meta". Thus, it has become important how individuals interpret and perceive the concept of Metaverse with these discussions.

The research group consisted of 165 participants of various ages who participated in the training called "Sodimer Metaverse School", which was held in 2022, between 14 March and 11 April, which lasted for 4 weeks and 12 lessons. 49% Male (n=81), 51% Female (n=84) participants participated in the study.

During the research process, the participants who participated in the Me-

taverse School Training were given on-line training. At the end of the training, data were collected by asking each individual to complete the sentence “Metaverse is similar to, because” with an open-ended question through a form. This form was initially applied to a group of 15 people. In line with the results obtained from this application, the form was rearranged and the time to be given to the group was determined.

A written form was sent to the participants via e-mail at the end of the training. After the form was distributed, the participants were also given information about the phenomenon of metaphor, and a few examples were given to activate their minds. Thus, they were asked to express their perceptions with the sentence in the form by directing them to the concept of Metaverse as a single-concept.

According to the results of the research; 70 valid metaphors were produced for the concept of Metaverse in which people study. The common features of these metaphors were examined and it was revealed that they were grouped under 4 categories. These categories are as follows: (1) Abstraction, (2) Technological, (3) Fictional, (4) Vital. The distribution of the metaphors produced for the aforementioned categories was carried out. As a result of this study, it was revealed that the concept of Metaverse was loaded with meanings to be included in the “Abstraction” category. Among the other categories, it was seen that there were more concepts in the “Abstraction” category (58.7%), and it was determined that 97 people produced 27 different concepts. Some examples are as follows: “The Metaverse is like dreams. Because it is both the symptoms of our subconscious and a design environment that we know we

are in control of.”, “The Metaverse is like a parallel universe, because we can experience other lives”.

22 people expressed Metaverse with technological concepts and produced 7 different concepts. The rate of definition of the concept with technological metaphors was 13.3%. Accordingly, the concepts in this category; It has been determined as “New internet (9), Digital game (7), Simulation (1), PlayStation (1), Facebook (1), Decentralized (1), Virtual Reality (2)”. Some expressions in this category are as follows: “Metaverse is like a simulation because it is not real.”, “It is similar to Facebook because it is the continuation of Facebook.”

It has been seen that fictional metaphors for the concept of Metaverse have also been produced. Accordingly, it was revealed that 23 participants produced 17 different metaphors. Among other categories, fictional expressions were found at 13.9%. Fictional concepts included; “Matrix (1), Virtual Planet (2), Teleportation (1), Duplication (1), Inception Movie (1), Twin Life (1), Fictional Universe (1), Phoenix (1), Immortality (1), Superhero (1), Black Hole (1), Back to the Future Movie (1), New Life (1), Immortal (1), Utopia (6), Beyond the Universe (1), Bottomless Pit (1)”. Some fictional expressions attributed by the participants to the concept of Metaverse are as follows: “We can say that the Metaverse is like teleportation. Because you can reach wherever you want whenever you want from your own space.”, “Metaverse is like the immortality elixir in fairy tales, because it is possible to experience even the most extreme possibilities.”

It has been observed that 23 participants produced 23 different concepts for Metaverse in the “Vital” category. Thus, among the other categories, 13.9% of

the vital concepts were produced, and it was observed that some of them were concrete and some of them were vital concepts in the form of natural events. Vital concepts included; Mirror (1), Sun (2), Wind (1), Vehicle (1), Sleeping Pill (1), Puzzle (1), Poison (1), Sharp Knife (1), Market (1), Lego (1), Matryoshka (1), Real Interaction (1), Drugs (1), Fun (1), Life (1), Onion (1), Mars (1), Ocean (2), Uncharted Continent (1), Continent (1), Sea (1). Some vital expressions attributed by the participants to the concept of Metaverse are as follows: “The Metaverse is like the Sun because the

Earth turns around it.”

As a result, the expression “meta-universe” has a great place in people’s minds. And it has been observed that it is in the top three in the ranking in which metaphors such as “parallel universe” (11.5%) and “virtual universe” (10.3%) is included. In the research, it is noteworthy that technological metaphors are produced at a minimum rate for a meta-universe that may arise with the necessity of technology infrastructure. This once again reveals the necessity of explaining the concept of Metaverse correctly.

Kaynakça

1. Arslan, M. M., & Bayrakçı, M. (2006). Metaforik düşünme ve öğrenme yaklaşımının eğitim öğretim açısından incelenmesi. Millî Eğitim, s.171, 100-108.
2. Aydoğdu, E. (2008). İlköğretim okullarındaki öğrenci ve öğretmenlerin sahip oldukları okul algıları ile ideal okul algılarının metaforlar yardımıyla analizi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
3. Cerit, Y. (2008). Öğretmen kavramı ile ilgili metaforlara ilişkin öğrenci, öğretmen ve yöneticilerin görüşleri. Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 6(4), 693-712
4. Çelebi, N. (2008). Sosyoloji Sosyoloğun Yaptığı ise. H.Ü. Türkiyat Araştırmaları, S.8, Bahar, Ankara.
5. Döş, İ. (2009) Aday öğretmenlerin müfettişlik kavramına ilişkin metaforik algıları. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 9(3) 607-629.
6. Ekiz, D. (2003). Eğitimde araştırma yöntem ve metodlarına giriş. Ankara: Anı Yayıncılık.
7. Eraslan, L. (2011). Sosyolojik metaforlar. Akademik Bakış Dergisi, 27, 1-22.
8. Eraslan, L. (2022). Metaverse teknolojilerinin eğitimde kullanılması için çok sayıda faktör değişmeli. Erişim adresi: <https://www.dunya.com/egitim/metaverse-teknolojilerinin-egitimde-kullanilmasi-icin-cok-sayida-faktor-degismeli-haber-653197>
9. Girmen, P. (2007). İlköğretim öğrencilerinin konuşma ve yazma sürecinde metaforlardan yararlanma durumları. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
10. HoloNext (2020). Artırılmış Gerçeklik AR (Augmented Reality) Nedir? Erişim adresi: <https://holonext.com/tr/artirilmis-gerceklik-nedir-ar/>
11. İbret, B. Ü., & Duran A. (2011). İlköğretim II. kademe öğrencilerinin “Dünya” kavramına ilişkin geliştirdikleri metaforlar. Kastamonu Eğitim Dergisi, 19(1), 85-102.
12. Lakoff, G., & Johnson, M. (2005). Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil (Çev:

G.Y.Demir), Paradigma, İstanbul.

13. Lee, L., Braud, T., Zhou P., Wang, L., Xu, D., Lin, Z., Kumar, A., Bermejo, C., & Hui, P. (2021). All one needs to know about metaverse: A complete survey on technological singularity, virtual ecosystem, and research agenda. *Computers and Society*, 14(8), 1-66. Erişim Adresi: <https://arxiv.org/pdf/2110.05352.pdf>

14. Levine, P.M. (2005). *Metaphors and Images of Classrooms*. ERIC: EJ724893.

15. Öztürk, Ç. (2007). Sosyal bilgiler, sınıf ve fen bilgisi öğretmen adaylarının “Coğrafya” kavramına yönelik metafor durumları. Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 8(2), 55-69.

16. Saban, A. (2008). İlköğretim I. kademe öğretmen ve öğrencilerinin bilgi kavramına ilişkin sahip oldukları zihinsel imgeler. *İlköğretim Online*, 7(2), 421-455.

17. Saban, A. (2009). Öğretmen adaylarının öğrenci kavramına ilişkin sahip olduğu zihinsel imgeler. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(2), 281-326.

18. Saban, A., Koçbeker, B.N., & Saban, A. (2006). Öğretmen adaylarının öğretmen kavramına ilişkin algılarının metafor analizi yoluyla incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri (Educational Sciences: Theory & Practice)*, 6(2), 461-522.

19. Semerci Ç. (2007). Program geliştirme kavramına ilişkin metaforlarla yeni ilköğretim programına farklı bir bakış. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(1), 139-154.

20. Sezer, E. (2003). *Dilde ve Edebiyatta “Yol” Metaforu.*, Kitap-ıık, s.65, Ekim, 88-92.

21. Tamimi, Y. (2005). Örgüt kültürünün metaforlarla analizi (Tekstil sektöründe, faaliyet gösteren bir işletme örneği). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

22. Tarhan, N., & Tutgun-Ünal, A. (2022). *Metaverse: Dijital Oyun Psikolojisi*. İstanbul: Der Yayınevi.

23. Töremen, F., & Döş, İ. (2009). İlköğretim öğretmenlerinin müfettişlik kavramına ilişkin metaforik algıları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9(4), 1973-2012.

24. Tunç, G. (2008). Askerliğe ilişkin argo ifadelerdeki metaforik yapı. *Milli Folklor Dergisi*, 78, 105-108.

25. Tutgun-Ünal, A., & Katmer Bayraklı, V. (2014). Öğretmen adaylarının sosyal medyanın eğitimde iletişim amaçlı kullanılmasına ilişkin görüşleri: Twitter örneği. *Uluslararası 1. Avrasya Eğitim Araştırmaları Kongresi (EJER)*, İstanbul.

26. VentureBeat (2021). Facebook’s vision of the metaverse has a critical flaw. Erişim Adresi: <https://web.archive.org/web/20210912132221/https://venturebeat.com/2021/09/12/facebooks-vision-of-the-metaverse-has-a-critical-flaw/>

27. Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Aylin Tutgun-Unal

EXAMINATION OF METAVERSE METAPHORS ACCORDING TO THE CONTENT ANALYSIS METHOD

Abstract

Metaphor is the meaning or conceptual expression that a concept created in the mind of the individual. It is about perception as it includes a seeing and understanding process. There are situations where an individual's expressing a simple concept with another concept is more important than its explanation. In this respect, it is a powerful process of making sense. Since it includes the experiences of the person, it is a powerful method for understanding the perceptual situation. The aim of this research is to reveal the perceptions of a training group called the Metaverse School regarding the concept of "Metaverse" through metaphor. The research sample consisted of 165 people in the training group. The data of the research were collected with the qualitative research method. Content analysis technique was used in the research and was organized in terms of phenomenology. Data were collected by asking each individual to complete the sentence "Metaverse is similar to, because" . According to the results of the research; 70 valid metaphors were produced for the concept of Metaverse in which people study. The common features of these metaphors were examined and it was revealed that they were grouped under 4 categories. These categories are as follows: (1) Abstraction, (2) Technological, (3) Fictional, (4) Vital. When the research findings were examine, it was revealed that the metaphors about the concept of Metaverse were mostly produced in such a way as to be included in the "Abstraction" category (58.7%). Other categories, on the other hand, were close to each other, at 13%. With the metaphors and categories obtained as a result of the research, the meaning and perception of the concept of Metaverse were tried to be understood. It is thought that the findings obtained as a result of the research will contribute to the "understanding, explaining and applying" stages, which are expressed as the initial stage.

Keywords: Metaverse, Metaphor, Content Analysis, Metaverse Metaphors

Айлин Тутгун-Юнал

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТАФОР МЕТАВСЕЛЕННОЙ ПО МЕТОДУ КОНТЕНТ-АНАЛИЗА

Резюме

Метафора — это значение или концептуальное выражение, созданное концепцией в уме человека. Речь идет о восприятии, поскольку оно включает в себя процесс видения и понимания. Бывают ситуации, когда выражение человеком простого понятия с помощью другого понятия важнее, чем его объяснение. В этом отношении это мощный процесс осмысления. Поскольку он включает в себя опыт человека, это мощный метод для понимания ситуации

восприятия. Целью данного исследования является выявление восприятия учебной группой под названием “Школа Мета вселенной” концепции “Мете-варсе” посредством метафоры. Выборку исследования составили 165 человек в обучающей группе. Данные исследования были собраны с помощью качественного метода исследования. В исследовании использовалась методика контент-анализа, организованная в терминах феноменологии. Данные были собраны, попросив каждого человека завершить предложение «Мета вселенная похожа на, потому что,». По результатам исследования; Для концепции Мета вселенной, в которой учатся люди, было создано 70 валидных метафор. Были рассмотрены общие черты этих метафор и выявлено, что они сгруппированы по 4 категориям. Эти категории следующие: (1) Абстракция, (2) Технологическая, (3) Вымышленная, (4) Жизненно важная. При изучении результатов исследования было выявлено, что метафоры о понятии Мета вселенной в основном были созданы таким образом, чтобы попасть в категорию “Абстракция” (58,7%). Другие категории, с другой стороны, были близки друг к другу, на уровне 13%. С помощью метафор и категорий, полученных в результате исследования, пытались понять значение и восприятие понятия Мета вселенной. Считается, что результаты, полученные в результате исследования, будут способствовать этапам “понимание, объяснение и применение”, которые выражаются как начальный этап.

Ключевые слова: метавселенная, метафора, контент-анализ, метафоры метавселенной

РЕЛИГИЯ И НАУКА: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ

Лариса АШНОКОВА

доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии Кабардино-Балкарского государственного университета (Нальчик, Россия)
ORCID: 0000-0002-2392-7816

Агабаба ДАДАШЕВ

доктор философских наук, профессор, профессор кафедры истории, философии и права Кабардино-Балкарского государственного аграрного университета (Нальчик, Россия)
ORCID: 0000-0002-5836-1349

Ариз ГЕЗАЛОВ

к.ф.н., ведущий научный сотрудник Федерального научно-исследовательского социологического центра Российской академии наук (ФНИСЦ РАН), руководитель исследовательской группы «Диалог культур: философско-мировоззренческие проблемы» РФО Российской академии наук (Баку-Москва, Азербайджан-Россия)
E-mail: arizkam@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5712-8465

Резюме. В статье рассматривается проблема соотношения религии и науки, демаркации науки и теологии. Показано, что у науки и религии различные предметы исследования, но в настоящее время возникают новые ситуации диалога науки и религии.

Авторы отмечают, что религиозное миропонимание не исключает правомерности научных знаний о законах развития мира. В то же время следует отметить, что наука и религия имеют разные объекты и предметы исследования, разные методологические подходы к изучению проблем.

Если религия изучает отношение человека к Богу, понимание существования иррационального взаимодействия с ним, то наука направлена на раскрытие закономерностей развития мира на рационально-научном уровне. Методы понимания и исследования религии и науки радикально отличаются друг от друга. Затрагиваются также выводы о наличии общих областей касательно терминологических и методологических вопросов между религией и некоторыми в современнейшими направлениями науки.

Ключевые слова: наука, религия, теология, демаркация, антропный принцип, атеизм, «бог белых пятен»

Введение

Проблема взаимоотношения религии и науки относится к числу вечных традиционных проблем, которая существовала на всем протяжении исторической эволюции философии. В настоящее время все чаще высказывается мысль о том, что у науки и религии появляется широкое поле для согласия и сотрудничества. Принципы науки могут быть устойчивы на определенном этапе всего развития, но по мере открытия новых типов объектов, они могут потребовать радикального пересмотра, что влечет за собой пересмотр принципов, выражающих идеалы и нормы научного исследования. Длительное время господствовало убеждение, что современный техногенный тип цивилизации является магистральным путем общественного прогресса, хотя эта цивилизация привела к огромным достижениям в области производственных технологий, она породила и глобальные кризисы, поставившие под угрозу само существование человечества.

Современные сторонники религии считают, что наука и вера не противостоят друг другу, потому что исходят из одного источника – Бога. На этой основе и складывается сотрудничество Бога и человека. Наука рассматривается приверженцами религии как естественное порождение Бога, сравнимое по масштабам и значению с творением. Они полагают, что Бог дал человеку ум, способный отражать, покорять мир, проникая в его тайны. Именно это и делает наука, которая продолжает дело улучшения мира и может достичь масштабов и значения священного.

Основная часть

Теоретические взгляды на социокультурное взаимодействие религии и науки

В настоящее время актуальным является проблема демаркации науки и теологии. Есть основания полагать, что человечество вступает в эпоху радикальных глобальных перемен. И в разных областях культуры уже идёт поиск новых ценностей, новых мировоззренческих образов, которые могли бы стать базовыми для третьего (по отношению к традиционалистскому и техногенному обществам) типа цивилизационного развития, призванного найти выход из противоречий современных глобальных проблем. Эти процессы идут и в науке.

По этому поводу В.С.Степин скептически полагает, что сегодня есть серьезные сомнения в способности современной цивилизации найти выход из этих кризисов, не меняя стратегии развития и базисных ценностей техногенной культуры. Но если будут изменяться базисные ценности современной цивилизации то, как это скажется на взаимоотношении науки и религии? Новые тенденции в этих отношениях могут быть рассмотрены как точки роста новых ценностей. Степин подчеркивает, что изменения, происходящие в современной науке и технологической деятельности, связаны с формированием особого типа рациональности, которую он называет постнеклассической, связанной с освоением сложных развивающихся систем, обладающих синергетическими характеристиками. Исследование и технологическое освоение развивающихся систем предполагает оценку сценариев развития систе-

мы, определения зон риска, которые могут иметь негативные социальные и гуманитарные последствия. Комментируя эти опасения, академик Степин приходит к выводу: «В этом случае принципы внутреннего этоса науки необходимы, но недостаточны. Требуется дополнительно соотносить их и с социальными ценностями, которые выступают условием функционирования науки. Возникают новые ситуации диалога науки и религии, которые вносят определенные изменения в прежний статус полной автономии и самооценности научных исследований» [10, 33].

Подведя итог его высказываниям, скажем, что как верно утверждает ученый, этот блок антинаучных концепций рождается как результат переноса представлений из соседствующего с наукой обыденного знания, магии и религиозного опыта в сферу науки и маскируется под науку.

Большое внимание было уделено проблеме соотношения веры и знания в русской философии. Религиозный философ В.Соловьев разработал учение о цельном знании, которое представляет собой неразрывную взаимосвязь научного, философского и религиозного знаний. Н. А. Бердяев писал: «нет оснований утверждать, что знание имеет преимущество перед верой. Знание питается тем, что дает вера, и различие тут лишь в характере самой веры. Рационализм держится лишь тем, что не углубляется до первооснов, не восходит до истоков. В истоках же всегда находим веру» [2, 50].

В эпоху реформ, проводимых в постсоветском российском обществе, к сожалению, во многом была подорвана доверие к науке и научной экспертизе. Дело дошло до того, что на заседании Президиума РАН академик

Г.А.Месяц констатирует, что Международная академия информатизации объявила конкурс в докторантуру, – а в качестве специальностей названы такие сомнительные специальности как уфология, парапсихология, и по ним выдаются дипломы кандидатов и докторов наук... Всё это открывает шлюзы для различных лженаучных и антинаучных взглядов, которые в погоне за сенсацией подхватывают СМИ и начинают их пропагандировать.

Подобные шаги дают возможность различным «шарлатанам» и «лжеучёным от науки» спекулировать научными теориями и предложить научному сообществу лженаучные, эзотерические идеи, которые будут проникать в науку и конкурировать с ней.

Проблема заключается в том, может ли ученый – исследователь религии, оставаясь ученым допускать в качестве одного из вариантов объяснения наблюдаемого феномена сверхъестественное объяснение, вмешательство Бога. Можно ли ученому рассматривать в качестве гипотез, способных оказаться соответствующими объективной реальности, т.е. истинными, – гипотезы о сотворении мира из ничего, о сотворении человека и т.д.? Многие философы продолжают придерживаться догмата о том, что обязательным критерием научности при изучении религии является принципиальное отвержение допустимости влияния сверхъестественного. Всякий ученый, допустивший в качестве возможного варианта объяснения причин каких-либо феноменов Божественное вмешательство, считается превратившимся в богослова. Материалистическая точка зрения сводит проблему научности к следующему: научно только исследование, не допускающее вмешательство Бога, потому что исследование,

допускающее вмешательство Бога, не научно. Большинство сторонников строгой недопустимости гипотезы о Боге в науку при обсуждении проблемы демаркации между наукой и не-наукой руководствуются представлениями классической науки времен Лапласа, который сказал: «Я не нуждался в гипотезе о Боге». Необходимо отметить, что в философии науки в настоящее время были серьезно пересмотрены многие атрибуты научности. Рассмотрев влияние христианства на генезис естествознания, П.П.Гайденок пишет: «Протестантская теология оказала влияние... на понятийный аппарат классической механики, на ее фундаментальные принципы и способы их [7, 2].

Философ Рене Декарт основатель рационалистического направления в философии, считал, что большую роль в формировании его философии играет бог, чье существование он пытается доказать в трактате «Размышления о первой философии» 1641 года. В чем заключается доказательство Декарта?

Декарт приводит два доказательства бытия бога: интуитивное и онтологическое доказательства. Интуитивное доказательство: раз мы можем создавать в мышлении идеи, которые ясно и отчетливо воспринимаются как принадлежащие неким вещам действительности, то на этом основании мы можем доказать бога. Онтологическое доказательство: Идея бога является врожденной идеей нашего мышления. Оно ясно и очевидно. Логика проста: если бог не существует, значит он не совершенен. А это противоречит врожденной идее о совершенном боге. Эти два доказательства похожи друг на друга, они оба основаны на идее о совершенстве божества. Спор о примате науки или религии

продолжается в свете новых научных открытий. И, обе стороны пытаются обосновать свои позиции исходя из новых реалий.

Проанализируем и современные позиции известных ученых о взаимодействии науки и религии.

Нобелевский лауреат и академик Ж.Алферов говоря о демаркации религии и науки, разводит эти понятия, в Оксфордском университете в докладе «Наука и религия», довольно просто: основа религии – это вера, основа науки – это знание.[12]

Жорес Алферов говоря о взаимодействии науки и религии, считает, что наука и религия могут иметь общие точки, проповедуя нравственность, занимаясь проблемами высокой морали.

Астрофизик и популяризатор науки Нил Деграсс Тайсон в 2012 году на Форуме Коннектикута беседовал с писателем Нилом Гейманом о религии. Н.Тайсон раскритиковал Н.Геймана за то, что он часто пытается объяснить непонятные вещи вмешательством бога: происхождение Вселенной, происхождение жизни и прочее.

Н.Тайсон, раскрывая свою позицию, утверждал: «Я никогда не буду говорить вам, во что вы должны или не должны верить. Но я буду говорить следующее. Неправильно думать, что в тех областях действительности, где мы чего-то не понимаем, действует сам бог. Будто бог причина того, чего мы не смогли объяснить. В этом и есть смысл «бога белых пятен». [14, 56]

Далее объясняя теорию «бога белых пятен» Н.Тайсон убежденно высказывается: Мое замечание к «богу белых пятен» заключается в том, что если вам кажется, будто все неизвестное произошло из-за бога, то вам лучше не составлять школьные учебники по естественным наукам.

Вот и все. Потому что если вы это сделаете, то подорвете смысл научных исследований. Аргумент «бога белых пятен» уничтожает науку. Это философия невежества. Наука – это философия открытий. В этом заключается главное различие между наукой и «богом белых пятен».

Идею «Бога белых пятен» придумал шотландский теолог-евангелист и биолог 19 века Генри Друммонд. В своей работе 1897 года «Восхождение человека» он критиковал христиан за то, что они заполняют пробелы науки Богом. Ему не нравилось, что христиане используют Бога, когда наука не может объяснить какое-либо явление.

Энтони Флю, британский философ под воздействием ярких перемен своих взглядов убеждённого атеиста, написал свою известную книгу «Бог есть» (хотя предыдущая его книга издавалась с провокационным названием «Я всё ещё атеист»).

Стремительное движение научно-технического прогресса заставило Э.Флю, кардинально поменять свои взгляды. Он стал склоняться, что как минимум два доказательства Бога из пяти, согласно мнению итальянского философа Фомы Аквинского, жившего в 13 веке.

После принятия двух доказательств Бога от Фомы Аквинского, атеизм Энтони Флю окончательно развеяли последние научные исследования структуры молекулы ДНК. Чёткая структура всех компонентов, а также их комплексность была настолько поражающей, что вывод о создателе такой идеальной формы напрашивается сам собой:

Британский философ в поисках доказательства своей позиции опирается на теорию эволюции Ч.Дарвина: «Биологическое исследование ДНК показало, что для возникновения

жизни требуется поистине невероятное сочетание множества различных факторов, а это, несомненно, приводит к выводу об участии во всем этом того, кто способен творить... Существующие факты убедили меня в абсурдности теории, утверждающей, что первый живой организм произошел из неживой материи, а затем путем эволюции превратился в создание необычайной сложности... Сейчас, даже сама мысль о возможности происхождения первого организма, способного к самовоспроизводству, по сценарию спонтанной естественной эволюции, видится мне кощунственной» [13,172].

Великий философ покинул этот мир в Великобритании в 2010 году в возрасте 87 лет с полной убежденностью, что существование Бога – это единственное логическое объяснение нашей Земли и Вселенной.

Совершенно неверно было бы утверждать, что вера в Бога может помешать ученому, раскрывать закономерности развития природы и общества.

Многие выдающиеся естествоиспытатели были глубоко верующими людьми и пытались разгадать замысел Бога при создании Вселенной и при этом внесли большой вклад в науку. Ф.Бэкон утверждал, что поверхностное знакомство с философией делает из человека атеиста, а основательное возвращает его к религии. Но вера в Бога не должна сопровождаться огульным отрицанием всех достижений науки, что можно часто наблюдать. Творчество Тейяра де Шардена показательное в том смысле, что вера в Бога не помешала ему создать эволюционную теорию. Он говорил о соединении науки и религии: «По видимости, современный мир возник из антирелигиозного движе-

ния. Разум взамен религиозного верования. Наше поколение и два предшествующих только и слышали, что о конфликте между религиозной верой и наукой. До такой степени, что однажды казалось – вторая должна решительно заменить первую» [7, 222].

Таким образом, в настоящее время сложилась следующая тенденция – встала проблема проведения демаркации между наукой и религией для верующих и атеистов, а также проблема синтеза науки и религии для тех, кто одинаково принимает веру в Бога и рациональную реальность. Но по мере продолжения напряженности становится очевидным, что конфликт должен разрешиться в совершенно иной форме равновесия – не путем устранения, не путем сохранения двойственности, а путем синтеза. М. Планк полагал, что религия и наука нисколько не исключают друг друга, наоборот, они согласуются и дополняют друг друга. Другой знаменитый физик С.Хоукинг писал: «Почему начало Вселенной должно было быть именно таким, очень трудно объяснить иначе, как деянием Бога, которому захотелось создать таких живых существ, как мы» [11, 178]. Ряд фактов современной науки, таких, как проблема происхождения жизни, отождествляющая Вселенную со следствием реализации «замысла» надприродной причины – бога или Сверхразума. Анализируя антропный принцип, Г.М.Идлис приходит к выводу: «Обнаруживающийся на высшем уровне естественной самоорганизации материи Высший разум, в отличие от типичных разумных индивидуумов, не может быть продуктом этой самоорганизации, а выступает как ее всеобщее первоначало» [6, 144].

Для решения вопроса об эволюционных процессах во Вселенной

важное значение имеет антропный принцип. Этот принцип фиксирует связь между свойствами Вселенной и возникновением в ней жизни, разума, космических цивилизаций. Не вдаваясь в подробности, так как это не является целью нашей работы, определим антропный принцип как предположение, суть которого в следующем: Вселенная такова, какова она есть, как бы для того, чтобы в ней на определенном этапе ее эволюции могло появиться мыслящее существо – наблюдатель (необязательно – земной человек). Это «слабая» версия антропного принципа.

Существует также «сильная» версия антропного принципа. Некоторые ученые выход из противоречивой ситуации видят в создании новой общенаучной парадигмы, которая бы исключила противостояние между духовным и материальным в мировоззренческом плане и допустила бы реальный союз между наукой и религией. Другие полагают, что идея надприродного, нематериального обоснования эволюционной парадигмы, проблема существования самой наблюдаемой Вселенной с ее конкретными параметрами, вынуждают вводить в науку новые принципы, которые считались раньше ненаучными, как, например, телеологический. О том, что надо изменить философскую парадигму и признать Сверхразум, пишет В. Г.Ажажа. Он полагает, что материализм, сделавший свое дело на определенном этапе развития человечества, превратился сегодня в интеллектуальные оковы. «Сегодня сознание современного человека поражено вирусом материализма. Его мировоззрение основано на материи как на первопричине всего сущего. Оказывается, материя это не первопричина и даже не причина.

Материя – это результат работы Разума Вселенной, информации и энергии, то есть это следствие. Наш материальный мир – это мир следствий. Мир пер-вопричин – во Вселенском разуме, который формирует информацию, про-граммирует Вселенские процессы и реорганизует энергию, потоки которой согласно программе реализуют эти процессы» [1, 91]. Согласно развиваемой точке зрения, истина скрыта от нас Разумом Вселенной. В.Г.Ажажа утверждает, что именно Разум Вселенной человечество еще в древности назвало Богом. Только в силу того, что Он есть, во Вселенной существует глобальный порядок. Вселенная выращивается в строгом соответствии с законами Мироздания под постоянным управлением Вселенского Разума. В противном случае был бы хаос.

Касаясь проблемы бога, один из основоположников теории синергетики Г.Хакен утверждает, что как существование, так и несуществование бога не может быть ни доказано, ни опровергнуто естественнонаучными средствами. Г.Хакен полагает, что резкой границы между духом и материей не существует, так как они совпадают в нашем моз-ге. На вопрос о существовании замысла загадочного молчащего существа Вселенной основатель синергетики ответил: «Если ученый намеревается исследовать «машину Вселенной» или «машину жизни», то он постоянно сталкивается с чем-то диковинным, осмысленным и целесообразным не только в биологических, но и в геофизических, и метеорологических процессах. Перед лицом Вселенной я и сам испытываю благоговейные чувства. Однако не думаю, что мы в наших исследованиях сталкиваемся с загадочным и молчащим существом, находится ли оно,

в конечном счете, во Вселенной или же только в наших сердцах [9, 58].

Заключение

В заключение можно сказать, что привлечение же Бога в качестве ответа на нерешенные проблемы – это просто сведение одного неизвестного к другому неизвестному, называемому Богом. Вероятно, объяснение природных взаимосвязей между целостными свойствами эволюционирующей Вселенной и возможностью появления в ней жизни, человека будет достигнуто без апелляции к трансцендентным силам. Пока окончательного ответа на этот вопрос наука еще не выработала. Религиозное постижение мира не отвергает правомерности научного познания закономерностей мира. Но при этом необходимо подчеркнуть: у науки и религии различные предметы исследования – религия изучает отношение человека к Богу, а наука – законы мира, также методы исследований, на которые опираются религия и наука разные.

Подытоживая, следует отметить, что для того чтобы полностью выразить свои индивидуальные возможности, человек должен до конца узнать не только мир, но и себя самого. Мир сложен, но возможности познать его расширяются день ото дня. Уверенность нам придает технологии, которые совершенствуются с каждым днем. И самая уникальная особенность нашего времени – это возможность общения со всем миром, которая расширяется с каждым днем. Необходимо новое философское основание для познания мира, его новое структурное понимание и оценка. Нужна по большому счету «новая религия».[5]

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ажажа В.Г. 2001. Контуры философской парадигмы // Философские науки. № 3. С. 87-104.
2. Бердяев Н.А. 1989. Философия свободы. М.: Правда, 1989.- 608 с.
3. Библия опережает науку на тысячу лет. М.: 1998.
4. Гайденок П.П. Христианство и генезис естествознания Философско-религиозные истоки науки. М.: МАРТИС. 1997.
5. Гезалов А.А. 2009. Трансформация общества в эпоху глобализации (социально-философский анализ). М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 299 с.
6. Глобальный эволюционизм. М.: 1994.
7. Майоров Д.Н. Протестантское влияние на развитие науки // proza.ru>avtor/dmitriy1967
8. Пьер Тейяр де Шарден. Феномен человека. М.: Наука. 1987.
9. Поройков С.Ю. Физическая и религиозная реальность. М.: ЛЕНАНД, 2006.
10. Синергетике 30 лет. Интервью с профессором Г. Хакеном // Вопросы философии. 2000. № 3.
11. Степин В.С. 2009. Философия и религия в социокультурном аспекте // Ценностный дискурс в науках и теологии. М.: РГГУ.
12. Хокинг С. Краткая история времени от большого взрыва до черных дыр. СПб: Амфора, 2001
13. Нобелевский лауреат Жорес Алферов о религии и церкви. <https://therussiantimes.com/nauka/418709.html>
14. Энтони Флю. Бог есть : как самый знаменитый в мире атеист поменял свое мнение. / перевод Андрей Кучма, М.: Эксмо-Пресс, 2019. – 192 с.
15. Астрофизик Нил Тайсон о существовании Бога и науке. /7.10.2021/ - <https://zen.yandex.ru/media/trickster/astrofizik-nil-taison-o-suscestvovanii-boga-i-nauke-615df3c220f29b0f0a051ffb>

**Larisa Aşnokova, Ağababa Dadaşov
Ariz Gözəlov**

DİN VƏ ELM: SOSIAL-MƏDƏNİ ASPEKT**Xülasə**

Məqalədə din və elm arasında əlaqə problemi, elm və ilahiyyatın sərhədindən bəhs edilir. Göstərilir ki, elm və din müxtəlif tədqiqat obyektlərinə malikdir, lakin hazırda elm və din arasında dialoqun yeni situasiyaları yaranır.

Müəlliflər qeyd edir ki, dünyanın dini dərk edilməsi dünyanın inkişaf qanunuyğunluqları ilə bağlı elmi biliklərin legitimliyini istisna etmir. Bununla yanaşı, vurğulamaq lazımdır ki, elm və dinin müxtəlif tədqiqat obyekti və predmetləri, problemlərin tədqiqinə müxtəlif metodoloji yanaşmaları var. Əgər din insanın Allaha münasibətini, onunla irrasional qarşılıqlı əlaqədə varlığı dərk edirsə, elm dünyanın inkişaf qanunlarını rəşional-elmi müstəvidə aşkara çıxarmağa yönəlib. Din və elmin dərkətmə və tədqiqat metodları bir-birindən köklü surətdə fərqlənir. Məqalədə müasir dövrdə elmin ən yeni istiqamətlərində din və elmin bəzi terminoloji və metodoloji məsələləri arasında ortaq sahələrin olması ilə bağlı qənaətlərə də toxunulur.

Açar sözlər: elm, din, ilahiyyat, demarkasiya, antropik prinsip, ateizm, "ağ ləkələr tanrısı"

Larisa Ashnokova, Agababa Dadashev
Ariz Gozalov

RELIGION AND SCIENCE: SOCIAL AND CULTURAL ASPECT

Abstract

The article deals with the problem of correlation between religion and science, demarcation of science and theology. It is shown that science and religion have different subjects of research, but at the present time new situations of dialogue between science and religion are emerging.

The authors note that the religious comprehension of the world does not reject the legitimacy of scientific knowledge of the laws of the world. But at the same time, it must be emphasized that science and religion have different subjects of study - religion studies the relationship of man to God, and science studies the laws of the world, as well as the research methods on which religion and science are based are different.

If religion studies the relationship of a person to God, understanding the existence of an irrational interaction with him, then science is aimed at revealing the laws of the development of the world at a rational-scientific level. The methods of understanding and researching religion and science are radically different from each other. The conclusions about the existence of common areas regarding terminological and methodological issues between religion and some of the most modern areas of science are also touched upon.

Keywords: science, religion, theology, demarcation, anthropic principle, atheism, "god of white spots"

AZƏRBAYCANDA TERMINOLOGİYANIN VƏZİYYƏTİ: LEKSİKOQRAFIYA, UNİFİKASIYA VƏ KOORDİNASIYA PROBLEMLƏRİ

Aqşin MƏMMƏDOV

*Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin baş məsləhətçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan*

*E-mail: agshin.mammadov76@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9341-2079*

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanda terminoloji fəaliyyətin tarixi haqqında qısa məlumat verilir, bu sahədə bir sıra mövcud standartlar qeyd edilir. Terminologiya üzrə orqanların və mərkəzlərin müxtəlif səviyyələrdə (milli, beynəlxalq, sahə) təşkilati-metodiki (elmi-təşkilati) fəaliyyətinə nəzər salınır. Terminologiyanın nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması məsələləri araşdırılır. Bu qənaətə gəlinir ki, terminoloji məlumat bazasına daxil edilən terminlərin Terminologiya üzrə Beynəlxalq İnformasiya Mərkəzi və Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının bu təşkilatlarla (eləcə də eyni tarixi-mənəvi kökləri nəzərə alaraq digər türk dövlətlərinin müvafiq qurumları ilə) əməkdaşlığı daha da dərinləşdirməsi zəruridir. Digər tərəfdən, Terminologiya Komissiyasının terminologiya sahəsində milli və beynəlxalq standartların qəbul edilməsi, terminlərin bir-birinə uyğunlaşdırılması, harmonikləşdirilməsi üzrə işləri müvafiq dövlət qurumları (Əsasnaməsində göstəriləyi kimi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi, Dövlət İmtahan Mərkəzi və digər müvafiq ali icra orqanları) ilə birgə həyata keçirməsi məqsəddüyündür.

Açar sözlər: Azərbaycan, terminologiya, terminoqrafiya, terminlər bankı, leksikoqrafiya, unifikasiya, terminlərin təsnifatı, İnfoterm, Beynəlxalq Terminologiya Şəbəkəsi, Terminologiya Komissiyası

Giriş

Müasir dövrdə qloballaşmanın, elmi-texnoloji inkişafın cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə, o cümlədən dilə birbaşa təsiri nəticəsində elmi dilin linqvistik bazasını təşkil edən və dilçilik elminin vacib sahələrindən biri olan terminologiya da dinamik şəkildə dəyişilməyə və yenilənməyə məruz qalmışdır. Dilçiliyin strateji resurslarından biri hesab edilən terminologiyanın anlayışlar aparatının həm dünya, həm də Azərbaycan dilçiliyində fasiləsiz olaraq formalaşması prosesi baş verir. Qloballaşma nəticəsində dünya dillərində həm də terminologiyanın unifikasiyası prosesi gedir ki, nəticədə milli terminologiya sistemləri ciddi problemlər qarşısında qalırlar.

İstənilən ölkənin terminologiya təcrübəsi müxtəlif sahələrdə ünsiyyəti genişləndirir və rəsmi dilin funksional imkanları inkişaf edir. Beləliklə, terminologiya ölkədə iqtisadi, siyasi, elmi, texniki ünsiyyəti təmin edən, vahid informasiya fəzasının yaradılmasına imkan verən inteqrasiya faktorlarından birinə çevrilir [2].

Son illərdə həm milli, həm də xarici linqvistikalarda ayrı-ayrı predmet sahələrində və müxtəlif dillərdə terminoloji problemlərin hərtərəfli öyrənilməsinə böyük diqqət ayrılır. Milli sərhədlərin açılması və genişlənməsi, elmi-texniki inqilabın ictimai həyatın bütün sferalarına təsiri ilə əlaqədar müasir həyat fəaliyyətinin yüksəlməsi tədqiqatçılar arasında peşəkar ünsiyyət dilinə (Language for special purposes (LSP) - xüsusi məqsədlər üçün dil) marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bu isə yeni terminlərin, o cümlədən leksikoqrafik terminlərin axınının əhəmiyyətli dərəcədə çoxalmasına gətirib çıxarmışdır ki, onların da sistemləşdirilməsi və izahının verilməsi zəruridir.

Terminologiya bir elm sahəsi kimi

biliyin yüksək keyfiyyətli, effektiv təqdimatı və ötürülməsi üçün konsepsiya və metodologiya təklif edir. Ümumiyyətlə, müasir dünyada elmi-texniki biliklərin artması nəticəsində dillərdə meydana çıxan sözlərin 90%-dən çoxunu xüsusi sözlər – terminlər təşkil edir [20]. Bir sıra elmlərdə terminlərin sayının artma sürəti ümumişlək sözlərin sayının artma sürətini qabaqlayır və bəzi elmlərdə terminlərin sayı qeyri-xüsusi sözlərin sayından çoxdur [1; 2].

Elmin sosial rolunun artması, informasiyanın həcmnin daim çoxalması həm yeni, həm inkişaf edən, həm də artıq formalaşan bilik sahələrinin termin sistemlərinin tədqiqini zəruri etmişdir. Biliyin müxtəlif sahələrinin termin sistemlərinin ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməsi hazırkı dövrdə inkişaf edən və tədqiqat metodları təkmilləşən terminoqrafiya və terminşünaslıq kimi müstəqil elm sahələrinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Terminologiyanın nizamla salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması məsələləri Azərbaycan terminşünaslığında az və ya çox dərəcədə öyrənilsə də, həllini gözləyən problemlər kifayət qədərdir.

1. Dünyada və Azərbaycanda terminologiyanın yaranması və inkişaf tarixi haqqında qısa arayış

Dünyada terminşünaslıq bir elm sahəsi kimi XX əsrin əvvəllərindən inkişaf etməyə başlamışdır. XX əsrin 70-ci illərində bu sahədə aparılan tədqiqatlar və görülən işlər sistemləşdirilməyə və terminologiyaya aid məqalələr nəşr olunmağa başlanmışdır. Dünyada ilk Terminologiya Mərkəzi XX əsrin 30-cu illərində Vieselburqda (Avstriya) yaradılmışdır. Ümumi terminologiya nəzəriyyəsinin banisi hesab edilən Eygen Vyuster bu mərkəzə rəhbərlik etmişdir. Həmin

Terminologiya Mərkəzi UNESCO və digər beynəlxalq təşkilatların layihələri ilə məşğul olmuş və dünyanın bu sahədə fəaliyyət göstərən tanınmış ekspertləri ilə əlaqə yaratmışdır. E.Vyuster 1951-ci ildə Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının “Terminologiya (prinsiplər və koordinasiya)” katibliyini təsis etmişdir. Hal-hazırda bu mərkəz, Vyuster Arxivinə çevrilən kitabxana kimi, Vyana Universitetinin Elmi Nəzəriyyə Arxivinin bir hissəsidir. 1971-ci ildə UNESCO və Elmi Əlaqələr üzrə Beynəlxalq Komitə Beynəlxalq Elm İnformasiya Sisteminin (World Science Informational System) yaradılması layihəsinin elan edildiyi ölkələrin konfransını keçirmişdir. E.Vyusterin rəhbərliyi altında həyata keçirilən bu layihə standartlaşmış terminlərdən istifadə edən çoxdilli terminoloji sistemdir. Həmin il dünyada terminologiya sahəsində əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi və dəstəklənməsi məqsədilə Terminologiya üzrə Beynəlxalq İnformasiya Mərkəzi – İnfoterm (International Information Centre for Terminology) yaradılmışdır [1]. İnfoterm 1977-ci ildən başlayaraq dil üzrə simpoziumlar təşkil edir, terminologiya sahəsində mühüm layihələr və proqramlar həyata keçirir [1]. Bundan başqa, qlobal çoxdilli bilik cəmiyyətində biliyin ötürülməsi və informasiya təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə yeni terminoloji mərkəzlərin və şəbəkələrin yaradılması ideyasını irəli sürür və dəstəkləyir [1; 2].

1976-cı ildə İnfoterm “Terminologiyanın şəbəkədə inkişafı” adlanan tədqiqatda cəlb olunmuş və nəticədə TermNet (Terminologiya üzrə Beynəlxalq Şəbəkə) təşkil olunmuşdur. TermNet 1988-ci ildə qeyri-kommersiya təşkilatı kimi qeydiyyatdan keçmişdir. Bu şəbəkənin hazırda 40-dan çox üzvü var.

Azərbaycana gəldikdə isə terminologiyanın təşəkkülü tarixi orta əsrlərə aid edilsə də, ana dilində elmin inkişafı,

elmi-kütləvi ədəbiyyatların, dərsliklərin çap edilib yayılması, xüsusilə elmi üslubun formalaşması mürəkkəb ictimai-siyasi və mədəni hadisələrlə zəngin olan XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Terminoloji fəaliyyət istiqamətində məhz XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq əməli addımlar atılmağa başlanılmışdır. Azərbaycan dilində bu dövrün tələblərinə uyğun müəyyənlanmış sistemli elmi dil yox idi. Buna görə də elmi əsərlərdə, dərsliklərdə və terminoloji lüğətlərdə terminləri ifadə etmək üçün ərəb və fars dillərinə məxsus o qədər söz və tərkiblər işlədilir ki, onları başa düşmək üçün xüsusi izahlar tələb olunurdu. Dövrün tələbləri nəzərə alınaraq N.Nərimanovun və S.Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə respublikada Azərbaycan dilində elmi dili formalaşdırmaq, tədris üçün dərsliklər yaratmaq və terminoloji iş rəhbərlik etmək, ədəbi dili inkişaf etdirmək üçün xüsusi orqan - Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında İstilah Komissiyası təşkil olundu. Komissiyanın sədri Tağı Şahbazi təyin edildi. 1923-cü ildə İstilah Komissiyası Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yanına köçürüldü və Səmədağa Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə fəaliyyətə başladı. İstilah Komissiyasında həmin dövrdə lazımı ehtiyacları ödəmək məqsədilə müxtəlif sahələrə - riyaziyyat, coğrafiya, kimya və iqtisadiyata aid bir sıra terminlər lüğəti hazırlanıb nəşr edildi [4].

Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti 1926-cı ildə keçirilmiş I Ümumittifaq Türkoğlu Qurultayından sonra daha da güclənmişdir. Qurultayda tarix, etnoqrafiya, əlifba, orfoqrafiya, dil tarixi və bir sıra mühüm məsələlərlə yanaşı, türk dillərində terminologiyanın yaradılması məsələsi geniş müzakirə olunmuşdur. Qurultayda terminologiya ilə bağlı beş məruzə dinlənilmişdir. Bu nəzərə alınaraq 1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı yanında Baş Elmi Məs-

sisələr İdarəsi yaradılmış və terminologiya ilə bağlı məsələlər həmin idarəyə tapşırılmışdır. 1929-cu ildə Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi yanında Dövlət Terminologiya Komitəsi təşkil edilmişdir. Terminologiya Komitəsi bir sıra praktik məsələləri həll etdikdən sonra 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yanına köçürülmüş, burada terminologiyanın inkişafı və orfoqrafiya lüğətinin hazırlanması üçün elmi prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi üzrə iş aparılmağa başlanılmışdır. Bu məqsədlə komitə respublikanın ali məktəblərində çalışan mütəxəssisləri də bu işə cəlb etmişdir. Terminologiya Komitəsi üç bölmədən və bir bürodan ibarət idi. Terminologiya ilə sıx əlaqədar olan, Azərbaycan məktəbləri və mətbuatı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edən orfoqrafiya məsələləri də o zaman Terminologiya Komitəsinə həvalə edilmişdi. Komitədə daimi işçilərdən əlavə xüsusi məsləhətçilər və termin toplayan işçi qrupları da yaradılmışdı. Terminlər əvvəlcə müvafiq bölmələrdə müzakirə olunur, sonra isə Terminologiya Komitəsinin təsdiqinə verilirdi. Həmin dövrdə Terminologiya Komitəsi hazırladığı on minə qədər sözdən ibarət terminləri müxtəlif elm sahələri üzrə bülletenlərdə nəşr etdirmişdir [4].

Terminologiya Komitəsi 1944-cü ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin yanına köçürülərək fəaliyyətini davam etdirməyə başlamışdır. 1948-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə Azərbaycan dilində terminologiyanın yaradılmasını qaydaya salmaq, bu sahədəki hərc-mərcliyi aradan qaldırmaq, elmi-tədqiqat müəssisələrində və ali məktəblərdə aparılan terminoloji işlərə rəhbərlik etmək məqsədilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradılmışdır. Həmin ildə Terminologi-

ya Komitəsinin vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün Azərbaycan Mərkəzi Komitəsi ilə birlikdə Elmlər Akademiyasında konfrans keçirilmişdir. Terminologiyanın nizama salınmasında Bakıda çağırılmış dil konfranslarının da müəyyən rolu olmuş, Komitənin tapşırığı ilə elmi-tədqiqat institutları öz sahələrinə aid lüğətlər tərtib etməyə başlamışlar.

1952-ci ildən termin yaradıcılığında bu prinsiplərin əsas götürülməsi rus və beynəlmiləl terminlərə elmi dildə geniş yer verilməsinə imkan yaratmışdır. Bu illərdə Terminologiya Komitəsinin tapşırığı ilə respublikamızın bütün elmi-tədqiqat institutları və ali məktəbləri öz sahələrinə aid lüğətlər tərtib etməyə başlamış və beləliklə, elmin müxtəlif sahələrinə aid rusca-azərbaycanca 200-ə qədər terminoloji lüğət nəşr edilmişdir.

2000-ci ildən AMEA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi Terminologiya Komissiyası adlandırılmışdır. Bu illərdə elm və texnikanın, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin bir çox sahələrinin Azərbaycan dilində terminologiyasının formalaşması, eləcə də texnikanın yeni yaranan informatika, elektron təhsil, aviasiya, avtomatlaşdırma və s. sahələrində terminlərin yaranması istiqamətində bir sıra işlər görülmüşdür [4].

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, müstəqil və yeni təhsil sisteminin yaradılması, bazar iqtisadiyyatına keçid, qloballaşma şəraitində Terminologiya Komissiyasının vəzifələrini daha da artırmışdır. Dilin qorunmasında və zənginləşməsində mövcud olan problemlərdən başlıcası dilin terminologiyasının inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir. Bu amil nəzərə alınaraq 2012-ci il mayın 23-də "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamına

əsasən Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır. Terminologiya Komissiyası bu gün Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesinin tənzimlənməsini və koordinasiya edilməsini, həmçinin dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsini, yeni anlayış və ifadələrin dildə işlədilməsi mümkünliyünün müəyyənləşdirilməsini, elmi-ədəbi dili təkmilləşdirmək məqsədilə kütləvi informasiya vasitələrində, dərslərdə və digər tədris vəsaitlərində yeni termin və anlayışların dilin normalarına müvafiq qaydada işlədilməsinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirir.

2. Müasir dövrdə Azərbaycanda terminologiyanın vəziyyəti

Müstəqillik illərində dövlətçilik rəmzlərimizdən biri olan Azərbaycan dilinin funksional imkanlarının inkişafı istiqamətində məqsədyönlü dövlət siyasəti həyata keçirilmişdir. Bu gün Azərbaycan dili dövlət və cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, o cümlədən ictimai-siyasi və elmi-texniki sahədə geniş istifadə edilir. Nəticədə müasir Azərbaycan dilinin leksik sistemində terminlərin xüsusi çəkisi xeyli artmışdır.

İlk növbədə qeyd edək ki, müasir dövr terminologiyasında termin yaradıcılığı daha çox beynəlxalq dil zəminində getməsi ilə səciyyələnir. Azərbaycan dilçiliyində alınma terminlər sferasında rus dili öz aparıcı rolunu tədricən ingilis dilinə verməkdədir. Yəni terminlərin yaradılmasında ingilis dili aparıcı mövqeyə keçmişdir. Dilin dominantlığını şərtləndirən cəhət elmi məqalələrin, məlumatların beynəlxalq dildə yazılması və yayılmasıdır. İnternet xidmətindən istifadə yeni anlayış adlarını bildiren terminlərin internet vasitəsilə ingilis dilindən götürülməsinə

şərait yaradır. Müxtəlif dil daşıyıcıları yeni terminlərdən istifadəyə fərqli şəkildə yanaşırlar. İstifadəçilərin bəziləri terminlərin öz dillərində qarşılığını axtarıb tapmağa səy edir, dilin öz vasitələrindən istifadə etməklə yeni termin yaratmağa çalışırlar. Digər qismi isə alınma terminlərə, başqa qismi kalka yolu ilə termin yaradıcılığına üstünlük verir. Bu problemlər ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminoloji mərkəzlərin yaranmasını zəruri edir [2; 4].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" hazırkı dövrdə Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir. Azərbaycanın dövlət proqramı terminologiya sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Hər bir predmet sahəsində inkişaf əlaqədar terminlərin sayı artır və bu da mütəxəssislər qarşısında bir sıra ciddi terminşünaslıq problemləri qoyur. Vahid anlayışlar sisteminin (terminlərin və təriflərin), ortaq terminoloji dilin yaradılması bütün elm sahələri üzrə elmi tədqiqatların prioritet problemləri sırasına daxil edilir.

Azərbaycanda terminşünaslığın nəzəri istiqaməti üzrə hələ sovet dövründən başlayan sistemli tədqiqatlar müstəqillik illərində də davam etdirilmişdir. Lakin ölkədə terminoloji fəaliyyətin praktiki istiqaməti üzrə problemlər hələ də mövcuddur. Bu problemləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq olar:

2.1. Leksikoqrafik terminoloji fəaliyyət

Terminoloji fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri terminoloji bankların yaradılmasıdır. Müxtəlif ölkələrin terminoloji bankları

tərəfindən xidmət göstərilən “Euronet” (European Information Network) informasiya şəbəkəsi məhz bu məqsədlə yaradılmışdır. Buraya həmçinin bibliografiyanın tərtib edilməsi və informasiya mübadiləsi də daxildir.

Hələ XX əsrin 60-cı illərində E.Vyuster kompüteri lüğətlərin tərtib olunması, terminografiya işləri, tərcümə ekvivalentlərinin təqdim edilməsi, eləcə də terminologiya işlərinin koordinasiya məqsədilə axtarış aparmaq və yaddaş üçün əvəzsiz vasitə hesab edirdi. Müasir dövrdə lüğətlərin tərtib edilməsində və termin banklarının yaradılmasında müxtəlif proqram vasitələrindən istifadə olunur [9].

Elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin sistemləşdirilməsində terminoloji lüğətlərin mühüm rolu vardır. Müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislərin terminologiya ehtiyacını ödəmək baxımından terminoloji lüğətlər çox əhəmiyyətlidir. Bu isə elmin və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin vahid mərkəzə toplanmasını, əlyeterliliyinin təmin olunmasını zəruri edir.

Terminologiya Komissiyasının sədr müavini S.Sadıqovanın verdiyi məlumata görə, bu vaxtadək Azərbaycanda müxtəlif elm sahələrini əhatə edən təxminən 600-ə yaxın terminoloji lüğət hazırlanmışdır [4]. Onu da qeyd etmək ki, çox az sayda dövlət qurumunun saytlarında həmin sahələrə aid terminlərin onlayn lüğətləri yerləşdirilib. Lakin bütün bu tip lüğətlərdə həddən az termin yer alır.

Təəssüflər olsun ki, elm və texnikanın bir sıra sahələri üzrə hələ də terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına böyük ehtiyac var. Mövcud terminoloji lüğətlərin bəziləri isə tələbatı tam ödəyə bilmir. Məsələn, son illər Azərbaycanda sürətlə inkişaf edən turizm sektoru üzrə izahlı lüğət çox bəsitdir. S.Rəhimov tərəfindən son dəfə 2011-ci ildə nəşr edilmiş

“Beynəlxalq turizmdə işlədilən termin və anlayışların izahlı lüğəti”ndə cəmi 3 minə yaxın termin və anlayış öz əksini tapmışdır. Müqayisə üçün qeyd etmək ki, Rusiyada 2005-ci ildə 3-cü dəfə nəşr olunan “Beynəlxalq turizm terminlərinin böyük lüğəti”ndə (Большой Глоссарий терминов международного туризма/ The Great Glossary of Terms for the International Tourism/ Под ред. М.Б. Биржакова, В.И.Никифорова. Третье издание, дополненное и переработанное. — СПб.: “Издательский дом Герда”, 2005, -936 с.) 60 mindən çox terminin izahı verilmişdir. Bu lüğət üzərində 40-dan çox müəllif çalışmışdır.

Başqa bir misal: Türkiyə Elmlər Akademiyası (Türkiye Bilimler Akademisi - TÜBA) elmi araşdırmalarda, ünsiyyətdə, təhsil və tədrisdə türk dilinin işlədilməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədilə 2002-ci ildə Dövlət Planlama Təşkilatının məsləhəti və dəstəyi ilə “Türkçe elmi terminlər lüğəti” (“Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü”) layihəsini həyata keçirməyə başlamışdır. Bu layihənin internet sahifəsi (www.tubaterim.gov.tr) 2012-ci ildə İnformasiya Xidməti Mükafatları çərçivəsində “Təhsil saytı” kateqoriyasında üçüncülük qazanmışdır. Qeyd etmək ki, “Türkçe elmi terminlər lüğəti” layihəsi “Sosial elmlər terminləri lüğəti”, “Təbiət elmləri terminləri lüğəti”, “Tibb elmləri terminləri lüğəti” və “Mühəndislik elmləri terminləri lüğəti” olmaqla 4 əsas sahədə həyata keçirilməkdədir.

Onu da qeyd etmək ki, son vaxtlar Azərbaycanda lüğətlərin bir qismi Terminologiya Komissiyasının ayrı-ayrı bölmələrində müzakirə olunmadan, elmi prinsiplər nəzərə alınmadan nəşr olunur və təbii ki, onlar lüğətlərin tərtibinə verilən tələblərə cavab vermir. Bu səbəbdən lüğətlərin tərtibi üçün daha təkmil nəzəri prinsiplər müəyyənləşdirilməlidir.

Bundan başqa, hazırda dünyada terminologiyanın avtomatlaşdırılmış şəkil-

də çıxarılması üsulları geniş yayılmışdır. Bunun üçün bir çox proqram təminatı mövcuddur. Ən geniş yayılmışlardan Simple Concordance Program, MonoConc Pro, Multi Term Extract, Concordance for Windows, PROMT TerM, Word Tabulator göstərilə bilər. Bu proqramların çoxunda “qara siyahı”-nı (termin olmayan sözlərin siyahısını) redaktə etmək, sözün uzunluğuna, rastgəlmə tezliyinə görə süzgeç, birdilli mərhələdən terminologiyanın çıxarılması, mürəkkəb fayl formatlarından (.html, .xml) terminologiyanın çıxarılması və s. kimi imkanlar var. Bu funksiyalar işin səmərəsini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır və verilənlərin sonrakı redaktəsinə sərf edilən zamanı xeyli azaldır [2].

Onu da qeyd edək ki, bir vaxtlar elmlərin diferensiasiyası nəticəsində yeni sahələr yaranmışdırsa, hazırda elmlərin inteqrasiyası müasir elmi istiqamətlərin açılmasına və həmin istiqamətlərin sonradan müstəqil elm kimi inkişafına daha çox təkan verir. Məsələn, aviasiya hazırda yeni inkişaf etmiş sahədir. Eyni zamanda onun özünün də yeni-yeni sahələri yaranır. Belə sahələrdən biri də logistikanın müstəqil bir sahə kimi formalaşmasıdır. Qeyd olunan cəhət, təbii ki, bir sahə terminlərinin digərinə keçməsinə səbəb olur. Məsələn, müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən informatika və fəvqəladə hallarla bağlı terminologiyada bir çox sahələrin - fizika, riyaziyyat, geologiya terminləri də işlənir. Yaxud son illər müxtəlif elm sahələrinin qovşağında (multidisciplinar) formalaşmağa başlamış geosiyasət, bioetika, tibbi hüquq, nanotexnologiya, molekulyar biologiya, gen mühəndisliyi və s. elm sahələrində eyni proses müşahidə edilir. Əlbəttə, belə sahələrin sayının artması elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Elmlərin bu cür inteqrasiyasını nəzərə alaraq Azərbaycanda yeni lüğətlər hazırlanmalıdır.

2.2. Terminoloji verilənlər bankının (TVB) yaradılması

Qeyd edək ki, terminoloji fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri də terminoloji verilənlər bankının (TVB) yaradılmasıdır. TVB-nin yaradılması terminoloji fəaliyyətin nisbətən yeni istiqamətlərindən biridir, elmi, texniki, iqtisadi və digər terminlərin sayının sürətlə artması və böyük terminoloji informasiyanın “kağız-qələmlə” emalındakı çətinliklərlə bağlıdır. Dünyada ən böyük TVB-lərdən biri “Siemens” şirkətinə məxsusdur, bu bazaya 8 dildə (rus dili də daxil olmaqla) 2,5 milyon termin daxildir. “Eurodicautom” adlı beynəlxalq TVB Avropa İttifaqı Komissiyasının terminoloji bürosunda yaradılıb. Hazırda IATE (InterActive Terminology for Europe - Avropa üçün İnteraktiv Terminologiya) adını daşıyır və müxtəlif sahələrdə 1,4 milyondan çox termini (məsələn, tibb, ticarət, telekommunikasiya, metallurgiya) Avropa İttifaqının 23 rəsmi dilində təqdim edir [2; 20].

TVB-nin yaradılması informasiyanın işlənməsinə əmək sərfini aşağı salır, informasiyanın işlənməsi və ötürülməsi vaxtını azaldır və işin keyfiyyətini yüksəldir. Mütəxəssisləri və elmi işçiləri terminologiyanın normativ sənədləri ilə təmin etmək bu sahədə əsas yeri tutur.

Məhz terminoloji informasiya və sənədlərin toplanılması, yadda saxlanması və ötürülməsinə tələbat müxtəlif ölkələrdə çoxsaylı TVB-lərin yaradılmasına səbəb olmuşdur. TVB-də terminin mənası təfərrüatı ilə göstərilir, yəni ona aydınlıq gətirilir, digər dillərdə terminin ekvivalentləri, qısa formaları, hansı sənədlə (məsələn: milli və ya beynəlxalq standartla) təsdiq olunduğu haqqında məlumat verilir.

Elmi ədəbiyyatda TVB-lər yaradılma məqsədinə görə iki qrupa bölünür:

- *elmi-texniki ədəbiyyatın və sənədlərin tərcüməsi işinə yönəlmiş TVB;*

• *standartlaşdırılmış və tövsiyə edilmiş terminologiya haqqında informasiya ilə təminat üçün təyin edilmiş TVB [1].*

Azərbaycana gəldikdə isə dilimizin virtual məkanda geniş istifadəsi və təşəkkül tapması məqsədilə ölkəmizdə bu vaxta qədər bir sıra addımlar atılsa da, bu işləri qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Ölkəmizin global informasiya məkanına inteqrasiyanın gücləndirilməsi, virtual məkanda Azərbaycan elmi, mədəniyyəti, tarixi və dilinin təbliği, Azərbaycandilli internet saytlarının sayının, keyfiyyətinin artırılması vacibdir. Bu gün çoxdilli onlayn-lüğətlərin, terminlərə aid informasiya resurslarının yaradılması zəruridir. Bu fikri AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun və AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Beynəlxalq Ana Dili Gününə həsr olunmuş birgə keçirilən seminarda akademik Rəşad Əliyev də təsdiqləmişdir: “Virtual məkanda Azərbaycan dilinin təbliği üçün azərbaycandilli internet resurslarının sayının və keyfiyyətinin artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir” [3].

Təsəvvür edin ki, terminologiya sahəsində nəinki sistemli və çoxdilli onlayn-lüğətlər mövcuddur, əksinə hətta AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu ilə birgə yaradılmış Terminologiya Komissiyasının www.azterm.az veb-portalı hal-hazırda, ümumiyyətlə, fəaliyyətini dayandırır. Qeyd edək ki, bu veb-portal yaradılarkən qarşıya əsas məqsəd kimi dilimizdə olan mövcud terminoloji lüğətləri ilk dəfə olaraq vahid mərkəzə toplamaq, elmin, texnikanın müxtəlif sahələrində çalışanlara terminlərin izahını və müxtəlif dillərdə qarşılıqlı asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaq, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini, o cümlədən xaricdə yaşayan soydaşlarımızı cəlb etmək idi.

Bundan başqa, Azərbaycan Milli Elm-

lər Akademiyası Rəyasət Heyətinin “Milli terminoloji İnformasiya sisteminin konsepsiyası və veb-portalı haqqında” 18 yanvar 2017-ci il tarixli qərarında “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”ndan irəli gələn vəzifələrin icrasını təmin etmək məqsədilə AR Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi və AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən Milli İnformasiya Sisteminin konsepsiyası və veb-portalının işlənilib hazırlandığı qeyd olunsa da, həmin veb-portal bu gün də işlək deyil. Görünən odur ki, qərarın icrası kazğız üzərində qalıb.

Həmin bu qərarın müvafiq bəndlərində AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna və İnformasiya Texnologiyaları İnstitutuna tapşırıqlar ki, terminologiya sahəsində milli terminoloji standartların işlənilməsi istiqamətində aşağıdakı işlərin icrası təmin edilsin:

- Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının İSO/TC37 Texniki Komitəsinin təcrübəsinin öyrənilməsi;
- Terminologiya üzrə milli standartların işlənilməsi məqsədilə AR Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi və AMEA-nın təsisçiliyi ilə Texniki Komitənin yaradılması;
- Terminologiya üzrə milli standartların işlənilməsi.

Bundan başqa, AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutuna tapşırıqlar ki, terminoloji fəaliyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı təşkil etmək məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə müvafiq işlərin görülməsini təmin etsin:

- Terminologiya üzrə Beynəlxalq İnformasiya Mərkəzinin (İNFOTERM) təcrübəsinin mənimsənilməsi, təkliflərin hazırlanması və bu quruma üzv olmaq üçün lazımi tədbirlərin görülməsi;
- Beynəlxalq Terminologiya Şəbəkəsinin (TermNet) fəaliyyətinin araşdırıl-

ması və bu şəbəkəyə qoşulmaq üçün tədbirlərin görülməsi;

- Terminoloji informatika sahəsində elmi-nəzəri problemlərin araşdırılması istiqamətində konkret addımların atılmasının təmin edilməsi;

- www.azterm.az portalının müvafiq şəkildə istismarının təşkili üçün terminoloji lüğətlərin verilənlər bazasına daxil edilməsi və AzScienceNet şəbəkəsinin DATA mərkəzində etibarlı saxlanması-nın təmin edilməsi.

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna tapşırıqlar ki, www.azterm.az portalının informasiya təminatını həyata keçirilməsi üçün Azərbaycanda mövcud olan terminoloji lüğətlərin monitorinqi aparılsın; AR Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komitəsi tərəfindən təsdiq olunan bütün terminoloji lüğətlər toplanılsın və rəqəmsallaşdırılsın.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının internet sahifəsində isə rəsmi sənədlər, Komissiyanın tarixi, rəhbərlik haqqında məlumat verilib, Əsasnaməsi, qısa illik hesabatları, Komissiyanın qərarı ilə nəşr olunan lüğətlərin (cəmi 96 lüğət) sadəcə siyahısı verilib. Sayta cəmi 6 lüğətin elektron versiyası yerləşdirilib. Saytın "Ana sahifə"sində verilmiş ən son xəbər ("Azərbaycanca-türkcə izahlı dilçilik terminləri lüğəti") 2021-ci ilin fevralın 10-da yerləşdirilib. Yeni sayt interkativ deyil.

Bundan başqa, Terminologiya Komissiyasının orqanı olan "Terminologiya məsələləri" jurnalının da internet sahifəsi yoxdur (Yalnız jurnalın 2020-ci ilədək dərc edilmiş saylarının pdf versiyaları Terminologiya Komissiyasının internet sahifəsində yerləşdirilib). Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında təsdiq edilmiş (protokol №10-P) "Azərbaycan Respublikasının

da dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər"ə əsasən "3. Dövrü elmi nəşrin internetdə saytı olmalı və onun "online" olaraq məqalə qəbul etmək imkanı olmalıdır". Bunu nəzərə alaraq Terminologiya Komissiyasının orqanı olan "Terminologiya məsələləri" jurnalının da internet sahifəsinin yaradılması zəruridir.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşmək zərurəti meydana gəlir. Məsələn, Türkiyə və Rusiyanın təmsalında qeyd edək ki, terminoloji lüğətlərin elektron variantları nəinki müvafiq terminoloji qurumların saytlarında, hətta bu sahədə fərdi şəkildə fəaliyyət göstərən onlarla saytlarda verilir.

"Ortaq leksik formalar qarşılıqlı anlaşma üçün bazisdir" paradoksmasından çıxış edərək Azərbaycanda bir sıra termin və anlayışlar haqqında orta baxış formalaşdırmaq lazımdır. Bir çox elm sahələrində terminologiya fondunun, demək olar ki, idarə olunmayan şəkildə artması onun natamam, bəzən lazımsız terminlərlə çirklənməsinə, qeyri-dəqiqliyə, terminlərin çoxmənalılığına, sinonimlərin çoxalmasına səbəb olur. Xarici dillərdən heç də həmişə əsaslandırılmayan intensiv alınmalar və əksinə, beynəlxalq terminlərin mənasız milliləşdirilməsi baş verir. Terminologiyada belə vəziyyət elmin və praktikanın inkişaf templərinə də mənfi təsir göstərir [2].

2.3 Terminologiya üzrə orqanların və mərkəzlərin müxtəlif səviyyələrdə (milli, beynəlxalq, sahə) təşkilati-metodiki (elmi-təşkilati) fəaliyyəti

Müasir dövrdə terminologiya ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif səviyyələrdə (milli, beynəlxalq) və müxtəlif aspektlərdən aparılması təsadüfi deyil. Çünki terminologiya ilə ayrı-ayrı elmlər arasında

qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi tendensiyası artır.

Qeyd etdiyimiz kimi, terminologiya sahəsində beynəlxalq səviyyədə UNESCO-nun nəzdində Terminologiya üzrə Beynəlxalq İnformasiya Mərkəzi (İnfoterm) və Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO - International Organization for Standardization) fəaliyyət göstərir.

Bundan başqa, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının (indi Türk Dövlətləri Təşkilatı) təşəbbüsü ilə 16 noyabr 2012-ci il tarixində İstanbulda türk dillərinin vahid terminologiyasının yaradılması üçün Ekspertlər Komitəsinin ilk iclası keçirilmişdir. Bu toplantıda türk dillərinin Ortaq Terminoloji Qurumunun üzvləri seçilmiş, türk dillərinin ortaq əlifbası qəbul edilmiş və terminologiyanın yaradılması prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Növbəti illərdə daha tez-tez toplaşacaq qurum üzvlərinin elmi çalışmalarının Türk Akademiyası tərəfindən davam etdirilməsi planlaşdırılmışdır. Bunun davamı olaraq 2013-cü il 5 sentyabr tarixində Türk Şurası Terminologiya Komitəsinin təşkilatçılığı ilə Qazaxıstanda yaranan Türk Akademiyasında türk dillərinin terminologiya məsələləri - termin yaradıcılığı prosesi ilə bağlı seminar keçirilmişdir. Seminarda türkdilli respublikalarda terminologiyanın müasir vəziyyəti, gələcək inkişafı, türk dillərinin ortaq terminologiyasının yaradılması kimi məsələlər geniş şəkildə müzakirə olunmuş, türk dilləri üçün ortaq terminoloji lüğətlərin hazırlanması məqsəduyğun hesab edilmişdir. Bu istiqamətdə müzakirələr sonrakı dövrdə keçirilən icaslarda da davam etdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası ortaq çalışmalarını həm Azərbaycanın müvafiq nazirlik və dövlət qurumları, həm UNESCO-nun nəzdində Terminologiya

üzrə Beynəlxalq İnformasiya Mərkəzi (İnfoterm) və Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı, həm türk dillərinin Ortaq Terminoloji Qurumu, həm də digər ölkələrin müvafiq təşkilatları ilə daha sıx əlaqədə qurmalıdır.

2.4. Terminlərin və terminoloji sistemlərin unifikasiyası – bura nizamlama, standartlaşdırma və harmonizasiya daxildir

İlk növbədə qeyd edək ki, unifikasiyanın vəzifəsi anlayışlar sistemi ilə terminoloji sistem arasında birqiymətli uyğunluğu təmin etməkdir. Unifikasiya bütün səviyyələrdə (məzmun, məntiqi və linqvistik) aparılır. Bu zaman həm terminlərin linqvistik təhlili və dilin ümumi norma və qanunauyğunluqları, həm də terminologiyanın normativ qiymətləndirilməsi meyarları üçün spesifik cəhətləri nəzərə alınır [2].

Nizamlama terminologiyasının unifikasiyası üzrə praktiki işin əsas hissəsidir. Terminologiyanın nizamlanması üzrə işin əsas istiqamətinin ilkin mərhələsi inventarizasiyadır. İnteraktivasiya – baxılan elm sahəsinə aid olan bütün terminlərin toplanması və təsviridir. Bu iş terminlərin seçilməsindən, onların leksikoqrafik emalından və təsvirindən ibarətdir, işin nəticəsi terminoloji lüğətlər olur [2].

Unifikasiyanın sonuncu mərhələsində terminoloji sistemin kodifikasiyası, yəni onun normativ lüğət şəklində formalaşdırılması həyata keçirilir. İstifadə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq kodifikasiya iki şəkildə sənədləşdirilir. Əgər həddən artıq sərt normalar yaradıcı fikrin inkişafına mane ola bilərsə (adətən, elm sahəsində), kodifikasiyanın nəticəsi tövsiyə olunan terminlərin toplusu olur. Əgər terminin dəqiq birqiymətli işlədilməsindən kənarlaşma yolverilməzdirsə (adətən, istehsalat sahəsində), kodifikasiyanın nəticəsi terminlər və təriflər

üzrə dövlət standartı olur. Terminoloji standart hüquqi sənəddir: terminlərin işlədilməsinin qanunvericilikdə təsbit edilməsi onların müxtəlif sahələrdə - istehsalat, idarəetmə, daxili və xarici ticarət və s. birqiyəmətli anlaşılması zəruriliyi ilə əlaqəlidir [2].

Ümumiyyətlə, hazırda dünyada 20 mindən çox terminoloji standart mövcuddur. Onların əsas hissəsi inkişaf etmiş sənaye ölkələrində yaradılmış milli standartlardır. Bundan başqa, beynəlxalq standartlar, regional standartlar, şirkətlərin və beynəlxalq təşkilatların standartları da vardır. Bir sıra böyük şirkətlər terminologiyanın menecmentinə şirkətin qloballaşma strategiyasının tərkib hissəsi kimi baxırlar, şirkətin standart terminologiyasından istifadəni korporativ mədəniyyətin vacib komponenti kimi qəbul edirlər.

Terminologiya üzrə beynəlxalq standartın qəbul edilməsi ənənəvi milli sistemdən imtina etmək demək deyil. Beynəlxalq standartlaşdırma, hər şeydən əvvəl, ana dili və xarici dillərin terminlərinin dəqiq şərhinin və birmənalı uyğunluğunun müəyyən edilməsidir. Ümumiyyətlə, iki tip standart mövcuddur - "sərt" (yerinə yetirilməsi məcburi olan) standartlar və "yumşaq" standartlar və ya tövsiyələr. Terminoloji standartlar ikinci tipə aid edilir, belə ki, bir terminin yerinə onun peşəkar danışığı dilində olan əvəz edicisi (sinonimi) işlədilsə, həmin terminin mənası dəyişməz [1].

Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının ISO/TC 37 (Terminologiya və digər dil və məzmun resursları) Texniki Komitəsinin altkomitələrində (TC37/SC1, TC37/SC2, TC37/SC2, TC37/SC4) və ISO/TC 237 Layihə Komitəsində aşağıdakı sahələr üzrə standartlar işlənilib hazırlanır:

- ✓ terminoloji prinsip və metodlar;
- ✓ anlayış və terminlərin beynəlxalq unifikasiyası;

- ✓ terminoloji fəaliyyət (nəzəri və tətbiqi);

- ✓ dillərin adlarının təqdimatı üçün kodların işlənməsi;

- ✓ lüğətlərdə məqalələrin təqdimatına dair tələb, tövsiyə və informasiya;

- ✓ beynəlxalq terminoqrafik standartların hazırlanması və layihələndirilməsi;

- ✓ latın qrafikasında təqdim olunan çoxdilli terminoloji və leksikoloji verilənlərin əlifba üzrə ardıcılığı;

- ✓ tərcümə yönümlü terminoqrafiya;

- ✓ terminoloji məhsul və xidmətlər üzrə ümumi icmal və tövsiyə;

- ✓ terminologiyada tətbiqi hesablama sistemləri – verilənlərin kateqoriyaları;

- ✓ terminologiyanın idarə edilməsi sistemlərinin işlənilib hazırlanması, tətbiqi və dəstəyi;

- ✓ dil resursları ilə idarəetmə strukturunun təqdimatı və s. [1].

Bu komitələrdə həm də terminoloji standartların nəşri, sərgisi, təqdimatı ilə bağlı standartlar, həmçinin lüğətlər və statistikanın aparılması üçün normativ qaydalar işlənilir [27]. Hal-hazırda 60 ölkədə standartlaşdırma ilə bağlı minlərlə ekspertin cəlb olunduğu müvafiq komitələr mövcuddur [1].

Qeyd edək ki, terminşünaslıqda normalar ümumi ədəbi dil normalarına uyğun olmalıdır. Eyni zamanda, terminlərə dair bir sıra xüsusi normativ tələblər də mövcuddur. ISO 12620 standartı terminlərin 200-dən artıq müxtəlif xassələrini müəyyən edir [5].

Elm, texnologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın güclənməsi terminologiyanın harmonizasiyası üzrə işlərin sürətləndirilməsini tələb edir. ISO 860:2007 anlayışların, anlayış sistemlərinin, təriflərin və terminlərin harmonizasiyasına metodoloji yanaşmanı müəyyən edir [6]. Bu metodologiya milli və ya beynəlxalq səviyyədə, birdilli və ya çoxdilli kontekstdə harmonizasiya edilmiş terminologiyanın

işlənilməsinə tətbiq edilir.

Məlumdur ki, müasir dövrdə dünyada ingilis dili millətlərarası ünsiyyət və informasiya mübadiləsi vasitəsi rolunu oynayır. Beynəlxalq səviyyədə elmi-texniki və ya ictimai-siyasi forumlarda hətta Avropa və Asyanın inkişaf etmiş ölkələrinin milli dilləri ingilis dili ilə rəqabət apara bilmir. Terminlərin çoxu ingilis dilində yaranır və başqa dillərə keçir. Nəticədə dünya dillərində terminologiyanın unifikasiyası prosesi baş verir. Bununla əlaqədar milli terminologiya sistemləri qarşısına “ölüm, ya qalım” problemi çıxır. Bu problem xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha kəskin hiss olunur. Dünyada üstünlük saxlayan dillərin müdaxilə təsirlərinə qarşı durmaq, dilin elmi-texniki və ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində ünsiyyət vasitəsi funksiyasını tam yerinə yetirməsini təmin etmək üçün dilin müstəqilliyini saxlamağa çalışmaq, milli dilə qayğı ilə yanaşmaq, dilin potensialından fəal istifadə etməklə onun inkişafına müəyyən nəzarət etmək zəruridir. Alınma sözlərə münasibətdə dünyada iki yanaşma mövcuddur: 1) beynəlxalq terminləri milli dillərə dəyişiklik olmadan daxil etmək; 2) beynəlxalq terminləri milli terminlərlə tam əvəz etmək. Hər iki yanaşmanın öz təhlükələri vardır [23]. Terminlərin başqa dillərdən alınması qaçılmazdır, lakin burada tarazlığı gözləmək lazımdır, bəzən terminlərin Azərbaycan dilində işlənən sinonimləri olsa da, terminologiya başqa dillərdən alınan sözlərlə korlanır. Bəzən danışıqda, təhsildə, ədəbiyyatda və dövrü mətbuatda terminin adekvat tərcüməsi deyil, onun bir çox halda düzgün olmayan transkripsiyası işlədilir. Nəticədə termin Azərbaycan dilinə çox vaxt adi istifadəçi üçün anlaşılmayan mənə və səslənmədə daxil olur [1; 2]. Bir çox elm sahələrində, o cümlədən informasiya təhlükəsizliyi sahəsində terminologiyanın unifikasiya edilməmiş olması həm Azərbaycan, həm də digər

dillərdə elmi informasiya mübadiləsində ciddi maneə olaraq qalır, elmi ədəbiyyatın adekvat tərcüməsində böyük çətinliklər yaradır [19; 21].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda terminologiyanın nizamlanması məqsədi ilə bir sıra təxirəsalınmaz təşkilati, metodiki və elmi xarakterli tədbirlər görmək lazımdır.

Nəticə

Məlumdur ki, elmin və texnikanın müxtəlif sahələrinin inkişafı, bu sahələrdə əldə olunan nailiyyətlər, yeniliklər həmin sahələrə aid yeni terminlərin yaranmasına zəmin yaradır. Bunun nəticəsi olaraq dilimizə yeni terminlər daxil olur. Terminoqraflar tərəfindən yeni terminlər dilin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq linqvistik ekspertizadan keçirilir və məlumat bazasına daxil edilir.

Qeyd olunduğu kimi, bu gün Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesinin tənzimlənməsini və koordinasiya edilməsini, həmçinin dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsini, yeni anlayış və ifadələrin dildə işlədilməsi mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsini, elmi-ədəbi dili təkmilləşdirmək məqsədilə kütləvi informasiya vasitələrində, dərslərdə və digər tədris vəsaitlərində yeni termin və anlayışların dilin normalarına müvafiq qaydada işlədilməsinə nəzarət funksiyasını Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yerinə yetirir. Bu Komissiyanın tərkibində fizika, riyaziyyat; mexanika və texnika elmləri bölməsi; kimya bölməsi; geologiya bölməsi; coğrafiya bölməsi; biologiya və kənd təsərrüfatı elmləri bölməsi; tarix bölməsi; iqtisadiyyat bölməsi; fəlsəfə bölməsi; hüquqşünaslıq bölməsi; dilçilik bölməsi; ədəbiyyatşünaslıq bölməsi; orfoqrafiya bölməsi; memarlıq, musiqişünaslıq, teatrşünaslıq və dekorativ-tətbiqi sənət bölməsi; tibb elmləri bölməsi;

pedaqogika, psixologiya və fənlərin tədrisi metodikası bölməsi; bədən tərbiyəsi və idman bölməsi fəaliyyət göstərir. Lakin aparılan müşahidələr göstərir ki, Komissiyanın fəaliyyəti daha çox Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsinin üzərinə yüklənmişdir. Lakin unutmayaq ki, terminologiya məsələsi təkcə dilçilərin görə biləcəyi bir iş deyil. Burada elm sahələrinin integrativliyi, birgə fəaliyyəti konkret nəticə almaq baxımından vacibdir.

Terminoloji məlumat bazasına daxil edilən terminlərin Terminologiya üzrə Beynəlxalq İnformasiya Mərkəzi və Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün Terminologiya Komissiyasının bu təşkilatlarla (eləcə də eyni tarixi-mənəvi kökləri nəzərə alaraq digər türk dövlətlərinin müvafiq qurumları ilə) əməkdaşlığı daha da dərinləşdirməsi zəruridir. Digər tərəfdən, Terminologiya Komissiyasının terminologiya sahəsində milli və beynəlxalq standartların qəbul edilməsi, terminlərin bir-birinə uyğunlaşdırılması, harmonikləşdirilməsi üzrə işləri müvafiq dövlət qurumları (Əsasnaməsində göstəriləyi kimi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil, Ədliyyə, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar nazirlikləri, Dövlət İmtahan Mərkəzi və digər müvafiq ali icra orqanları) ilə birgə həyata keçirməsi məqsədəuyğundur.

Bütün mövcud terminoloji lüğətlər terminoloji informasiya bazasına daxil edildikdən sonra onların hər kəs üçün əlverişliliyini təmin etmək, elmin və texnikanın müxtəlif sahələrində çalışanlara gündəlik işlərində rastlaşdıqları terminlərin izahını asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaq, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin cəlb etmək məqsədi ilə bir neçə saytın, veb-portalın yaradılması (bu kontekstdə www.aztermin.az portalının fəaliyyətinin bərpa edilməsi) zəruridir.

Azərbaycan terminoloji informasiya sisteminin beynəlxalq səviyyədə dillərarası terminoloji lüğətlərin toplanması istiqamətində fəaliyyət göstərən, UNESCO-nun nəzdində təşkil olunmuş Beynəlxalq Terminologiya Şəbəkəsi olan TermNet-ə qoşulması prosesini sürətləndirmək lazımdır. Məhz bu yolla dillərarası terminoloji lüğətlərin hazırlanması işini avtomatlaşdırmaq, həmçinin Azərbaycan dilindən başqa dillərə keçən terminləri müəyyən etmək mümkün olacaq.

Ümumiyyətlə, Terminologiya Komissiyası e-dövlətin tərkib hissəsi kimi, terminoloji informasiya sistemini fasiləsiz, dayanmadan istismar etməli, onun müntəzəm olaraq inkişafını təmin etməli, beynəlxalq və xarici ölkələrin müvafiq qurumları ilə qarşılıqlı əlaqəni dəstəkləməli, insanlara terminologiya sahəsində elektron informasiya xidməti göstərməlidir.

Agshin Mammadov

**THE STATE OF TERMINOLOGY IN AZERBAIJAN:
LEXICOGRAPHY, UNIFICATION AND COORDINATION PROBLEMS**

Abstract

The article gives brief information about the history of terminological activity in Azerbaijan, and notes a number of existing standards in this area. The organizational-methodical (scientific-organizational) activity of bodies and centers on different levels (national, international, field) is considered. Regulation, unification and standardization of terminology are investigated. From this it is concluded that in order to bring the terms included in the terminological database in line with the requirements of the International Information Center for Terminology and the International Organization for Standardization, it is necessary to further deepen the cooperation of the Terminology Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan with these organizations (as well as with the relevant structures of other Turkic states, taking into account the same historical and spiritual roots). On the other hand, it is advisable to carry out work on the adoption of national and international standards in the field of terminology, the harmonization of terms together with the relevant state structures (as indicated in the regulation, the Ministry of Education, the Ministry of Justice, the Ministry of Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan, the State Examination Center and other relevant the highest executive bodies).

Keywords: Azerbaijan,terminology, terminography, terminology bank, lexicography, unification, classification of terms, Infoterm, International Terminology Network, Terminology Commission

Агшин Мамедов

**СОСТОЯНИЕ ТЕРМИНОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ:
ПРОБЛЕМЫ ЛЕКСИКОГРАФИИ, УНИФИКАЦИИ И КООРДИНАЦИИ**

Резюме

В статье дается краткая информация об истории терминологической деятельности в Азербайджане, отмечается ряд существующих стандартов в этой области. Рассматривается организационно-методическая (научно-организационная) деятельность органов и центров по терминологии на различных уровнях (национальном, международном, отраслевом). Рассматриваются вопросы упорядочения, унификации и стандартизации терминологии. Из этого делается вывод, что для приведения терминов, включенных в терминологическую базу данных, в соответствии с требованиями международного информационного центра по терминологии и Международной Организации по стандартизации необходимо дальнейшее углубление сотрудничества комиссии по терминологии при Кабинете Министров Азербайджанской Республики с этими организациями (а также с соответствующими структурами других тюркских государств с учетом тех же историко-духовных корней). С другой

стороны, работу по принятию национальных и международных стандартов в области терминологии, гармонизации терминов целесообразно осуществлять совместно с соответствующими государственными структурами (как указано в положении, Министерством образования, Министерством юстиции, Министерством связи и высоких технологий Азербайджанской Республики, Государственным экзаменационным центром и другими соответствующими высшими исполнительными органами).

Ключевые слова: терминология, терминография, банк терминов, лексикография, унификация, классификация терминов, Инфотерм, Международная терминологическая сеть, терминологическая комиссия

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Əliquliyev R.M., Qurbanova Ə.M. Azərbaycan terminoloji informasiya sisteminin yaradılmasının konseptual əsasları. // "İnformasiya cəmiyyəti problemləri", Bakı, 2011, №1. - https://jpis.az/uploads/article/az/CONCEPTUAL_BASIS_OF_CREATION_AZERBAIJAN_TERMINOLOGICAL_INFORMATION_SYSTEM_azerb_.pdf
2. İmamverdiyev Y.N. İnformasiya təhlükəsizliyinin terminoloji problemləri. // "İnformasiya cəmiyyəti problemləri", 2014, №1, s.43-49.
3. Rasim Əliquliyev: "Virtual məkanda Azərbaycan dilinin təbliği üçün azərbaycandilli internet resursların sayının və keyfiyyətinin artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir" - <http://www.ictnews.az/print.php?lang=1&content=35521>
4. Sadıqova S. Terminologiya Komissiyasının yaradılmasının 90 illiyi // "Respublika" qəzeti, 30 noyabr 2013-cü il, № 263, s.6.

İngilis dilində:

5. ISO 12620:2009 - Terminology and other language and content resources -- Specification of
6. ISO 860:2007 Terminology work - Harmonization of concepts and terms, 2007, 24 p.
7. Leichik V.M. Modern Trends in the Internationalisation of Terms // Selected Readings in Russian Terminology Research. Vienna, 1993.
8. Nuopponen A. Concept Systems for Terminological Analyses // Acta Wasaensia. Vasa, 1994.
9. Nuopponen, Anita (1996). Terminological Information and Activities in World Wide Web. Christian Galinski & Klaus-Dirk Schmitz (eds.), TKE'96, Terminology and Knowledge Engineering/ 92-99/ Frankfurt: IDEKS-Verlag
10. Riggs F.W. Terminology and Lexicography: Their Complementarities // International Journal of Lexicography. 1989. N 2.
11. Schmitz, Klaus-Dirk. 1996. "Martif: A New ISO—Standard for the Interchange of Terminological Data." Translated by Sue Ellen Wright. TermNet News. No. 50/51/1995, 6-8.

Rus dilində:

12. Авербух К. Я. Общая теория термина: комплексно-вариологический подход. 2005
13. Авербух К.Я. Стандартизация терминологии: некоторые итоги и перспективы//НТИ. Сер. 1. 1985. № 3. С. 1-8.
14. Алексеева Л.М. Проблемы термина и терминообразования. Пермь, 1998. С. 19-27.
15. Волкова И.Н. Стандартизация научно-технической терминологии. М., 1984. 199 с.
16. Герд А.С. Терминология унификация или стандартизация? // НТИ. Сер. 2. М., 1978. № 4.
17. Головин Б.Н. О типах терминосистем и основаниях их различия // Термин и слово. Горький, 1981. С. 1-7.
18. Даниленко В.П. О стандартизации терминологии // Лингвистический аспект стандартизации терминологии. М., 1993.
19. Закупень Т. Понятие и сущность информационной безопасности, и ее место в системе обеспечения национальной безопасности РФ // Информационные Ресурсы России, 2009, №4, с. 28-34.
20. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура, М.: Изд.-ЛКИ, 2007, -256 с.
21. Недосекова Е. Проблемы правовой терминологии в сфере информационной безопасности // Информационные Ресурсы России, 2011, №6, с. 28-30
22. Никулина М. А. Вариологический взгляд на терминологию, проблемы её распространения и эквивалентности перевода в современных условиях. 2009
23. Романов А. Ю. Англицизмы и американизмы в русском языке и отношение к ним. – СПб.: Изд-во СПб ун-та, 2000, 152 с.
24. Сытникова, Т. А. Англоязычная компьютерная техническая терминосистема как объект лингвокогнитивного исследования. 2010
25. Шелов С. Д. Определение терминов и понятийная структура терминологии СПб., 1998. 236 с.

İnternet resursları:

26. International Information Centre for Terminology, <http://www.infoterm.info>
27. International Organization for Standartization, www.iso.org/iso/home.htm

СПОРТ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ТРЕНДЫ

Игорь КОТЛЯРОВ

*Заместитель главного редактора журнала «Иппокрена»,
доктор социологических наук, профессор,
заслуженный деятель науки Республики Беларусь,
(Минск, Республика Беларусь)
E-mail: kotlarov2018@tut.by*

Наталья РЫСЮКЕВИЧ

*Старший научный сотрудник Института социологии
Национальной академии наук Беларуси,
кандидат социологических наук, доцент,
(Минск, Республика Беларусь)
E-mail: nat-rysyukevich@yandex.ru*

Резюме. В статье показано, что представляет спорт в современных условиях, какие задачи стоят перед ним в контексте существующих нравственных и морально-этических, социальных и экономических условий, насколько сильно влияет спорт на человека, его формирование как спортсмена и как личности, на совершенствование цивилизационных отношений, рассматривается роль спорта как социально-ценностного и телесно-духовного феномена, который постепенно становится важнейшим индикатором развития социальной и духовной жизнедеятельности и направлен на совершенствование физических и интеллектуальных качеств людей, раскрытие их когнитивных возможностей, на обеспечение выхода за пределы возможностей и реализацию максимального уровня человеческого потенциала. В работе выделяются и анализируются задачи философии и социологии спорта в новых реалиях; предлагаются решения имеющихся проблем, полученные с помощью социологических исследований. Данная работа направлена на изучение экспликации спорта как образа жизни, анализ его социальной природы и социального смысла, принципов, идеалов, норм поведения, детерминирующих цели и содержательные характеристики спортивной деятельности, роль спортивных лидеров в достижении высоких результатов, их профессиональных способностей, нравственных качеств и эстетических ценностей, возможности их формирования при помощи современных методологических и методических способов.

Ключевые слова: спорт, философия спорта, социология спорта, экспликация спорта, спортивные лидеры, формирование лидерских качеств

Введение

Сближают ли людей, живущих на земном шаре, природные качества и успехи, способности и таланты, характер и жизненный опыт, убеждения и мировоззрение, потребности и желания, слава и почести, стремление быть обаятельными и преуспевающими? Что может быть лучше для миллионов людей, чем бег по пересеченной местности или поднятие тяжестей, меткий удар по воротам или бросок через грудь прогибом, бросок сверху или тройной аксель? Все дело в спорте, в любви к нему, к активности и неожиданностям, к ловкости и непредсказуемым движениям. Многие люди хотели бы выйти на беговую дорожку, почувствовать скорость ветра, любовь и поддержку трибун и обязательно победить. Победа всегда вызывает восхищение и уважение, и не только у зрителей. У людей, влюбленных в спорт, имеются победы и поражения, взлеты и падения, интриги и разочарования, радость и надежды. Они смеются и плачут, падают на колени от восторга или печали, каждый раз поднимаются и вновь бросают вызов самим себе, соперникам, обстоятельствам.

Спорт – это многоуровневый и структурно-функциональный, реально существующий и объективно действующий институт со специфическими организационными, идеологическими, субъективно-идентификационными параметрами, встроенный в современное общество социальный феномен, высококодифференцированная по многим параметрам социокультурная практика. «Пространство видов спорта не есть мир, замкнутый в себе самом. Оно включено в мир практик и потребления, в свою очередь структурированный

и конституированный в систему» [6, с. 261-262], – отмечал классик французской социологии Пьер Бурдьё.

На всех уровнях духовного порядка важно видеть, воспринимать, понимать, чувствовать, как много значит спорт в жизни каждого человека, сколько несет смыслов и ценностей, устремлений и установок, желаний и интересов, идеалов и мотивов, других психологических проявлений личности, влияющих на мысли и действия, сознание и мировоззрение людей. Спорт – это способ самовыражения личности. Он пронизывает всю иерархию социума и морального сознания, отражается в традициях и обычаях, переходящих из одной эпохи в другую, оказывает широкое воздействие на основные сферы жизнедеятельности как общества в целом, так и отдельных государств, регионов и конкретных личностей. Спорт играет особую роль в обществе, влияет на деловую жизнь и общественное положение социальных субъектов, закладывает принципы миропонимания и работоспособности, социализации и социальной мобильности, организованности и самодисциплины. Он формирует мировоззрение и жизненные стратегии людей, их этические ценности и образ жизни, красоту и моду, силу духа и благородство, отвагу и мастерство, учит преодолевать трудности и работать на перспективу. Социальная сторона спорта выражается как в спортивных результатах, так и в знаниях и опыте тренеров, интеллекте спортсменов, уровне их воспитания и культуры, состоянии науки, образования и научно-технического прогресса в обществе в целом. Спорт – это одно из самых великих явлений, которое придумало человечество. В этом смысле вряд ли можно найти другой

социальный процесс, который мог бы соперничать со спортом по силе и эффективности воздействия на человека, формирования его личностных характеристик.

О спорте достаточно много сказано и написано. В то же время теоретическое осмысление спорта существенно отстает от его бурного развития в современном мире. Анализ теоретико-методологических подходов к пониманию феномена спорта показывает, что это детерминировано использованием устаревших теоретических подходов. Необходима разработка социально-философской концепции, учитывающей специфику спорта в новой социальной реальности и адекватно разрешающей сложную ситуацию, связанную с повышением его социальной роли и значения. Человечество должно обновить инструментарий цивилизации, так как прежние технологии не работают в полную силу, пробуксовывают, не вполне соответствуя новой действительности.

Поэтому целью данного исследования является рассмотрение спорта не только в ракурсе «голы, очки, секунды», но и как огромной сферы теоретической и практической деятельности, прежде всего, философской рефлексии, включающей социально-культурные и общественно-политические, исторические и педагогические, экономические и психологические, медико-биологические и другие цивилизационные тренды.

Современный спорт – это идиографический, сингулярный феномен, предполагающий и гарантирующий встречу с совершенно иным социальным временем. Новая социальная реальность в спортивной действительности – это сложный человек в сложном мире спортивных достиже-

ний и коммуникаций, тренировок и состязаний, находящийся под влиянием бесконечного множества факторов неопределенности и изменяющийся под влиянием целенаправленных социальных действий. В условиях новой социальной реальности социальные изменения происходят настолько быстро, что наука не успевает за ними. Поэтому знание современного спорта как социально-ценностного и телесно-духовного феномена, несмотря на древнее происхождение, широкую повсеместную практику и пристальное внимание общественности, до сих пор фрагментарно и несовершенно и требует новых исследований. Необходимо более глубоко осмыслить спорт как научный феномен, постараться разобраться в этом сложнейшем комплексе, состоящем из тысяч элементов [10-12].

Основная часть

Социально-философские принципы развития спорта

Особое внимание в последнее время уделяется философским и социологическим исследованиям спорта. Дефиниция «философия спорта» неразрывно связана с осмыслением всеобщих, необходимых, глубинных, сущностных атрибутов спортивных деятельности, мышления и творчества в условиях новой социальной реальности. В первом приближении философию спорта можно понимать как особую форму мыслительной деятельности человека, направленную на всеобъемлющее осмысление теорий, концепций, парадигм, рефлексивных по поводу спорта в самом широком его понимании.

Каждая исследовательская область ориентирована на получение и практическое использования раз-

личного рода знаний, объектами которого могут выступать как спортивные процессы, протекающие в независимой от личности окружающей реальности, так и сам человек и непосредственная сфера его жизнедеятельности. Изучение природы и качественного своеобразия спорта как особого феномена общества, функционирования многообразных типов научной рациональности в контексте их цивилизационного нарратива составляет прерогативу данной научной сферы [3-5, 11-12].

Особую роль в современном спорте играет рефлексия как способность спортсмена анализировать собственные мотивы, действия и поступки и соотносить их с действиями, мотивами и поступками других людей. Она детерминирует адекватные действия людей в спортивной деятельности. Спорт способствует развитию рефлексии, так как в мире спорта существует реальная возможность контролировать свои действия, входящие в процесс общения в ходе спортивных состязаний и тренировок, осмысливать свои действия, предвидя реакцию других людей. Рефлексивность отличает философию спорта от обыденного сознания, которое не отделяет свои представления о мире от мира самого по себе. Иначе говоря, предметом философии спорта являются не конкретные факты природной действительности, как в естественнонаучных дисциплинах, и не фрагменты социальной действительности, как в общественных дисциплинах. Философия спорта есть рефлексия над основными положениями человеческого знания в его многообразии, которые существуют в сознании людей, принимающих участие в спортивных состязаниях, включенных в спортивные сообщества, в спортивную дея-

тельность социумов в целом [10-12].

Философия спорта – это, прежде всего, теоретическое осмысление и анализ концепций, постановка вопросов о ключевых спортивных проблемах и связанных с ними методами восприятия души и телесности. Это идеи и знания, решения и принципы, процедуры и правовые нормы, которые на основе спорта преобразуют социальную реальность. На более общем уровне это выражается в сущности и значении спорта как важнейшего элемента современной цивилизации [12-13, 16].

Существует глубокая внутренняя взаимосвязь между развитием философской мысли и процессами, происходящими в физическом развитии человека, между философской рефлексией и спортивной деятельностью. Эта взаимосвязь находит выражение как в том, что в определенные цивилизационные периоды философская мысль детерминирует развитие и совершенствование важнейших характеристик спорта, особенности и направленность спортивного развития, так и в том, что спорт способен в конкретные моменты социального времени оказывать решающее воздействие на философский дискурс, интегрироваться в философское понимание окружающей действительности [10-12].

Спорт сегодня является реальным средством целенаправленного воздействия на большое количество людей: спортсменов и болельщиков, просто любителей спорта, на широкий комплекс явлений жизнедеятельности социума и его духовной культуры, непосредственным образом интегрируется в цивилизационный дискурс, в философски обобщенную картину мира. Специфические черты спорта как уникального объекта

философского исследования служат стимулом к появлению качественно нового знания, выхода на более высокий уровень развития [10-12].

С давних времен изучение физической культуры и спорта, взаимосвязи духа и тела, их атрибутов и метафор занимало особое место в философии. Существовала даже теория, что именно физическая культура как часть деятельности, направленной на формирование ума и тела, была началом формирования культуры личности. Подтверждением справедливости такого вывода является то, что различные элементы культуры – игры, физическое воспитание и состязательность – играли важную роль на всех этапах зарождения и развития человечества. В античной Греции спорт по своей социальной значимости стоял выше искусства. Формирование крепкого тела, острого ума и сильной воли имело исключительно важное значение в жизни греков. Именно в Древней Греции устраивались грандиозные спортивные торжества, посвященные различным событиям. Хорошо известны игры, организованные храбрейшим из греческих героев Ахиллесом в честь Патрокла, благородного ахейского воина, или царем феаков Алкиноем в честь Одиссея. В античной Греции спорт постепенно становился средством самореализации личности, а красота и совершенство - главным содержанием физической культуры [11-13, 16]

Многие великие мыслители того времени пытались найти оптимальную модель соотношения ума и красоты? Платон утверждал, что разумная душа соединяется с телом не как форма с материей, а как двигатель с движимым. Греческий мыслитель считал, что душа в теле «словно моряк на корабле» [11-14].

Человеческое тело многими мыслителями Нового времени и Просвещения понималась как саморегулирующаяся, самозаводящаяся сложная машина, мозг признавался главным элементом этой машины, а сердце – ее рабочей частью. Душа считалась движущим началом или материальной частью мозга. Различие взглядов мыслителей того времени заключается в том, что Рене Декарт признал равноценными обе субстанции - тело и душу, относя к телу свойство протяженности, а к душе - свойство мышления, Томас Гоббс отдавал предпочтение примату души над телом, а Жюльен Офрэ де Ламетри - наоборот - примату тела над душой. Ж. О. де Ламетри писал, что все способности души настолько зависят от особой организации мозга и всего тела, что, в сущности, представляют собой не что иное, как результат этой организации; что душа является только движущим началом или чувствующей материальной частью мозга, которую... можно считать главным элементом всей нашей машины; что человек и животные повинуются одному и тому же «естественному закону» – не делай другому того, чего не желаешь себе; однако преимущества человека – организация его мозга и воспитание [1-2, 13-14, 16].

Прошло несколько столетий, и отношение к спорту, его влияние на общество существенно изменились. На это повлияли многие субъективные и объективные факторы, в том числе, религия. В Средние века считалось, что спорт – это телесные упражнения, в которых попечение о своем теле больше, чем о душе, а для клира и служителей церкви во все времена важнее была душа. Поэтому в обществе начинают относиться к спорту как к недуховному деянию.

Как результат, занятия физической культурой различными конфессиями определялись как грех и отсекались. Тем более, одним из главных противоречий того времени было противоречие между телом и душой. Тело презирали, осуждали и унижали, ибо спасение в христианской религии достигалось через телесное покаяние. Папа Григорий Великий на пороге Средневековья объявил тело «отвратительным вместилищем души». Идеал человека общество видело в монахе, умерщвлявшем свою плоть. Наготу своего тела людям следовало скрывать. Не соблюдение данных требований было греховно и открывало дорогу на костер инквизиции. Система контроля над сексуальным поведением и телесными практиками существовала на протяжении тысячи лет Средневековья. Что же касается спорта, то в Средние века его не было, так как было уничтожено специальное пространство для этих занятий. Античные традиции были утрачены: стадионы, цирки и гимназии исчезли, став жертвой враждебной телу идеологии [1-2].

В XIX веке, подчеркивали известные исследователи Жак Ле Гофф и Никола Трюон, резко возрос интерес к спорту. Это объяснялось глубокими социальными и культурными переменами. Самая главная из них состояла в промышленной революции и утвердившейся в экономике конкуренции. Появились коллективные спортивные игры, требовавшие создания команд. Появился ринг как еще одно место для занятий спортом. В XIX веке утверждались новая культура и новая идеология тела. Они сопровождались развитием гимнастики, особенно в германских и скандинавских странах. Повышению статуса гигиены способствовала еще одна идея, носившая

более индивидуальный характер, – демонстрация тела. Она проявлялась в моде на атлетизм и отражала в новом контексте старую античную максиму: в здоровом теле – здоровый дух (*mens sana in corpore sano*) [8].

Получила определенное развитие и философская наука. Однако она в прошлом столетии, по мнению известного спортивного исследователя Уильяма Джорджа Моргана, не только не замечала спорт в качестве объекта философских исследований, но и не приветствовала его философскую рефлексию [14, с. 149]. Кроме того, в профессиональной философской среде существовало негативное отношение к спортивным занятиям, которое выразилось в отношении как профессиональных философов, так и элиты к спорту как к грубому и низкому, несерьезному и низкосортному занятию [2, 12-13, 16]. В буржуазном обществе футбол имел такое же отношение к подлинной физической культуре, как бои быков – к сельскому хозяйству, – писал американский экономист и социолог Торстейн Веблен в известной работе «Теория праздного класса: экономическое исследование институций» [7].

Однако постепенно философы поняли важность спорта и стали активно изучать его философию и социологию. Причем вначале они обратили внимание на развитие культуры и духовности. Однако спорт направлен как на совершенствование универсальной чувственности и духовности, так и на развитие тела и укрепление здоровья людей. Постепенно философия спорта становится важной отраслью знания, направляющей ход исследований в спорте, упорядочивающей систему научных знаний, совершенствующей научный язык и завершающей построение

комплекса науки фундаментальными обобщениями [11-13, 16].

Постепенно появились фундаментальные исследования по философии спорта. Сегодня она представляет не только философию телесности, но и философию души. И что очень важно в условиях новой социальной реальности, развивать ее необходимо как принципиально новое направление, которое исследует онтологические, метафизические, аксиологические, феноменологические, экзистенциальные основания спорта как сложного не только социального, но и культурного феномена [11-12].

Типичный пример – книга американского философа Ричарда Рорти «Философия и зеркало природы». В ней разрабатывается проблема «зеркальной сущности человека» как отражательной способности человеческого ума, а человеческое знание обозначается как Зеркало Природы. Особый интерес для философии спорта является изучение Р. Рорти проблемы «сознание-тело», хотя с некоторыми выводами американского ученого трудно согласиться [15].

Методологическая основа современной философии спорта еще полностью не разработана. Новая современная реальность требует критических подходов к определению философии спорта и пониманию ее сущности как особой цивилизационной деятельности, требует вызова устоявшимся принципам природы и философии [11-12].

Спорт как вектор развития личности, общества и цивилизации

Как утверждают исследования, спорт – это особое предметное поле человеческой деятельности, созна-

тельная деятельность людей, направленная на сопоставление их сил и возможностей, интеллектуальных и физических способностей в борьбе за высокие спортивные результаты, детерминирующая развитие специфических личностных и общественных отношений в современном обществе [11-12].

Спорт, по мнению известного российского исследователя философии спорта Виталия Бельского, является системой мер по преодолению природы с использованием возможностей, предоставляемых ею. Спортивные достижения формируют реальность, которая становится частью культуры. Идеалы становятся стандартами, нормами и правилами для физической культуры, которая является неотъемлемой частью культуры вообще. Но тот, кто видит в спорте только его физическую составляющую, не видит в нем ничего [3-4].

Сущностью спорта является преодоление себя как необходимый этап духовного и личностного совершенствования человека, ограничение ради достижения великой цели. Преодоление себя объединяет ценностные (идеал победы, идеал совершенствования) и когнитивные моменты (знание о возможностях, технологии достижения результатов и их совершенствование, способы трансляции знаний, навыков умений и компетенций) [5].

Спорт является экстремальным видом человеческой деятельности. Он сложен, трудно реализуем, требует предельного напряжения физических сил и возможностей. Но в тоже время он направлен на развитие и совершенствование специфических личностных качеств. Среди них – соперничество и сотрудничество, стремление к совершенству и дости-

жению высших результатов, творчеству и самостоятельности в принятии решений, физическое совершенствование и достижение победы любой ценой, удовлетворение творческих, престижных и других интересов. А сам спорт, оказывая целенаправленное воздействие на социокультурную сферу общества, способствует развитию принципов коммуникабельности и общительности, конкуренции и достижения целей, честного соперничества и преодоления трудностей, которые, благодаря эмоциональной сфере в спорте, проявляются в нем наиболее ярко, но иногда, правда, приобретают и гипертрофированные формы [3-5, 10-12].

Спорт во многих проявлениях можно понимать как символ, детерминирующий концентрированное выражение современного общества, в котором заложены принципы мужества и смелости, силы духа и благородства, победы и равенства возможностей, достижения высоких результатов и конкуренции, отваги и мастерства, организованности и самодисциплины. В этом смысле нет другого средства, которое могло бы соперничать со спортом по силе и эффективности формирования этих качеств [3-4].

Социальное значение спорта определяются не только тем, что он позволяет выяснить, кто сильнее, быстрее, выносливее, умнее, эффективнее в своих действиях. Чемпион или рекордсмен вкладывает в победу свои знания, энергию, чувства, воплощает в спортивном результате личные физические способности и возможности. Однако он также «персонифицирует» в себе государство, его победа является плодом усилий многих людей, выражением знания и опыта многих тренеров и

специалистов, интеллекта, воли и уровня развития общества, интеграции этого творчества в действиях конкретной личности. Ведь спортивные победы выражаются не только в золотых медалях, рекордах, но и в инновациях, разработке передовых техники и тактики, создании новых спортивных технологий и снарядов, в совершенствовании личности самого спортсмена не только в спорте, но и в трудовой, профессиональной и общественной деятельности [3-5].

Спорт выступает формой самореализации и самоопределения личности в тех или иных видах спортивных состязаний, в процессе которых происходит становление индивидуальности и основополагающих качеств личности. Он - это способ бытия человека, наполненного духом, а дух - состояние активности, которое представляет собой семантическое поле как совокупность предметных единиц спортивной культуры индивида, объединённых общностью значений, которые не могут быть растворёнными в стихии всеобщего, а представляют собой предметное, понятийное и функциональное тождество процессов и явлений, которые духом обозначаются [3-5, 10-12].

Спортивное лидерство в социологическом измерении

Огромное значение для изучения спорта в современных условиях имеет социология, позволяющая искать и находить скрытые закономерности и смыслы, сопоставлять многочисленные эмпирические результаты с социологическими данными, учитывать множественные варианты развития спорта и общества. Социология позволят осмыслить проблему «как развиваться, куда и как идти?»,

детерминировать действия цивилизационно ориентированных субъектов действий, направленных на воплощение стратегических замыслов, предложить реформирование спорта на технологическом, системном и структурном уровнях и стать настоящей потребностью общества. Очень жаль, что не так много чиновников от науки это понимают и не всегда серьезно относятся к идее проведения социологических опросов, редко участвуют в них, не считают общественное мнение важным механизмом воздействия на ситуацию в сфере спорта.

Особый интерес в современном мире представляет спортивное лидерство. Лидеры в спорте являются активным организационно-мобилизующим и мотивационно-стимулирующим фактором, аккумулирующим физические, профессиональные, интеллектуальные и нравственные ресурсы спортсменов на достижение победы в спортивных состязаниях, особенно в командных видах спорта. В настоящее время, когда физические нагрузки спортсменов являются запредельными, а в напряженной борьбе за спортивные результаты счет идет на сотые доли секунды или граммы, особое значение приобретают лидерские личностные качества спортсменов. Поэтому очень важное научное и практическое значение имеет разработка социальных лидерских механизмов и моделей, которые будут детерминировать стремление спортсменов к победам в спортивных состязаниях [9-12].

В настоящее время во всех сферах спорта, в различных спортивных видах требуется достаточно большое количество лидеров. Рассчитывать только на природные данные спортсменов в современных условиях

уже нельзя. Постоянная потребность в лидерах приводит к необходимости целенаправленного их формирования, развития творческого потенциала личностей, формирования лидерских профессиональных, эмоциональных, социальных, функциональных качеств, параметров и характеристик. Методологию и методику формирования определенных личностных лидерских качеств можно успешно использовать как при работе со спортсменами, а также при формировании лидеров в других сферах общественной жизни.

Фактор лидерства в спорте трудноизмерим и не всегда понятен, деятельность спортивных лидеров многопланова, многогранна, существует огромное множество ее индивидуальных проявлений. Круг проблем, связанных с возрастанием значения спортивного лидерства, его социальной и личностной спецификой, требует ответов на следующие вопросы: что такое спортивное лидерство с точки зрения современных социологических теорий? Какова природа спортивного лидерства? Какими качествами должен обладать спортивный лидер, чтобы его деятельность была эффективной? Каковы возможности практического применения имеющихся моделей спортивного лидерства? Как результат, анализ условий и реальных возможностей, создание технологий формирования лидеров спортивных команд являются очень важными. Формирование личностных качеств спортивных лидеров помогает юношам и девушкам в дальнейшем более успешно влиться во взрослую жизнь, создает предпосылки для лидерства как в спорте, так и в общественной жизни. Научных работ по этой проблематике очень мало, что создает, с одной

стороны, большое количество трудностей для тренеров и спортсменов, но, с другой стороны, обширное поле деятельности для научных исследований. Внедрение в практику подготовки спортсменов социологических знаний и рекомендаций по развитию у них личностных качеств спортивных лидеров будет способствовать устойчивому развитию спорта [9-12].

Кто такой спортивный лидер? Лидер - это человек, который должен быть всегда впереди, постоянно работать над собой, творчески подходить к каждой ситуации, к каждой задаче, расти вместе с командой. Лидер - это мотор, катализатор, вдохновитель побед спортивной команды. Особенно интересно лидерство в спортивных командах. Если лидерство в индивидуальных видах спорта, определяется довольно просто (кто первый – тот и чемпион), в командных видах спорта для выявления лидеров команд применяются специальные алгоритмы. Ими, как правило, являются наиболее авторитетные и сильные игроки, самые опытные спортсмены. Спортсмены становятся лидерами в ходе спортивных состязаний в результате взаимодействия членов спортивной команды при организации их командных действий для решения конкретных задач - проведении интенсивной тренировки или победы в спортивном соревновании или конкретной игре. При социологическом анализе распределения действий в спортивной команде выяснилось, что на лидера команды ложится более половины всех реализуемых процессов.

Спортивные лидеры обладают мощным мотивационным механизмом, направленным на достижение поставленных спортивных целей. Таким образом, лидер выдвигается

в конкретной ситуации, принимает на себя определенные обязанности и функции и определенным образом мотивирует коллег по команде предпринимать те или иные действия. Члены спортивной команды принимают лидерство, признают достоинства и полномочия лидера, необходимость, правильность и результативность его действий. Они строят с лидером такие взаимоотношения, которые предполагают, что он постоянно будет впереди, будет показывать пример, а они будут поддерживать его. Постоянная потребность в лидерах приводит к необходимости особого внимания к развитию творческого потенциала спортсменов, формирования их профессиональных, эмоциональных, социальных, функциональных качеств, параметров и характеристик.

Предлагаем авторское определение: спортивный лидер - это социальный субъект, который благодаря своим ярко выраженным личностным качествам и ценностным ориентациям, авторитету и стремлению быть полезным с точки зрения командного интереса, отношению к членам спортивной команды и тренировочной деятельности оказывает постоянное и эффективное влияние на деятельность спортивного коллектива, пользуется активной поддержкой его членов, признается ими в качестве ведущего и при помощи различных мотивационных факторов способен повести за собой команду в наиболее сложных спортивных и жизненных ситуациях.

Личностные качества спортсменов - один из системообразующих факторов спортивного лидерства. Многочисленные социологические теории утверждают, что лидером может стать индивид, имеющий опре-

деленный комплекс конкретных личностных качеств. Что такое качества лидеров? По мнению ряда ученых, качества лидеров - это обобщенные, наиболее устойчивые характеристики, привычки, образ мышления и поведения, субъективные свойства, состояния эмоционального реагирования и поведения, позволяющие индивидам занимать ведущие места в трудовом коллективе или спортивной команде, любой общественной структуре, иметь непререкаемый авторитет, вести людей за собой.

По нашему глубокому убеждению, подтвержденному анализом научной литературы, на личностные лидерские качества можно в определенной степени влиять, корректировать их, и целенаправленно формировать. Венгерский шахматный тренер Ласло Полгар на практике показал, что личностные качества в целом, даже талант, формируются при помощи целенаправленных действий. Он доказал, что мальчики и девочки с детства способны показывать необыкновенные результаты, если ими целенаправленно, систематически и интенсивно заниматься. Он всю жизнь посвятил воспитанию своих дочерей. Как результат, его дочери стали сильными в мире шахматистками (Сьюзен, или Жужа, - чемпионка мира и международный гроссмейстер среди мужчин, Юдит - сильнейшая шахматистка всех времен, обладающая рейтингом свыше 2700, причем играла она исключительно в мужских турнирах, София - международный мастер по шахматам среди мужчин).

В ходе мониторингового социологического исследования «Лидеры политики, бизнеса, спорта на современном этапе развития белорусского общества», долгие годы проводимого под руководством профессора Игоря

Котлярова, авторами были выявлены некоторые личностные качества и умения, характеристики и ценностные ориентации спортивных лидеров, необходимые для эффективных командных действий. Среди них профессиональные, интеллектуальные, физические, организационные, волевые, морально-нравственные и коммуникативные качества, черты характера, ожидания, установки и другие диспозиции членов спортивных коллективов. Это, прежде всего, профессионализм как комплекс личностных качеств и практических навыков, теоретических знаний и умений, позволяющих успешно решать стоящие перед спортивной командой задачи и на высоком уровне выполнять свои обязанности; высокие нравственные качества как соблюдение определенных моральных принципов, норм; социальная активность как готовность и способность быстро решать существующие проблемы; креативность как оригинальность суждений и способность находить новое, там, где другие этого не видят; дисциплинированность как способность подчинять свои действия установленным правилам и нормам группового поведения ради командных действий; самостоятельность как способность, проявляя творчество и изобретательность, доводить спортивные комбинации до логического конца; смелость как способность активно действовать для достижения цели в опасных и трудных ситуациях, сознавая возможность тяжелых для себя последствий, например получения травмы; настойчивость как способность не останавливаться на полпути к достижению спортивной цели, несмотря на существенные трудности; эмпатия как понимание психического состояния членов спортивных

команд, эмоциональная отзывчивость на их неудачи и переживания, выраженная в доброжелательности и заботливости, чуткости и верности своим обещаниям, сопереживании и социальном взаимодействии; решительность как способность быстро принимать наиболее правильные в сложных условиях решения; самообладание как способность не теряться в сложных или неожиданных ситуациях, сдерживая отрицательные эмоции, управлять своими действиями; стойкость как способность выдерживать в процессе спортивной борьбы трудности, продолжать борьбу в состоянии сильного утомления, проявляя при этом большую силу воли, упорство как способность настойчиво и целеустремленно идти к поставленной цели и т. д. [11].

Что отличает эффективного лидера от простого человека? Можно ли его целенаправленно формировать? Что для этого нужно? Эти вопросы волновали многих людей с незапамятных времен. Волнуют и сегодня.

Чтобы ответить на этот и целый ряд других вопросов, в Республиканском центре олимпийской подготовки по легкой атлетике в конце 2021 года под руководством доктора социологических наук, профессора Игоря Котлярова и кандидата социологических наук, доцента Натальи Рысюкевич были проведены социологические исследования «Социально-педагогические аспекты развития легкой атлетике в Республике Беларусь». Выборка репрезентативна. Опрошены тренеры, спортсмены и специалисты в сфере спорта. Целью исследования было выявление факторов, детерминирующих совершенствование системы эффективного и качественного развития легкой атлетике в Республике Беларусь, созда-

ние условия для воспитания спортивных лидеров.

Исследование показало, что подавляющее большинство тренеров понимают значение и важность лидерства. Им приходится делать сложные и изнурительные тренировки интересными, полезными, умными для того чтобы формировать из спортсменов настоящих лидеров.

На вопрос «На Ваш взгляд, необходим ли лидер в стабильных ситуациях, не требующих поиска новых сложных решений?» были получены ответы: «да» - 36,3%; «скорее да, чем нет» - 46,8%; «скорее нет, чем да» - 10,5%; «нет» - 3,8%; «затрудняюсь ответить» - 2,6%. Можно привести много примеров, когда отсутствие настоящего лидера в спортивной команде способствует ее поражению в игре с более слабым соперником, а его наличие, способность повести за собой спортивный коллектив в сложную минуту, приводит к победам в практически проигранных ситуациях. Американский писатель и спортивный комментатор Хейвуд Хейл Броун считал, что «Бог всегда на стороне той команды, у которой лучший лидер» [12].

Постоянно возникает вопрос: в каких сферах жизни общества наиболее велика потребность в лидерах? Респонденты ответили, что, прежде всего, в спорте – 56,4%; в бизнесе – 40,7%; в государственном аппарате – 38,6%; в военной сфере – 37,2%; в международной политике – 35,6%; в общественных организациях - 33,9%; в политических партиях – 29,6% и т.д. Действительно, у нас давно не было великих побед в легкой атлетике, кажется, никогда их не было в футболе и хоккее. Две медали на Олимпийских играх некоторые чиновники считают великим достижением нации и

государства.

Респондентам был задан вопрос: Какими личностными качествами, по вашему мнению, должен обладать спортивный лидер? Тренеры, которые сами формируют эти качества, ответили следующим образом:

- профессионализм 69,5%;
- устойчивость к стрессовым ситуациям 46,0%;
- воля к победе 39,6%;
- коммуникабельность 37,4%;
- способность фокусировать энергию и ресурсы на поставленных задачах 34,2%;
- умение расставлять приоритеты 29,4%;
- способность создавать команду 27,8%;
- наличие стратегического видения 28,3%;
- харизма 19,3%;
- эмпатия 6,4%.

Чтобы формировать настоящих лидеров, развивать лидерские качества необходима разработка специальных технологий целенаправленного развития личностных качеств спортсменов, методик и программ, расширяющих их кругозор, использование лично-ориентированного и развивающего подхода их воспитания, разработка стимуляционно-мотивационного механизма, адекватного современным требованиям, воспитание социальной ответственности и высоких морально-нравственных качеств и способностей в условиях рисков и бифуркаций.

Заключение

«О спорт, ты мир». Эти слова великого француза Пьера де Кубертена знает весь мир. Действительно, спорт – это одно из лучших явлений, которое изобрело человечество [18]. Произнося эти слова, Пьер де Кубертен даже не подозревал, насколько интенсивно и масштабно этот «мир» осуществит экспансию в последующие времена. Надо только понимать, как много спорт означает для каждого человека и сколько несет в себе смыслов и ценностей, желаний и интересов, образцов действий индивидов, которые существенно влияют на социальные, экономические, морально-нравственные отношения людей, мысли и действия каждого.

Спорт в жизни человека является важнейшим показателем организации социальной и духовной жизни, позволяет восстанавливать его жизненные силы, формировать многие важные для общества личные качества и характеристики. Органично включенный в целостную социально-педагогическую систему, он является одним из действеннейших средств воспитания личности, прежде всего, имеется в виду его роль как средства физического, нравственного и интеллектуального совершенствования личности. Эффективность влияния спорта на человека и общество зависит от использования различных направлений и форм спортивной деятельности в конкретных условиях, от системы нравственного воспитания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аквинский Ф. Сумма против язычников. Книга вторая /22.04.2022/ -<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001102/index.shtml>
2. Арефьев А. А. Философские идеи спорта / А. А. Арефьев // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. // Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015. № 5 (55): в 2-х ч. Ч. I. С. 20-24.
3. Бельский В. Методологические проблемы философского исследования спорта / В. Бельский // Вестник Московского университета МВД России. - 2015. - № 5 – С. 195-198
4. Бельский В., Титов П. Философия спорта и концепт телесности. Антропологический аспект / Вестник Московского университета МВД России. - 2014. – № 11. - С. 248-252.
5. Билогур В. Е. Теоретические и практические проблемы философии современного спорта в глобальном измерении / В. Билогур // Философия и космология. – 2013. -№ 12 (1):- С.201-213
6. Бурдье П. Начала. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с.
7. Веблен Т. Теория праздного класса: экономическое исследование институций. – М.: Ленанд, 2019. – 368 с.
8. Гофф Жак Ле, Трюон Николя. История тела в Средние века. – М.: Текст, 2008. – 192 с.
9. Клоусон Дж. Лидерство третьего уровня: Взгляд в глубину. – М. Издательство: «Альпина Паблицер». – 2018 – 519 с.
10. Котляров И. Сова Минервы и Аполлон как важнейшие императивы современного спорта: социологическое осмысление / Иппокрена. – 2019. – №1. – С. 132-149.
11. Котляров И., Рысюкевич Н. Формирование командных лидеров в сфере спорта: социологические тренды. – Минск: Беларуская навука, 2019. – 439 с.
12. Кривцун-Левшина Л., Котляров И. Социология физической культуры и спорта / Л. Н. Кривцун-Левшина, – Витебск: ВГУ им. П.М. Машерова, 2009. – 269 с.
13. Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта. – М. : Радуга, 1982. – 398 с.
14. Морган У. Философия спорта. Исторический и концептуальный обзор и оценка ее будущего // Логос. – 2006. – № 3 (54). – С. 147-159.
15. Рорти Р. Философия и зеркало природы // Новосибирск, Изд-во Новосибир. ун-та, 1997.- 320 с
16. Сараф М. Спорт и культура (исторический анализ) // Спорт. Духовные ценности. Культура. Вып. 1: Сб. ст. – М.: Гуманитарный центр «СпАрт» РГАФК. 1997– С. 51–83.

İqor Kotlyarov, Natalya Rısyukeviç
MÜASİR CƏMIYYƏTDƏ İDMAN: SOSIAL-FƏLSƏFİ CƏRƏYANLAR

Xülasə

Məqalədə idmanın müasir şəraitdə nəyi təmsil etdiyi, mövcud mənəvi-əxlaqi, sosial-iqtisadi şərait kontekstində onun qarşısında hansı vəzifələr durduğu, idmanın insana nə dərəcədə təsir göstərdiyi, insanın bir idmançı və şəxsiyyət kimi formalaşması, təkmilləşməsi kimi məsələlərdən bəhs edilir. Sivilizasiyalararası münasibətlərdə idmanın getdikcə sosial-mənəvi həyatın inkişafının ən mühüm göstəricisinə çevrilən, insanların fiziki və intellektual keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə yönələn sosial dəyər və mənəvi fenomen kimi rolu, insan potensialının maksimum səviyyəsini reallaşdırmaq yönündə imkanları nəzərdən keçirilir. Məqalədə yeni reallıqlarda idman fəlsəfəsi və sosiologiyasının vəzifələri ayrı-ayrılıqda təhlil edilir, sosioloji tədqiqatların köməyi ilə əldə edilən mövcud problemlərin həlli yolları təklif edilir. Bu iş idmanın həyat tərzini kimi statusunu öyrənmək, onun sosial mahiyyətini və ictimai mənasını, idman fəaliyyətinin məqsəd və məzmun xüsusiyyətlərini müəyyən edən prinsiplərini, ideallarını, davranış normalarını, peşə qabiliyyətləri, əxlaqi və estetik keyfiyyətlərin, dəyərlərin formalaşdırılmasında, yüksək nailiyyətlərə nail olunmasında idman mütəxəssislərinin, məşqçilərin və rəhbərlərin rolunu təhlil etmək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: idman, yarışlar, tədbirlər, idman qələbələri, sosioloji tədqiqatlar, şəxsi keyfiyyətlər, aqonizm və rəqabət qabiliyyəti, peşəkar idman, fiziki fəaliyyət, idmanın fəlsəfəsi və sosiologiyası

Igor Kotlyarov, Natalia Rısyukevich
SPORT IN MODERN SOCIETY: SOCIAL AND PHILOSOPHICAL TRENDS

Abstract

Based on numerous sociological studies, the article shows what sport represents in modern conditions, what tasks are set for it in the context of existing moral, ethical, social and economic conditions, how strong is the influence of sport on a person, its formation as an athlete and as a person, the role is considered sport as a socially-valuable and bodily-spiritual phenomenon, which is gradually becoming the most important indicator of social and spiritual life and is aimed at creating healthy lifestyle, improving the physical and intellectual qualities of people, revealing their cognitive capabilities, exploring the problems of explicating his essence as a way of life, analyzing his formal and substantive characteristics, values and leading directions of development, professional abilities, moral qualities and aesthetic values of athletes. Sport is understood as going beyond the limits of athletes' ultimate capabilities and realizing the maximum level of human potential in the face of risks and time pressure. In the course of the research, the main mechanisms of generating interest in sports were identified, concrete measures were proposed to increase the effectiveness of the Belarusian sports, the formation of athletes' patriotic qualities.

Keywords: sports, competitions, measurements, sports victories, sociological research, personal qualities, agonism and competitiveness, temporality, professional sports, physical activity, philosophy and sociology of sports

CAPABILITY FOR DEVELOPMENT OF GENERAL STATISTICAL SYSTEM AUDIT MODEL IN AZERBAIJAN

Aynur SULTANOVA

*State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan
Advisor of the Quality Management and Metadata Department*

*E-mail: sultanova.aynur@stat.gov.az
ORCID: 0000-0002-4318-4546*

Abstract. The purpose of this research is studying of some aspects of application of the Quality Management System (QMS) in State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan (Committee) and analyze the possibilities for improving the internal audits carried out. As a result of the research also presented the practice of traditional inspections in Committee, comparative experience of quality management documentation of other countries' statistical offices, some shortcomings of internal audits carried out in Committee, proposals for their elimination, as well as a brief overview of the positive effect of audits for the QMS.

The analysis of the experience of internal audits' organization in Committee presented in the article can serve as a basis for revision of the working plans in the field of quality, applied theoretical and practical audit documents and their implementation into practice not only in statistical offices but also in other institutions.

The article reflects the real experience and possible development capacity of the QMS in the statistical service of Azerbaijan, the practical and theoretical aspects of assessment stage of the QMS, or rather the conduct of internal audits aimed at identifying inconsistencies in the processes and their results.

Keywords: quality, Quality Management System, audit, standard, assessment

Introduction

Since 2000s observing a trend of strengthening the role of quality topics at the global level among producers of official statistics. Development of this issue in organization is possible by providing involvement of all processes and elements of its system. Hence various quality systems [3] developing at the same time one of which is being introduced in management processes of the Committee. A quality system can be thought as a set of requirements for documentation, planning, resources, procurement, evaluation, etc., as well as recommendations that contribute to the effective operation of an organization. The article attempts to reveal the potential of fulfilling one of these requirements in the Committee or rather the tradition of conducting internal audits, the advantages of internal audits for the system as a whole, as well as measures for their further improvement.

For controlling or improving performance in addition to internal audits in Committee conducting total control of regional statistical offices (RSOs), expert and analytical analyzes and global assessments.

Internal audits are carried out in Committee within the framework of the Quality Management System (QMS) implemented in 2010 based on ISO 9000 family of standards [16]. In 2020 as a result of conducted audits the validity of the certificate of conformity of the QMS of the Committee to the international standard ISO 9001:2015 was extended until 2023 and the number of certified RSOs was increased to 30.

Currently the system is used in 51 RSOs. It should also be noted that Committee was the first among the national statistical services of the count-

ries of the Commonwealth of Independent States (CIS) and state bodies of the second category (administrations of ministries, committees, etc.) of the Republic of Azerbaijan to receive a certificate of compliance of the QMS with the requirements of the international standard ISO 9001:2015.

Note that the statistics of certification of QMS compliance with the requirements of the ISO 9001 standard using in calculation of the Global Innovation Index [10]. According to the report submitted in 2021 on indicator in terms of QMS certification, i.e. 6.2.4. Azerbaijan occupies the 94th place in the rating, among the neighboring countries Armenia is on the 114th position, Georgia 74th, Iran 87th, Russia 105th, Turkey 70th position.

Internal audits of the Committee along with ISO quality management principle [15] Evidence-based decision making also indirectly related to principles of Customer focus, Leadership, Engagement of people, Process approach, Improvement and Relationship management which is associated with close interconnections of processes within the system. In accordance with ISO recommendations for implementation of these principles attention is paid to the evaluation and monitoring of performance. Therefore, we propose to observing the processes of internal audits in Committee and possibilities for their improvement.

1. The practice of conducting internal audits

Committee researching the practice of internal audit and developing the relevant guidance documents since 2010. Committee conducts internal audits in accordance with principle 4 Commit-

ment to quality of the Code of Practice [6] and sub article 9.2 Internal audit of Article 9 Performance evaluation of the ISO 9001:2015 QMS standard.

Certification audits in Committee were first held in 2013. While preparation for external audits internal audits were organized in statistical and administrative departments of the Administration, then in selected RSOs that implemented QMS.

The Committee implemented preventive, corrective actions and process improvement measures which became possible due to the analysis by middle and top management of nonconformities discovered during internal and external audits.

In first year for internal auditing of 15 departments of Administration were provided 9 auditors and in 2019 totally 42 audits (20 departments of Administration and 22 RSOs) were conducted by 22 auditors. It is noticeable that in the years under review the average workload of auditors is increasing.

As a result of participation in trainings on ISO 9001 and ISO 19011 standards [13] conducted by Moody Intertek, SGS LTD, etc., 16 specialists who form groups of auditors of the Committee were certified. Additional training helps to improve the effectiveness of internal audits. It's also possible to provide certificates and awards to active auditors.

In the workload analysis of the Committee for the 2nd quarter of 2018 noted that 21.7% of the work performed by the Quality Management and Metadata Department is related to the measurement and evaluation of the effectiveness of the QMS. We think that taking into account contribution to this activity as well as the performance of the specialists from other departments will serve the accuracy of the data.

2. Theoretical aspects of internal audits

Documents that provide theoretical basis for organizing internal audits The documented procedure "Internal audits" as well as the Memo book for conducting internal audits of the quality management system [14] were prepared in 2010 and 2013. For preparation of these documents the requirements of the ISO 19011 standard, the practice of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan and the Handbook on internal quality audits of statistical processes and products in the National Statistical Institute (NSI) of Bulgaria [12] were considered. In order to avoid partial duplication and to increase the recourse in practice to a single document there is a growing need to eliminate one of them which in turn will remove the burden of adapting these documents to new editions of the ISO 19011 standard. The need to update the relevant documentation is also obvious in the NSI of the Republic of Bulgaria.

Note that the phrase "documented procedure" was inherent in international standard ISO 9001 of 2008 version and in 2015 version this phrase along with the concepts of "documentation", "quality instructions", "notes" were replaced by the phrase "documented information". In our opinion renaming the Documented Procedure "Internal Audits" into Instructions for Internal Audits or Manual for Internal Audits will not change the essence of the document and does not require using of phrase "documented procedure" as evidence of documenting the procedure, practice of audit. Similar practice is also observed in the National Statistical Committee of the Republic of Belarus [20] and the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan [21].

Theoretically the stages of internal audit are planning and preparation (selection of auditors, formation of an audit team and appointment of a chief auditor, preparation of an annual audit program, training of auditors, preparation of an audit plan, initial audit), auditing (holding an opening meeting, checking the availability of QMS documentation and compliance with established requirements, holding intermediate and closing meetings), formation of results and control over the elimination of identified inconsistencies.

As feedback to the audit process and opportunities for improvement beside the chief auditor's analysis the auditee's assessment of the auditors and the audit is taken into account.

Audit documents (audit programs and plans, checklists, nonconformity acts, reports, etc.) are archived in paper and electronic forms and also serve as metadata (template and practice) in the next audit process.

3. Comparison of internal audit with total controls

As before total controls are also currently being carried out in accordance with the annual Plan for reviewing the activities of regional statistical offices and providing practical assistance which is approved by the decision of the collegium and determines participants, time and leaders of the review teams. For these checks more detailed process map and accessible instructions can be provided.

In accordance with the Program for familiarization and inspection of the work of regional statistical offices control is exercised over planning and execution of work, ensuring the reliability of data and reporting discipline, preparing economic and statistical data, main-

taining the state register of statistical units, using technology, personnel management, etc. For example, in 2018 total controls were organized in eight RSOs with participation of 4-5 inspectors in each group. Four of the checked RSOs had implemented QMS and two of them were also the subject of audits in the same year.

Taking into account the presence in the practice of the Committee of total controls conducting internal audits in accordance with recommendations of the international standard ISO 19011 is understood by us as creation of a new system within the existing mature system. Perhaps at the beginning of the work on modernization of the Committee's management total controls in accordance with recommendations of the international standard ISO 19011 could play the role of a practical basis for the planned internal audits. Does this mean that the QMS created and developed since 2010 has already existed in the Committee for many years?

Let's look at some of the differences between total controls and internal audits. In the first one verification process supervised by the top management of the Committee, shortcomings are eliminated, state officers who make mistakes in their work can be held accountable in accordance with the law and in the last one inconsistencies are analyzed but the idea of continuous improvements does not provide for punishment. In addition shortcomings (inconsistencies) discovered during total controls are discussed at board meetings but not listed in single electronic database of inconsistencies.

The similarity of these control methods observing in annual planning (the audit program is approved by the chairman), assessing by a group of controllers (auditors), bringing to the attention

of the audited parties the conclusions to be considered in the report.

The Committee may take the risk of integrating these control methods and organizing single evaluation processes. It is observed that the QMS of the Committee overlapping in some matters with existing system which is fraught with additional costs of human, financial and time resources which will increase the need for full integration and increased coordination. However these problems are the subject of another study.

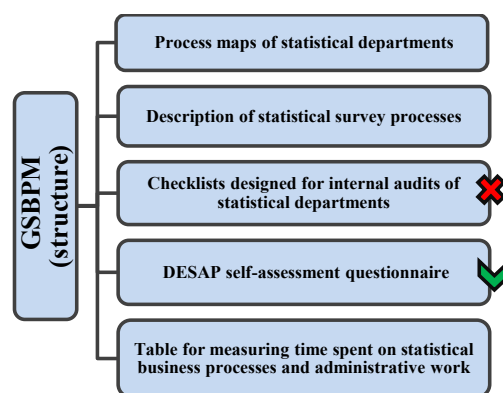
4. Technical and other shortcomings of internal audit

As noted above, internal and certification audits are also organized in the RSOs. Since the RSOs provide Committee with statistical information the Committee is its consumer and regulator. Accordingly internal audits in the RSOs conducted by the auditors of the Committee's Administration can be considered as external audits. This note may be reflected in the audit program.

In our opinion the audit process needs technical amendments in order to organize it more effectively. For example, replacing the paper format of checklists with electronic ones, reducing the amount of information entered into them by referring to the Non-conformity Act. By implementing the above its possible to save time spent on compiling checklists - a kind of "navigator" of auditors, equipment and materials (cartridge, paper) for printing and physical archiving space. Saving time is more important for auditors who are seconded to RSOs.

It should be noted that different checklists are considered for audits in statistical, administrative departments and RSOs. The Committee uses four types of checklists: those compiled in

accordance with the requirements of the ISO 9001:2015 standard for all departments, for the RSOs, in accordance with the standards and process maps for administrative departments and in accordance with the processes of the Generic Statistical Business Process Model (GSBPM) [17] that facilitates description, comparison and control of processes for statistical departments. The figure below helps to understand the relationship of the GSBPM with the existing processes in the practice of the Committee.

Picture. Integration of GSBPM into the management processes of the Committee (with some changes from the author). Source: [4].

The use of two assessment tools, i.e., GSBPM-based checklists, as well as self-assessment questionnaire considering the Development of Self-Assessment Program (DESAP) [18] are likely to increase the administrative burden. On the other hand, since both questionnaires cover GSBPM processes it would be appropriate to practice one of them.

The checklist based on the national version of the GSBPM (rev.4) contains 105 questions. For comparison we note that in the audit manual of the NSI of the Republic of Bulgaria the checklist

is represented by 52 generalized questions related to GSBPM processes as well as 21 sub-questions for calculating quality and performance indicators. This checklist is less heavy and probably more convenient to use. The NSI of the Republic of Bulgaria dedicates 5 days to field work, in statistical departments of the Committee this process lasts 3 days. It can be concluded that in the NSI under study more time and attention is paid to the analysis of audit findings.

The DESAP questionnaire consider taking into account possible risks, suggestions for improvement and evaluation of statistical activities within the GSBPM stages. From this point of view, we suggest as a pilot project completion of the DESAP questionnaire by statistical departments during internal audits, further assess the progress on diagram obtained in accordance with the responses in the follow-up audit. Using the questionnaire for the first time is a more voluminous process, in the future only key questions can be taken into account. In this case more time will be required for field work and analysis of audit evidence.

Evaluation by the audited party of the audit process and auditors not in paper but in electronic format, linking to the assessment data in the report on the results of the audit will serve to digitalized the audit documentation. There is a need to provide uniform numbers for audits and follow-up audits, i.e., assigning them the same codes.

The structure of the audit documentation (plans, reports) of the SGS LTD certification organization which approved the compliance of the QMS of the Committee with the requirements of ISO 9001:2015 can serve for technical refinement of the internal audit documentation.

Considering the delicacy of the audit process it is preferable to involve the most experienced specialists in audits and “newcomers” to train for four years which on the one hand will not contradict the Law on “Internal Audit” of the Republic of Azerbaijan [8] (which however is more prone to financial audit rather than the QMS), on the other hand would eliminate the risk of giving the impression of inobjectivity of the audit to auditees.

5. Benefits of conducting internal audits in the Committee

Describing the experience gained as conducting audits in the Committee over the past years we will consider some of their advantages. As A.Veliyev and Y.Yusifov noted in their papers this list can include the identification of shortcomings in the work of departments, the possibility of disseminating positive experience, strengthening discipline in the performance of work in accordance with regulatory requirements, etc. [5, 2].

At the European Conference on Quality in Official Statistics held in Krakow in 2018 the Committee experts also considered audit as a tool that contributes to implementation of one of the 8 stages of the GSBPM – Assessment, which give possibilities to make an objective decision for further development of the system [11].

Internal audit helps to systematically identify and control the elimination of inconsistencies in processes. In addition, the staff of the Committee and most of the RSOs get acquainted with the achievements of modern management, master innovations and experience in training and implementing the system.

It is known that in Azerbaijan several dozens of government units (state bodies, enterprises) have certified the

QMS on the basis of the ISO 9000 family of standards [3]. In these units the practice of internal audit is developing which create interest to get acquainted with this experience. The Committee can initiate organization of discussions, seminars and other events with its active participation which is likely to contribute to exchange of effective decisions and successful methods.

Conclusions

It is obvious that the audit process itself aimed at identifying gaps in the activities of the Committee also has its own gaps which may not be limited to the above mentioned. In our opinion these shortcomings are related to the lack of consultations with consulting organizations during the creation of the QMS in the Committee. Although external auditors are expected to timely identify gaps in the QMS, but it seems to us that in practice certification organizations often seek to promote their brand, generate income and expand the client base for the trainings they organize which however does not contradict the market economy. We do not deny the fact that each finding of external (certification) audits helps to improve the QMS in the Committee. Let us give an example of a similar problem observed in the NSI of the Republic of Bulgaria. Despite the certification of the system for compliance with the requirements of the ISO 9001:2015 standard [19] which first requires conducting internal audits which according to the information provided on the official website of the NSI are organized using the Handbook on internal quality audits of statistical processes and products in the National Statistical Institute of Bulgaria prepared on the basis of outdated versions of ISO standards.

There is a growing need to review the feasibility of introducing structural units with a systematically small number of inconsistencies into the audit programs, taking into account the risks of losing the relevance of the QMS documentation, as well as continuous improvement of the competence of auditors in connection with the release of new versions of standards. Further development in the Committee of the trend of digitalization of production processes, rejection of paper-based information will help to continuously and remotely conduct audits.

Considering the experience of the Committee in the field of quality [3, 5, 11] observing its desire to develop the QMS based on the standards of the ISO 9000 family which leads to elimination of shortcomings in internal audit, bringing it into line with the new version (2018) of the ISO 19011 standard [7], as well as the implementation of other improvements. As a result of the amendments the time saved during the audit can be spent on new research, dissemination of innovations and achievements. The training on new version of the standard of all those participating in internal audits of the Committee should be continued.

In Global Assessment of the National Statistical System of Azerbaijan conducted in 2016-2017 with the financial support of the Statistical Office of the European Union, international experts recommended the Committee during the audits (if necessary and with the participation of external experts) to focus on relevant methodology of statistical production and processes [9]. The implementation of the above proposals, as well as calls for further development, noted by the Chairman of the Committee T. Budagov in his manuscript [1] will contribute to the improvement of audit

practice.

Analysis of the advantages and disadvantages of internal audit as an integral part of the QMS also leads to the following idea. In new organizations the creation of a QMS is a simpler task than, for example, in statistical offices with a practice that developed over the years which actually meets the requirements of the ISO 9001 standard. The question is whether statistical offices are ready to modernize traditional administrative

processes, replace the “old” to “new”, otherwise a conflict of many years and rich statistical experience with a seemingly “new” implementation of the QMS is inevitable.

Having achieved good results as in the case of the international model GSBPM developed on the basis of the practice of the work processes of the New Zealand NSI the Committee can also try to develop and promote its audit model in the global statistical community.

Bibliography

In Azerbaijan language:

1. Budaqov T. Y. Azərbaycanca rəsmi statistikanın əsas inkişaf istiqamətləri.//“Statistika Xəbərləri” elmi-praktik jurnalı, №1, Bakı, 2015, s. 9-15.
2. Yusifov Y.X. Keyfiyyətin təmin olunmasının və rəsmi statistikanın əsas prinsiplərinin milli statistikada nəzərə alınması məsələləri.//“Statistika Xəbərləri” elmi-praktik jurnalı, №1, Bakı, 2016, s. 24-32.
3. Sultanova A.A. Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi sistemində keyfiyyət menecmentinin müasir vəziyyəti.//“Strateji Təhlil” analitik jurnalı/say 3-4 (25-26), 2018, s. 161-176.

In Russian language:

4. Султанова А.А. GSBPM как инструмент качественной модернизации производственной системы официальной статистики Азербайджана.//“Statistika Xəbərləri” elmi-praktik jurnalı, № 3, Bakı, 2018, s. 82-91.
5. Велиев А.М. Создание системы управления качеством: от теории к практике.//Научно-информационный журнал “Вопросы статистики”, № 4, Москва, 2014, с. 69-71.

Internet resources:

6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika orqanlarının Normalar Məcəlləsi, 2011. - https://www.stat.gov.az/menu/2/quality/az/regulations_SK.zip
7. Beynəlxalq ISO 19011 standartının 2018-ci ilin redaksiyasına baxış. - <https://www.facebook.com/keyfiyyet.mektebi/posts/1426108244211875>
8. Daxili audit haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu - <http://www.e-qanun.az/framework/13241>
9. Global Assessment of the National Statistical System of Azerbaijan, 2017. - https://www.stat.gov.az/source/others/G_Q_en.pdf
10. Global Innovation Index 2021. - https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021.pdf
11. GSBPM and ISO: as quality management system tools in official statistics (Azerbaijan experience). - https://www.q2018.pl/papers-presentations/?drawer=-Sessions*Session%2003*Yusif%20Yusifov

12. Handbook on internal quality audits of statistical processes and products in the National Statistical Institute of Bulgaria. - https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pages/Quality_e/1.6.%20Handbook%20%20Internal%20Audit_EN_28.11.2011_corr.pdf
13. ISO 19011:2018 Guidelines for auditing management systems. - <https://www.iso.org/standard/70017.html>
14. Keyfiyyətin idarə edilməsi sistemine dair metodoloji sənədlər. - <https://www.stat.gov.az/menu/2/quality/#collapseOne>
15. Quality management principles. - <http://www.iso.org/iso/pub100080.pdf>
16. Selection and use of the ISO 9000 family of standards. - <https://www.iso.org/publication/PUB100208.html>
17. Statistik biznes prosesin ümumi modeli. - https://www.stat.gov.az/menu/2/quality/az/00_7.pdf
18. Анкета DESAP (Разработка программы самооценки) для оценки качества наблюдений в Европейской статистической системе. - https://ec.europa.eu/eurostat/documents/64157/4373903/07-Checklist-for-Survey-Managers_DESAP-EN.pdf/ec76e3a3-46b5-409e-a7c3-52305d05bd42
19. Сертификат № 32639/15/S. - https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/images/Sertificat_ISO_9001_2021.pdf
20. Система менеджмента качества. - https://www.belstat.gov.by/o-belstate_2/sistema-menedzhmenta-kachestva/
21. Система менеджмента качества Бюро. - <https://stat.gov.kz/search/item/WC16200012345>

Aynur Sultanova

AZƏRBAYCANDA STATİSTİKA SİSTEMİNİN ÜMUMİ AUDİT MODELİNİN İNKİŞAF POTENSİALI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinə (Komitə) keyfiyyətin idarə edilməsi sisteminin (KİS) tətbiqinin bəzi aspektlərini öyrənmək və Komitə tərəfindən keçirilən daxili auditlərin təkmilləşdirilməsi imkanlarını təhlil etməkdir. Tədqiqatda həmçinin Komitədə ənənəvi yoxlamaların aparılması təcrübəsi, digər ölkələrin statistika idarələrində keyfiyyətin idarə edilməsi üzrə sənədləşdirilmənin müqayisəli təcrübəsi, Komitədə keçirilən daxili auditlərin bəzi çatışmazlıqları, onların aradan qaldırılması üçün təkliflər, həmçinin auditlərin KİS-ə müsbət təsirinin qısa icmalı təqdim edilmişdir.

Məqalədə təqdim edilmiş Komitənin daxili auditlərinin təşkili təcrübəsinin təhlili statistika idarələri ilə yanaşı digər qurumlarda da keyfiyyət sahəsində iş planlarının, tətbiq edilən nəzəri və praktiki audit sənədlərinin yenidən baxılması və onların praktikada tətbiqi üçün əsas ola bilər.

Məqalədə Azərbaycanın statistika xidmətində KİS-in inkişafının real təcrübəsi və mümkün potensialı, KİS-in qiymətləndirmə mərhələsinin, daha doğrusu, proseslərdə və onların nəticələrində uyğunsuzluqların aşkar edilməsinə yönəlmiş daxili auditlərin aparılmasının praktiki və nəzəri aspektləri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: keyfiyyət, keyfiyyətin idarə edilməsi sistemi, audit, standart, qiymətləndirmə

Айнур Султанова

ПОТЕНЦИАЛ РАЗВИТИЯ ТИПОВОЙ МОДЕЛИ АУДИТА СТАТИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Целью данного исследования является изучение некоторых аспектов применения системы менеджмента качества (СМК) в Государственном комитете по статистике Азербайджанской Республики (Комитет) и анализ возможностей улучшения проводимых им внутренних аудитов. В результате исследования представлена также практика традиционных проверок в Комитете, сравнительный опыт документаций менеджмента качества статистических управлений других стран, некоторые недостатки проводимых в Комитете внутренних аудитов, предложения по их устранению, а также краткий обзор положительного эффекта аудитов для СМК.

Представленный в статье анализ опыта организации внутренних аудитов в Комитете может послужить основанием для пересмотра планов работ в области качества, применяемых теоретико-практических документов аудита и внедрения их в практику не только в статистических управлениях, но и других учреждениях.

В статье нашли свое отражение реальный опыт и возможный потенциал развития СМК в статистической службе Азербайджана, практические и теоретические аспекты этапа оценки СМК, а точнее ведения внутренних аудитов, направленных на выявление несоответствий в процессах и их результатах.

Ключевые слова: качество, система менеджмента качества, аудит, стандарт, оценка

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ
ƏRAZİLƏRDƏ BƏRPA VƏ
QURUCULUQ MƏSƏLƏLƏRİ

ISSUES OF REBUILDING AND
RECONSTRUCTION IN TERRITORIES
LIBERATED FROM OCCUPATION

POSTMÜNAQIŞƏ DÖVRÜNDƏ QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR ƏRAZISİNDƏ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI: PROBLEMLƏR VƏ TƏKLİFLƏR

Seyran QULİYEV

*Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin
Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin baş məsləhətçisi,
BDU-nun doktorantı
Bakı, Azərbaycan*

E-mail: seyran_quliyev@mail.ru

ORCID: 0000-0002-6703-2037

Xülasə. Azərbaycanın mədəni irs nümunələri ilə zəngin olan bölgələrindən biri də işğaldan azad edilən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisidir. Qarabağın Xocavənd rayonunun Azıx və Salakətin kəndləri arasında yerləşən “Azıx mağarası” Daş dövrü insanların yaşayış yeri kimi bütün dünyada tanınır. Eyni zamanda “Tağlar mağara düşərgəsi” (Xocavənd rayonu, Paleolit dövrü), “Çalağantəpə yaşayış yeri” və “Leylantəpə yaşayış yeri” (Ağdam rayonu, Enolit dövrü), “Üzərliktəpə yaşayış yeri” (Ağdam şəhəri, Tunc dövrü), “Xocalı kurqanları” (Xocalı rayonu, Tunc-İlk dəmir dövrü), Niftalı kurqanları (Cəbrayıl rayonu, Tunc dövrü) və s. arxeoloji abidələri də dünya əhəmiyyətli irs nümunələridir və həmin ərazilərin qorunması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisi müxtəlif dövrlərə aid memarlıq tikililəri ilə də zəngindir. Biz burada dünya əhəmiyyətli “Xudavəng” (XIII—XVII əsrlər) və “Gəncəsər” (1238-ci il) monastırları, “Qulu Musa oğlu türbəsi” (1314-cü il), 11 və 15 tağlı Xudafərin körpüləri (XI, XIII əsrlər), “Şuşa Tarix-Memarlıq Qoruğu” (XVIII—XIX əsrlər) və s. abidələrin adlarını qeyd edə bilərik.

Sözsüz ki, işğaldan azad edilən ərazilərdə yerləşən abidələr yuxarıda qeyd olunanlarla yekunlaşmır. Respublika ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin son siyahısında (2001-ci ildə təsdiqənmiş) vaxtilə işğal altında saxlanılan ərazilərdə 706 abidə dövlət qeydiyyatında olmuşdur [1]. Bu say sovet hakimiyyəti illərində aparılmış tədqiqatların nəticələrinə əsaslanır və işğala qədər olan göstəricilərdir.

Postmünaqişə dövründə Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa, Xocavənd və s. rayon və kəndlərdə aparılmış monitorinqlər nəticəsində dövlət qeydiyyatında olmayan 200-ə qədər tarix və mədəniyyət əhəmiyyətli obyekt müəyyən edilmişdir ki, bu sayın daha da artacağına əminik.

Bu məqalədə postmünaqişə dövründə işğaldan azad edilən ərazilərdə daşınmaz mədəni irsin qorunması işinin təşkilatı, əməli və hüquqi baxımdan necə təşkil olunmasından geniş bəhs edilmişdir. Həmçinin qeyd olunan mülahizələr fotofaktlarla gücləndirilərək işğalın və vandalizmin acı nəticələri vizual formada da çatdırılmağa çalışılmışdır. Bununla yanaşı, məqalədə postmünaqişə dövründə tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində problemlər təhlil edilmiş, reallıqlar nəzərə alınaraq müvafiq təkliflərlə çıxış edilmişdir.

Açar sözlər: postmünaqişə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, mədəni irs, tarix və mədəniyyət abidələri, abidələrin-mədəni irsin qorunması və bərpası

Giriş

Mədəni irs nümunələrinin qorunması onların zədələnməsi, deformasiyası, dağıdılması, sökülməsi, konfigurasiyasının pozulması və ya silahlı münaqişələr, ixtişaşlar və ictimai asayişin pozulmasının digər halları da daxil olmaqla, istənilən təhlükələr nəticəsində dəyərini itirməsinin qarşısının alınması, mədəni sərvətlərin müəyyən edilməsi, tədqiqi, siyahıya alınması, monitorinqi və istifadəsinə nəzarət edilməsi məqsədilə həyata keçirilən hüquqi, maddi-texniki və təşkilati tədbirlər nəzərdə tutulur [2].

Mədəni irs nümunələri daşınmaz və daşınar olmaqla iki yerə bölünür. Daşınar mədəni irsə tarixi, təbii, arxeoloji, sənədli, etnoqrafik, kulinar, bədii, elmi-tədqiqat, rəsm, incəsənət, kinematografiya, numizmat, filatelist, heraldik, biblioqrafiya, epiqrafiya, estetik, etnoloji və antropoloji daşınar sərvətlərin məcmusu aid edilir. Daşınmaz mədəni irs nümunələri deyilərkən isə arxeoloji, memarlıq, bağ-park, monumental, xatirə abidələri, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, o cümlədən mədəniyyət, memarlıq, bədii, etnoqrafiya, təbiət abidələri və tarixi qoruqlar, mədəniyyət məkanları, məqbərələr, arxeoloji komplekslər, memarlıq ansamblları, dini ocaqlar və etnoparklar başa düşülür [5].

Biz araşdırmamızı məhz daşınmaz mədəni irsin qorunması ilə bağlı məsələlərə yönəlmişik.

1. İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisində daşınmaz mədəni irsin cari vəziyyəti

27 sentyabr 2020-ci il tarixində başlamış 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin olunmaqla yanaşı, xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı tarixi-mədəni irs nümunələri də öz azadlığına qovuş-

muşdur. Bununla da uzun müddətdir bölgədə nəzarətsiz qalan zəngin mədəni irsimizin tədqiq olunması, onların ilkin vəziyyətinin qeydə alınması və görülmə işlərin sənədləşdirilməsi üçün imkan yaranmışdır.

Azərbaycan dünyada nadir ölkələrdəndir ki, hələ müharibə gətirdiyi dövərdə işğaldan azad edilən ərazilərdə tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması ilə bağlı mühüm addımlar atmışdır.

2020-ci ilin noyabr ayının 3-dən Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilməyə başlanılan ilkin monitorinqlər (inventarlaşma) nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə xeyli tarixi, memarlıq və arxeoloji əlamət daşıyan obyekt müəyyən edilmiş və onların vəziyyəti qeydə alınmışdır.

Monitorinqlər zamanı əksər abidələrin qəsdən dağıdıldığı, yandırıldığı, mənimsənildiyi və digər vandalizm aktlarına məruz qaldığı, eyni zamanda qəbiristanlıq, məscid və türbə kimi dini və mənəvi baxımdan mühüm dəyər kəsb edən yerlərdə vandalizm aktları ilə yanaşı təhqiramiz hərəkətlərə yol verildiyi, eyni zamanda Azərbaycanın tarixini, mədəniyyətini və etnik kimliyini inkar və təhrif etmək üçün bir sıra tarix və mədəniyyət abidələrinin orijinal memarlıq xüsusiyyətlərinin qəsdən və məqsədyönlü şəkildə dəyişdirildiyi və abidələrdən hərbi məqsədlər üçün istifadə edildiyi aşkar edilmişdir.

Images 8-11: Mamay spring, Shusha (XIX century. Armenian inscriptions, as shown in the two photos on the right, were engraved to replace the original ones on the historical monument after the occupation of Shusha in 1992)

1. Şuşa şəhərində tarixi bulağın özünüküləşdirilməsinə cəhdə dair fotofakt

2. 2020-ci ilin noyabr ayında Mədəniyyət Naziriyinin əməkdaşı Seyran Quliyev Cəbrayıl rayonunun Dağtumas kəndində yerləşən "Sərdabə" (Başıkəsik künbəz, XIII—XIV əsrlər) abidəsinə baxış keçirərkən

Cəbrayıl rayonunun Dağtumas kəndində yerləşən "Sərdabə" (Başıkəsik künbəz) abidəsinə baxış keçirilərkən müəyyən edilmişdir ki, qeyd olunan abidənin giriş hissəsi və içərisi dağıdılmış, abidənin yerləşdiyi ərazidə Ermənistan ordusuna aid hərbi mövqə qurulmuş (şəkildə qırmızı dairə ilə işarələnib) və bununla da "Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında" 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyasının müddəaları kobud şəkildə pozulmuşdur.

9 noyabr 2021-ci il tarixində abidənin ətrafının minalandığı fotofaktlarla sübut edilmişdir.

3. Cəbrayıl rayonunun Dağtumas kəndindəki abidənin ətrafının minalanmasına dair fotofaktlar

Mənbə: <https://oxu.az/war/544829>

4. Abidələrdən hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməsinə dair daha bir fotofakt. Ağdam rayonu Cinli kəndi qəbiristanlığında yerləşən türbə.

Mənbə: <https://azvision.az/news/290969/--tehlukeden-temizlenen-xacin-cay-%E2%80%93-fotolar---.html>

Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalından sonra burada yerləşən 67 məsciddən 65-nin dağıdılması

heyata keçirilən işlərin qəsdən və sistemli şəkildə icra edildiyini gözəl önünə sərir.

5. Ağdam rayonu. Qiyaslı kənd məscidi (XIX əsr)

Yuxarıdakı şəkildən görüldüyü kimi, ermənilər Ağdam rayonunun Qiyaslı kəndində yerləşən tarixi məscidi dağıdıb, heyvan saxlamaqla buranı tamamilə yararsız hala salmışlar. Məscidin ətrafına, daxilinə yığılan ot bağlamaları tarixi ibadət evindən tövlə kimi istifadə olunduğunu göstərir. İşğalçılar rayonu

tərk etməmişdən əvvəl Qiyaslı kəndindəki məscidi yandırmışlar.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan mədəni irsinin məhv edilməsinə yönəlmiş addımlar uzun müddət davam etmiş və bu prosesə tarixi yurd yerlərimizin işğal edildikdən dərhal sonra başlanıldığı fotokaktarla sübut edilmişdir.

6. Ağdam şəhərində yerləşən Cümə məscidinin (tikilmə tarixi 1868-ci il) işğaldan sonrakı görüntüləri.

Ağdam şəhərinin 1993-cü ildə işğal edilməsindən sonra Ermənistan Respublikasının eks-prezidenti Robert Köçəryan Cümə məscidinin önündə.

Ağdam rayonu Ermənistan ordusu tərəfindən işğal edildikdən sonra burada yerləşən Cümə məscidinin yandırıldığı, üzərində təhqiramiz rəsmlər çəkilməklə müəyyən ifadələr yazıldığı, işğal dövründə mal-heyvan saxlanıldığı foto-faktlarla sübut edilmişdir. Bütün bunlar

Ermənistan hərbi-siyasi rəhbərliyinin gözü qarşısında baş vermişdir.

7. Məscidlərdən tövlə kimi istifadə olunmasına və donuz saxlanılmasına dair fotofaktlar
Mənbə: <https://www.realtv.az/news/az/61053/ermenilerin-muselman-alemine-tehqiri-video>

İşğal edildikdən sonra tarix və mədəniyyət abidələrinin ciddi şəkildə dağıntıya məruz qaldığı, xüsusən yandırıldığı digər

bir şəhər Şuşa olmuş və bu fakt Ermənistan ordusu mənsubları tərəfindən lentə alınmış kadrlarla sübut edilmişdir.

8. Şuşa şəhərində daşınmaz mədəni irsin (1.? ; 2. Yuxarı Gövhər ağa məscidi; 3. Səfərov qardaşlarının karvansarayı) erməni əsgərləri tərəfindən yandırılaraq məhv edilməsinə dair fotofaktlar

Bir daha vurğulayırıq ki, bütün bu vandalizm aktları Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin gözü qarşısında və birbaşa iştirakı ilə baş vermişdir. Erməni təcavüzkarlarının bu cinayətləri, dini, tarixi və mədəni irsimizin qəsdən məhv edilməsi Haaqa Konvensiyasının

(1954-cü il), silahlı münaqişələr zamanı mədəni və arxeoloji irsin qorunması üzrə Avropa Konvensiyasının (1992), həmçinin mədəni və təbii irsin qorunması üzrə UNESCO Konvensiyasının (1972) prinsiplərinə ziddir.

9. Ermənistanın keçmiş Prezidenti Serj Sarqisyanın Birinci Qarabağ müharibəsində iştirakına dair fotofaktlar

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərində daşınmaz mədəni irsin ilkin vəziyyətinin müəyyən edilməsi və mühafizəsinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən monitorinqlər və tədqiqatlar nəticəsində toplanan materiallar mütəmadi olaraq beynəlxalq qurumların və alimlərin, eyni zamanda xarici siyasətçilərin diqqətinə çatdırılır.

24 noyabr 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti tərəfindən Azərbaycan mədəniyyətinin işğaldan azad edilmiş ərazilərə yenidən qaytarılması, xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı mədəni irs nümunələrinin bərpası kimi aktual məsələlərin müzakirəsi məqsədilə “Böyük Qayıdış:

mədəniyyətin dirçəlişi” adlı beynəlxalq konfrans bu istiqamətdə həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin davamıdır. Beynəlxalq tədbirdə natiq qismində Türkiyə və Özbəkistanın mədəniyyət nazirləri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının nümayəndələri, Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsinin sədri, Azərbaycan Respublikasının xarici işlər, energetika, gənclər və idman, əmək və əhalinin sosial müdafiəsi nazirlərinin müavinləri, Azərbaycan Memarlar İttifaqının sədri, ABŞ-nin ölkəmizdəki səfiri, bp-nin Xəzər regionunda kommunikasiya və xarici əlaqələr üzrə vitse-prezidenti, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədr müavini, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya

Mərkəzinin və Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin icraçı direktorları iştirak etmişlər. Eləcə də konfransa Türkiyə, Pakistan, İsrail, Gürcüstan, Braziliya, Ukrayna, Qazaxıstan, Macarıstan, İsveçrə, Litva, Monteneqro, Serbiya, Polşa, Malayziya, Kolumbiya, Meksika, Hindistan, Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər, Fələstin, İran və Fransanın Azərbaycan Respublikasındakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfirləri, habelə ölkəmizin elm dairələrinin, bir sıra dövlət orqanlarının və kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri qatılmışlar [3].

Daha bir beynəlxalq konfrans 2022-ci ilin aprelin 21-də Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti (AzMİU), Mədəniyyət və Təhsil nazirliklərinin dəstəyi ilə "Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun memarlıq irsi. Bərpa, qorunma və istifadə problemləri" mövzusunda keçirilmişdir. Bu konfransda respublikanın ali təhsil müəssisələri və elmi təşkilatlarının nümayəndələri ilə yanaşı, Türkiyə, İtaliya və Qazaxıstandan gəlmiş alimlər də iştirak etmişlər [7].

Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti tərəfindən işğaldan azad edilən ərazilərdə həyata keçirilən inventarlaşma işləri və müvafiq arxiv sənədlərinin araşdırılması nəticəsində əldə olunan materialların nəşr olunaraq yayımlanmasına da artıq start verilmişdir. İlk belə nəşr "Şuşa - Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı" adlanır ki, 2022-ci ilin aprelin 20-də Milli İncəsənət Muzeyində təqdimatı keçirilmişdir.

Azərbaycan və ingilis dillərində nəşr olunan kataloqda Şuşa şəhərində yerləşən tarix-mədəniyyət abidələrinin işğaldan əvvəl və sonrakı görüntüləri, arxiv sənədləri, onların cizgiləri, abidələr haqqında müfəssəl məlumatlar öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, tarix-mədəniyyət abidələrinin hazırkı vəziyyətini əks etdirən dron görüntüləri və xəritə üzərində yerləşdiyi məkanlar qeyd olunmaqla kataloqda Şuşa şəhərində işğalın nəticələrinin əks etdirilməsinə çalışılmışdır [9].

10. Şuşa kataloqu

Azərbaycan ərazilərinin 30 ilə yaxın müddət ərzində Ermənistan tərəfindən işğal altında saxlanması nəticəsində bu ərazilərdə yüzlərlə abidələrin, o cümlədən məscidlərin, ziyarətgahların talan edilib vandalizmə və təhqirlərə məruz qalması və ya tamamilə dağıdılması bir sıra dünya ölkələri və beynəlxalq qurumlar tərəfindən pislənmiş və tənqid olunmuşdur. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində İslam məbədlərinin dağıdılması ilə bağlı narahatlığını bildirərək dağıdılmış Məmər məscidini erməni tərəfinin aqressiya siyasətinin sübutu adlandırmışdır [11].

11. Füzuli rayonu Mərdinli kənd məscidi, Məkkə istiqamətini göstərən hissə

ABŞ Dövlət Departamenti dünyada dini etiqad azadlığının vəziyyəti ilə bağlı 2021-ci il üçün illik hesabatında bu məsələlərə toxunmuş, Füzuli rayonundakı XIX əsrə aid olan Hacı Ələkbər məscidinin ermənilər tərəfindən dağıdılmasını, Ağdamdakı Cümə məscidinin üzərində erməni dilində yazıların yazılmasını və mehrabının güllələnməsini, Ağdam rayonundakı qəbiristanlıqların, o cümlədən şəhərin Şəhidlər xiyabanının və İmarət Qərvənd qəbiristanlığında XVIII əsrə aid müqəddəs və tarixi məqbərələrin təhqir, talan edilib və ya dağıdılmasını xüsusi vurğulamışdır [12].

12. Ağdam rayonu, Boyəhmədli kənd məscidi. İçerisində mal-heyvan saxlanıldığına dair fotofakt

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının xarici işlər nazirləri şurasının 22-23 mart 2022-ci il tarixlərində keçirilən 48-ci sessiyasında Pakistan İslam Respublikası baş vermiş böyük miqyaslı vandalizm aktlarını, o cümlədən Azərbaycanın mədəni və dini abidələrinin təhqirə məruz qalmasını kəskin şəkildə tənqid etmiş və Ermənistanın öhdəliklərini pozduğuna görə məsuliyyətə cəlb edilməsi ilə bağlı Azərbaycanın cəhdlərini dəstəkləmişdir.

Şuranın qəbul etdiyi "Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının dini, mədəni, tarixi abidələrinin dağıdılması və

təhqirə məruz qalması" adlı qətnamədə Ermənistan islam tarixinin və mədəni irsinin məhv edilməsi məqsədilə ölkəmizin ərazisində törətdiyi barbarlığa görə şiddətlə qınanılmışdır. Bununla yanaşı, üzvlər işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yerləşən məscidlərin tövlə kimi istifadə edilməklə Ermənistan tərəfindən törədilən alçaltma və təhqiri kəskin qınadıqlarını ifadə etmiş və Azərbaycanın mədəni və dini irsini özününkü kimi təqdim etmək cəhdlərini dərhal dayandırmağı Ermənistandan tələb etmişlər [13].

Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, Ermənistan dövlətinin mədəni irsimizə vurduğu zərər və vandalizm aktları işğaldan

azad edilmiş ərazilərimizlə yekunlaşmır. Hətta indiki Ermənistan Respublikası ərazisində yerləşmiş yüzlərlə maddi-mədəni irsimiz məhv edilmiş və tarixi Azərbaycan adları, şəhərlərin, kəndlərin adları dəyişdirilmişdir. Məqsədli şəkildə və mərhələli formada həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən — min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlarla məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılaraq viran edilmişdir [22].

Ümidvarıq ki, beynəlxalq təşkilatlar ikili standartlardan yox, ədalət prinsipindən çıxış edərək qeyd olunan məsələlərlə bağlı faktlara adekvat qiymət verəcəkdir.

2. İşğaldan azad edilən ərazilərdə mədəni irsin qorunmasına yönəlmiş hüquqi, təşkilati və əməli addımlar. Abidələrin inventarlaşdırılması

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 oktyabr 2020-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında” 1170 nömrəli Fərmanının 7.8-ci bəndinin icrasının təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin əməkdaşları tərəfindən 2020-ci ilin noyabr ayının 3-dən başlayaraq işğaldan azad olunmuş rayonlarda yerləşən mədəniyyət obyektlərinin (abidələrinin və müəssisələrinin) ilkin inventarlaşdırılması və mühafizəsi ilə bağlı zəruri işlər görülməkdədir.

Cari dövrə qədər (18.07.2022-ci il tarixinə olan məlumat) dövlət qeydiyyatına

götürülmüş 706 abidədən 403 tarix-mədəniyyət abidəsinə və 200-ə qədər tarixi, memarlıq, arxeoloji əlamət daşıyan obyektdə inventarlaşma işləri çərçivəsində baxış keçirilmişdir. Baxış keçirilən hər bir abidənin ilkin vəziyyəti fotofiksasiya edilmiş, yerləşdiyi ərazinin dəqiq koordinatları müəyyənləşdirilmiş, vizual baxış nəticəsində digər məlumatlar (vandalizm aktları və s.) toplanılmışdır.

Postmünaqişə dövründə dərhal qəbul edilən mühüm qərarlardan biri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası Baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin 2020-ci il noyabrın 10-da imzaladıqları üçtərəfli Bəyanatda nəzərdə tutulmuş müddələrin icrasından irəli gələn, habelə Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində sosial-iqtisadi, humanitar, təşkilati və digər təxirəsalınmaz məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli, eləcə də bu sahədə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi məqsədilə “Əlaqələndirmə Qərargahı”nın yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2020-ci il tarixi 2303 nömrəli Sərəncamıdır. Əlaqələndirmə Qərargahında Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin də təmsil olunması aidiyyəti məsələlər üzrə işlərin operativ həllinə, eyni zamanda mədəni irsimizin qorunmasına önəmli töhfə vermişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə tikililərin müvəqqəti reyestri haqqında” 12 avqust 2021-ci il tarixli 1422 nömrəli Fərmanına əsasən, aparılmış inventarlaşdırmanın nəticələri əsasında işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tikililərin mövcud vəziyyəti və həmin tikililərdə baş verən dəyişikliklər barədə məlumatların uçotunun aparılması, habelə tikililərin sökülməsi sahəsində dövlət orqanlarının (qurumlarının) çəvik əlaqələndirilmiş fəaliyyətinin təmin

edilməsi məqsədilə tikililərin müvəqqəti reyestri yaradılmışdır. Bu Fərmana əsasən hər hansı bir obyektin sökülməsinə rəyi tələb olunan orqanlar içərisində Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin də yer alması dövlətin mədəni irsin qorunmasına verdiyi önəm bir daha bariz nümunəsidir.

Qeyd edək ki, Mədəniyyət Nazirliyinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirdiyi monitorinqlər zamanı toplanılmış məlumatlar əsasında daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri ilə bağlı qeydlər də müvafiq təsnifata uyğun olaraq artıq Qarabağ Rəqəmsal Geoinformasiya Sisteminə yerləşdirilmişdir. Həmin sistem vasitəsilə elektron xəritə üzərində hər bir abidəni aidiyyəti qurumlar görmə imkanına malikdirlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 mart 2021-ci il tarixli 1304 nömrəli Fərmanına əsasən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə şəhərsalma fəaliyyəti sahəsində idarəetmə ilə bağlı səlahiyyətlər, o cümlədən tikinti məqsədləri üçün torpaq sahələrinin istifadəyə və ya icarəyə verilməsi müvəqqəti olaraq Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsinə həvalə edilmişdir. Komitə tərəfindən hər hansı ərazidə tikinti-inşaat fəaliyyəti həyata keçirilməmişdən və ya müəyyən məqsədlər üçün torpaq sahəsi ayrılmamışdan əvvəl aidiyyəti orqanlardan müvafiq rəylər alınır. Müvafiq ərazi ilə bağlı rəylərin hazırlanmasında Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin regional idarələrinin mobil qrupları fəal iştirak edir.

İnfrastruktur layihələrinin icrası zamanı işğaldan azad edilmiş rayonlarda yerləşən abidələrin, tarixi-memarlıq və arxeoloji əlamət daşıyan obyektlərin qorunması üçün qabaqlayıcı mühafizə tədbirlərinin gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin əməkdaşları tərəfindən

üzərində abidələr göstərilməklə elektron xəritələr tərtib edilərək aidiyyəti orqanlara təqdim edilmişdir. Eyni zamanda müvafiq orqanların istifadəsi üçün normativ hüquqi aktlardan çıxarış əsasında “Şəhərsalma və infrastruktur fəaliyyəti zamanı daşınmaz mədəni irs nümunələrinin qorunmasına dair” Təvsiyə sənədi tərtib olunmuşdur.

Həyata keçirilən genişmiqyaslı işlər zamanı tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasına xüsusi diqqət göstərilir və hər bir yeni inşaat işi zamanı Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən aidiyyəti üzrə rəylərin verilməsi təmin edilir.

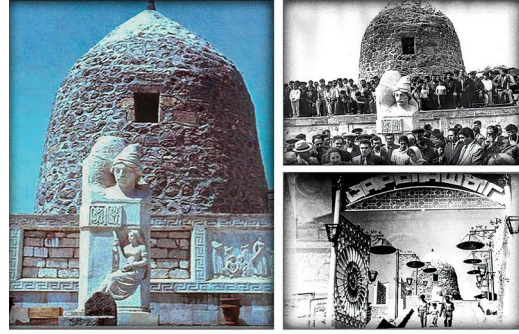
Göründüyü kimi, Azərbaycanın zəngin tarixi və mədəni irsinə, o cümlədən Şuşa şəhərinin tarixi simasının qorunmasına həssas münasibət və qayğı dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir. Ümummillə liderin layiqli davamçısı İlham Əliyev tərəfindən bu siyasət uğurla davam etdirilir. Təsədüfi deyil ki, 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Şuşa şəhəri “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı” elan edilmiş və həmin ilin iyunun 22-də 1375 nömrəli Fərmanla “Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi” yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyun 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş Nizamnaməsinə əsasən Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğunun idarə edilməsini həyata keçirən, habelə Şuşa şəhərinin ərazisində yerləşən abidələrin bərpasının, qorunmasının, öyrənilməsinin, istifadəsinin və təbliğinin təmin edilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən publik hüquqi şəxsdir.

Bərpa-quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyi və səmərəliliyi təmin etmək üçün işğaldan azad olunmuş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi vəzifəsi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi və xüsusi nümayəndəliklərlə abidələrin qorunması sahəsində sıx əməkdaşlıq edir. Buna misal olaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inşa edilən avtomobil yollarının - Füzuli-Hadrut, I texniki dərəcəli Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa (Zəfər yolu), Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd, Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut, Xanlıq-Qubadlı-Laçın, Bərdə-Ağdam, Toğana-Kəlbəcər-İstisu tikintisi ilə əlaqədar müvafiq ərazilərə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsinin təşkilatçılığı ilə həyata keçirilən baxış nəticəsində Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpaı üzrə Dövlət Xidmətinin mütəxəssisləri tərəfindən geniş hesabatın hazırlanmasını və bunun aidiyyəti orqanlara təqdim edilməsini göstərə bilərik. Həyata keçirilən zəruri işlər çərçivəsində Laçın rayonu, Güləbird kəndi ərazisində inşa olunan yeni yol yatağının təxminən 10 m kənarında yerləşən Sarı Aşığın (yaşadığı dövr XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəli) sevgilisi Yaxşı adlı xanımın məzarı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının arxeoloqu Arif Məmmədovun iştirakı ilə Sarı Aşığın məqbərə kompleksinə köçürülmüş, Xocavənd rayonunda Tağlar mağara düşərgəsinin yanından keçməli olan yeni yol xətti abidəyə təhlükə yaratmayan dərəcədə kənara sürüşdürülmüş, yol xətti və dəmiryolu xətlərinin keçdiyi ərazilərdə arxeoloji və memarlıq abidələrinin qorunması təmin edilmişdir və s.

Təəssüf hissi ilə qeyd edirik ki, vaxtilə Güləbird kəndində yaradılmış Sarı Aşığın məqbərə kompleksi işğal dövründə erməni vandalları tərəfindən tamamilə dağıdılaraq viran hala salınmışdır.

Sarı Aşığın Xatirə Muzeyi Memorial Museum of Sari Ashiq

Laçın, Azərbaycan
Lachin, Azerbaijan

museum.az

13. Sarı Aşığın Xatirə Muzeyi. İşğaldan öncə

14. Sarı Aşığın Xatirə Muzeyi. İşğaldan sonra

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə abidələrin sənədləşdirilməsi işləri çərçivəsində onların pasportlaşdırılması da xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Hələ işğal dövründə mövcud arxiv materialları əsasında 15 abidənin pasportlaşdırılması həyata keçirilmiş, torpaqlarımız erməni silahlı qüvvələrindən təmizləndikdən sonra burada pasportlaşdırılan abidələrin sayı artmışdır. Belə ki, 2021-ci ildə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 42 abidənin pasport-

laşdırılması həyata keçirilmişdir ki, bu pasportlardan 30-u Şuşa şəhərində yerləşən abidələrə aid olmuşdur.

Abidələrin cari vəziyyətinin tədqiq olunması, arxiv sənədlərinin araşdırılması, planlarının, kəsirlərinin, fasadlarının bütün detal və elementlərinin dəqiqliklə işlənməsi ilə tərtib olunan pasportları onların sonradan doğru-düzgün bərpa-konservasiyası üçün müstəsna əhəmiyyətli sənəd kimi çıxış edir.

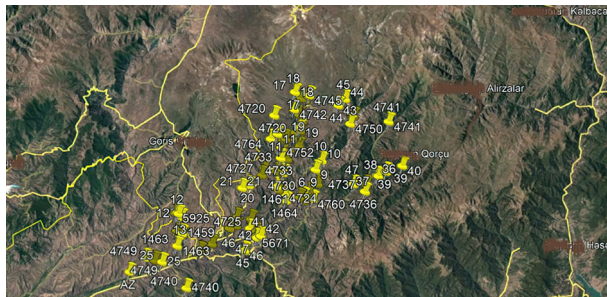
Abidələrin pasportlaşdırılması ilə yanaşı onların mühafizə zonalarının da müəyyən edilməsinə diqqət edilmişdir. 2021-ci ildə Qarabağ və Şərqi Zəngəruz ərazilərində abidələrin mühafizə zonalarının müəyyən edilməsi ilə bağlı 9 layihə hazırlanmışdır ki, həmin layihələr qeyd olunan xüsusi nümayəndəliklərlə razılaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin fəaliyyətinin qanunvericiliyə uyğun təşkili üçün bir sıra normativ sənədləri hazırlayaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etmişdir. Eyni zamanda Şuşa şəhərində aparılan monitorinq çərçivəsində Mədəniyyət Nazirliyinin əməkdaşları tərəfindən 45 abidənin üzərinə onun adı, tarixi və inventar nömrələrini əks etdirən mühafizə məqsədilə məlumat lövhələri quraşdırılmışdır. Hazırda Şuşa şəhərində abidələrin qorunması ilə bağlı müvafiq işlər Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi tərəfindən davam etdirilir.

Yuxarıda tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması ilə bağlı qeyd olunan

faktlar monitorinqlərin həyata keçirilməsi mümkün olan ərazilərdə həyata keçirilən işlərin nəticələrinə əsaslanır. Müəyyən ərazilərdə erməni silahlı dəstələrinin qalıqlarının hələ də qalması və Ermənistan ordusu tərəfindən ərazilərin minalanması səbəbindən bəzi yerlərdə mədəni irs nümunələrimizin ilkin vəziyyətinin inventarlaşdırılması işlərini həyata keçirmək mümkün olmamışdır. Buna baxmayaraq, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə geniş quruculuq işləri, müəyyən infrastruktur layihələrinin icra olunması, ərazilərin baş planlarının hazırlanması və s. amilləri nəzərə alaraq Laçın rayonunda yerləşən abidələrin yerinin və vəziyyətinin müəyyən edilməsinə tərəfimizdən cəhd göstərilmiş və bu məqsədlə uzun müddət mövcud materiallar, o cümlədən də erməni mənbələri (saytlar, kitablar, məqalələr) araşdırılmış və nəticədə burada yerləşən abidələrin vəziyyəti barədə müəyyən məlumatlar əldə olunmuşdur.

Mövcud resurslar, məlumatlı şəxslər, sosial şəbəkələr və digər onlayn mənbələr hesabına toplanılmış məlumatlar elektron cədvələ yığılmış, dövlət qeydiyyatında olan və olmayan abidələrin elektron xəritə (Google earth) üzərində yerləşmə nöqtələri - koordinatları göstərilmişdir. Bu məlumatların Laçın rayonunda yerləşən abidələrin qorunması işinə töhfə verə biləcəyini düşündüyümüzüzdən aidiyyəti üzrə təqdim olunmuşdur. Təbii ki, həmin məlumatların imkan yaranan kimi yerində dəqiqliyinin yoxlanılması təmin olunmalıdır.

15. Laçın rayonunda daşınmaz mədəni irsin, tarix və mədəniyyət əhəmiyyətli obyektlərin elektron xəritə üzərində yerləşdirilməsi

3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni irsin bərpası - konservasiyası

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən monitorinqlər nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, burada yerləşən mədəni irs nümunələrimizin əksəriyyəti vandalizmə məruz qalaraq dağıdılmışdır. Bu abidələrimizin bərpası uzunmüddətli xarakter daşıyır və prosesə sistemli yanaşılmalıdır.

Hazırda bir sıra abidələrimizdə təxirəsalınmaz bərpa-konservasiya işlərinin aparılması üçün zəruri addımlar atılmaqdadır. Belə ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin müharibədən sonra Şuşaya ilk səfəri (2021-ci ilin yan-

varın 14-də) zamanı verdiyi tapşırığa əsasən Vaqifin məqbərəsi qısa müddətdə bərpa edilmişdir. 26 aprel 2021-ci il tarixində Prezident İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və qızları Leyla Əliyevanın Zəngilan şəhərinə səfəri zamanı burada yerləşən tarixi məscidin bərpa-yenidənqurma işlərinə başlanılmışdır [6]. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşaya 2021-ci ilin avqustunda səfəri zamanı dahi Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinin, Molla Pənah Vaqifin büstünün, Bülbülün ev-muzeyinin və dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəylinin heykəlinin açılışında iştirak etmişdir.

16. Prezident İlham Əliyev və Birinci-vitse prezident Mehriban xanım Əliyeva bərpa işlərindən sonra Vaqifin məqbərə kompleksinin önündə

Ermənilər tərəfindən gülləbaran edilmiş və satmaq məqsədilə vaxtilə Şuşadan çıxarılmış Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin və Bülbülün büstləri artıq aid olduğu yerdə - Şuşadadır. Qeyd edək ki, həmin büstlər keçən əsrin 90-cı illərində

Azərbaycan hökumətinin vəsaiti hesabına alınaraq məhv olunmaqdan xilas edilmişdi. Mərhum sənətkar Bülbülün evinin bərpadan sonra açılışı olmuşdur.

Şuşada üç məsciddə - Yuxarı Gövhər ağa, Aşağı Gövhər ağa və Saatlı məsci-

dində təmir-bərpa işləri aparılır. Mühüm mədəni-tarixi memarlıq abidəsi olan Mehmandarovların malikanə kompleksi (məscid, kiçik və böyük yaşayış evləri) daxil olmaqla qeyd olunan məscidlərin təmirini Heydər Əliyev Fondu öz üzərinə

götürmüşdür. Əlavə olaraq Şuşada məşhur tarzən, bəstəkar və Azərbaycan tarını təkmlleşdiren sənətkar Sadıqcanın vaxtilə yaşadığı evin, Şirin su hamamının və Şuşa Realnı Məktəbinin bərpası ilə bağlı zəruri addımlar atılmışdır.

17. Prezident İlham Əliyev və Birinci-vitse prezident Mehriban xanım Əliyeva Aşağı Gövhər ağa məscidində həyata keçirilən bərpa işləri ilə tanış olarkən

Onu da xüsusi vurğulayaq ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə xristian irsimizin qorunması da diqqət mərkəzindədir. Şuşa şəhərində Qazançı kilsəsinin bərpasının nəzərdə tutulması buna əyani misaldır. Azərbaycan bütün dünyada tolerant və multikulturalizmin tarixən yüksək olduğu ölkələrdəndir. Bunu ölkəmizdə mövcud olan tarixi, dini və mədəni abidələrimiz bir daha sübut edir. Qeyd olunan Qazançı kilsəsi ötən əsrin 80-ci illərində Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin sifarişi ilə bərpa olunmuş və pasportlaşdırılmışdır. Bütün digər tarix-mədəniyyət abidələrimiz kimi Qazançı kilsəsi də müvafiq metodologiya əsasında tarixi sənədlər, arxiv materialları əsasında ilkin bədii-estetik

görkəminə uyğun olaraq bərpa ediləcəkdir.

Şuşa şəhəri tarixən Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir. Hələ 1977-ci ildə xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə "Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında" qərar qəbul edilmişdir. Həmin qərar nəticəsində Şuşada abidələrin qorunması, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirələrinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli

yətli addımlar atılmışdır.

Azərbaycana qarşı başladığı hərbi təcavüz nəticəsində Ermənistan Respublikası 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhərini işğal etdikdən sonra şəhərdə xalqımızın tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi siyasətini həyata keçirmişdir. Ordumuzun qətiyyətli mübarizəsi və şücaəti ilə tarixi ədalət bərpa edilmiş və 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad olunmuşdur. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Şuşa şəhərinin və burada yerləşən zəngin tarixi irsimizin zədələnməməsi üçün Azərbaycan Ordusu burada hərbi əməliyyatları ağır silahlardan istifadə etməməklə həyata keçirmişdir.

Şəhər öz azadlığına qovuşduqdan sonra mənfur qonşularımız tərəfindən onun tarixi-mədəni irsinə vurulmuş zərərin təxirə salınmadan inventarizasiyası aparılmış və bərpa işlərinə başlanılmışdır. Hazırda Şuşa şəhərinin tarixi simasının özünə qaytarılması yönündə işlər uğurla davam etdirilir. İnanırıq ki, başdan-başa memarlıq incisi olan Şuşamız layiq olduğu Ümumdünya irsi obyektlərinin siyahısında da yer alacaqdır.

Bir maraqlı faktı da vurğulamaq istərdik: 1977-ci ildə dahi və uzaqgörən siyasətçi, mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakı şəhərinin qədim hissəsi (İçərişəhər) ilə yanaşı, Şuşa şəhərinin və Ordubadın tarixi hissəsinin də tarix-memarlıq qoruğu elan edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Məlumdur ki, artıq İçərişəhərin ərazisi UNESCO-nun Ümumdünya irsi obyektlərinin siyahısına daxil edilmişdir. Ordubad və Şuşa şəhərləri isə UNESCO-nun müvəqqəti siyahısında (hər ikisi 2001-ci ildən) yer almaqdadır. Yaxın gələcəkdə bu iki unikal tarixi şəhərlərin də qeyd olunan irsi siyahısında öz yerini alacağına şübhəmiz yoxdur.

Nəticə və təkliflər

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə 706 tarix və mədəniyyət abidəsi dövlət qeydiyyatına götürülmüşdür. Bu say məhz sovet hakimiyyəti illərində həyata keçirilmiş monitorinqlər və tədqiqatların nəticəsidir. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra torpaqlarımızın 20%-nin işğal edilməsi bu ərazilərdə mədəni irsin monitorinqinin keçirilməsini mümkün etməmişdi.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə daşınmaz mədəni irsin mühafizəsinə yönəlmiş monitorinqlərin və ya ilkin inventarlaşma işlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində burada yerləşən əksər abidələrin dağıldığı, mənimsənildiyi və digərlərinin vandalizm aktına məruz qaldığı, eyni zamanda qəbiristanlıq, məscid və türbə kimi dini baxımdan mühüm dəyər kəsb edən yerlərdə vandalizm aktları ilə yanaşı təhqiramiz hərəkətlərə yol verildiyi aşkar edilmişdir.

İlkin təhlillərə əsasən, göstərilən ərazilərdə xeyli sayda tarixi, memarlıq və arxeoloji əlamət daşıyan obyekt müəyyən edilmişdir. Hazırda yeri müəyyən edilən bütün mədəni irsi nümunələrinə və yaxud tarix və mədəniyyət əhəmiyyətli obyektlərə mina təhlükəsi səbəbindən yerində baxış keçirilməsi mümkün deyildir. Vətən müharibəsinin başa çatmasından bəri mina partlayışı nəticəsində 36 nəfər Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuş, 165 nəfər isə yaralanmışdır [15].

Əldə edilmiş razılığa əsasən, 2021-ci il iyunun 12-də Ermənistanın Ağdam rayonu üzrə tank və piyada əleyhinə 97 min minanı özündə əks etdirən xəritələri Azərbaycan tərəfinə təqdim etməsi özlüyündə Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun işğaldan azad edilmiş ərazilərində postmünaqişə dövründə çox ciddi problemlərin qaldığının əyani göstərisidir.

Azərbaycan Respublikasının Mi-

natəmizləmə Agentliyinin rəsmi yayımladığı statistik məlumatda 10.11.2020 - 30.04.2022-ci il tarixləri aralığında (əlavə

olunur) zərərsizləşdirilmiş mina və partlamamış hərbi sursatın sayı təhlükənin miqyasını bir daha gözəl önünə sərir.

INFORMATIVE REPORT ABOUT THE AREAS RELEASED AND THE ITEMS FOUND DURING THE HUMANITARIAN DEMINING OPERATIONS CONDUCTED IN THE RECENTLY LIBERATED TERRITORIES BY THE MINE ACTION AGENCY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Anti-Personnel Mines	Anti-Tank Mines	Unexploded Ordnances (UXO)	Total Area Released
			
341	482	673	17,015,414 m ² 1 701.5 ha
01.04.2022 - 30.04.2022			
11,009	5,444	15,020	95,680,617 m ² 9,568.1 ha
10.11.2020 - 30.04.2022			
Found			

18. Ərazilərin minalanmasına dair fotofaktlar.

Mənbə: https://www.facebook.com/anama.gov.az/photos/?ref=page_internal

Digər bir mühüm problem Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun işğaldan azad edilmiş ərazilərində bərpa-konservasiya işlərinə ehtiyac duyulan abidələrinin sayının həddən artıq çox olmasıdır. Bu abidələrdə qısa müddət ərzində müvafiq işlərin aparılması həm zaman, həm vəsait, həm də kadr imkanları baxımından qeyri-mümkündür. Bu səbəblərdən birinci növbədə texniki və ya vizual müşahidə aparılmaqla abidələrin ilkin vəziyyətləri təhlil edilməli, növbəti mərhələdə bərpa-konservasiya işlərinə ehtiyac səviyyəsi müəyyənləşdirilərək qruplandırma aparılmalı (məsələn, təcili bərpa-konservasiya işlərinə ehtiyac duyulan, gücləndirmə işlərinə ehtiyac olan, elmi-tədqiqat və konservasiya işlərinə ehtiyac olan və s.) və müvafiq işlərin həyata keçirilməsi prioritetləşdirilməlidir.

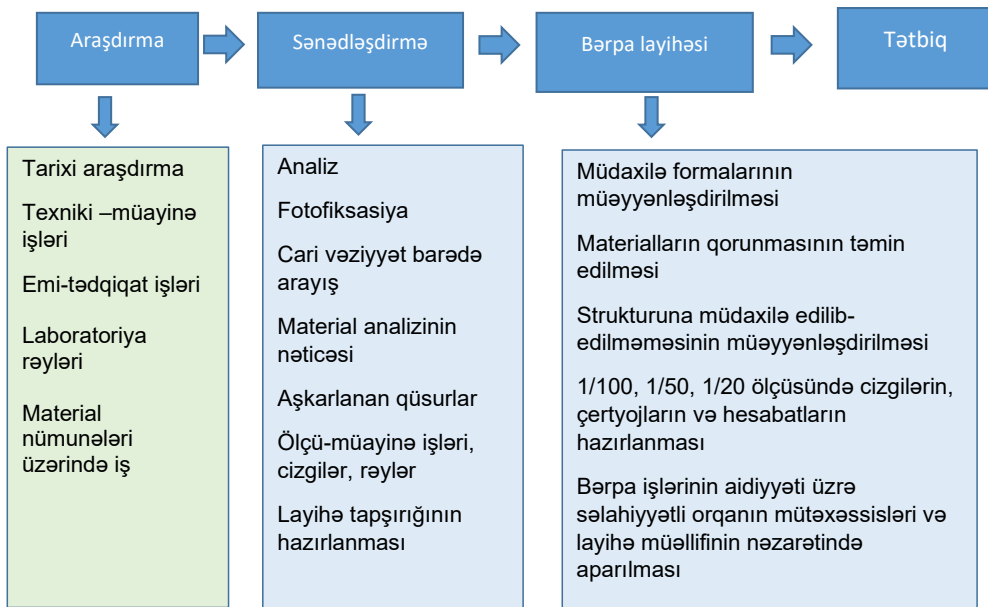
Daşınmaz mədəni irsin bərpa-konservasiyası bahalı iş olduğundan planlaşdırılacaq işlərə külli miqdarda maliyyə vəsaitinin tələb olunacağını indidən proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı və çoxşaxəli bərpa-quruculuq və yenidənqurma işləri

həyata keçirildiyindən, dağıdılan və yararsız hala salınan bütün mədəni irsin qısa müddət ərzində dövlət büdcəsi hesabına bərpa olunmasında müəyyən çətinlik yarana bilər. Bu səbəbdən əlavə maliyyə imkanlarının (özəl sektor, daxili və xarici fondlar, beynəlxalq təşkilatlar) tapılması yönündə də iş aparılmalıdır. Ölkəmizdə abidələrin bərpası-konservasiyası sahəsində ixtisaslaşmış şirkətlərin sayı az olduğundan xarici ölkələrin mütəxəssislərinin də prosesə cəlb edilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Xarici mütəxəssislərə həvalə edilən bərpa-konservasiya işlərinin bərpa layihəsinin yerli mütəxəssislərlə müzakirəsi (elmi şuralar təşkil etməklə) təmin olunmalı və qanunvericiliyə uyğun olaraq aidiyyəti orqanlar tərəfindən bərpa layihəsinin təsdiqlənməsindən sonra müvafiq işlərə (nəzarət altında) başlanılmalıdır.

Həyata keçiriləcək işlərin elmi-tədqiqat əsaslı təşkil olunması ilə yanaşı aşağıda qeyd olunan məntiqi ardıcılıq üzrə icra olunması tövsiyə edilir:

Cədvəl 1.

Həyata keçiriləcək genişmiqyaslı bərpa-quruculuq işləri zamanı sahə üzrə qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi öyrənilməli və müasir texnoloji avadanlıqların imkanlarından geniş istifadə olunmalıdır. Bu sahədə ölkəmizdə ən böyük çatışmazlıq bərpa laboratoriyasının olmamasıdır. Araşdırmalarımıza əsasən deyə bilərik ki, ilkin mərhələdə belə bir laboratoriyasının ölkəmizdə qurulmasına təxminən 1-1.5 milyon manat vəsait (az hallarda istifadə olunan avadanlıqlar istisna olmaqla 2022-ci ilin may ayına olan bazar qiymətləri nəzərə alınmaqla) tələb olunur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni irsin genişmiqyaslı tədqiq olunmasına zərurət olduğunu, bu ərazilərdə yerləşən əksər mədəni irs nümunələrimizin bərpa-konservasiyaya ehtiyac olduğunu nəzərə alaraq, həm

daşınar mədəni irs nümunələrinin, həm də daşınmaz abidələrin qorunmasına və ya bərpa-konservasiyasına xidmət edəcək ilk laboratoriyaların məhz işğaldan azad olunmuş rayonlardan birində yaradılması məqsədəuyğun hesab olunur.

Həyata keçiriləcək işlər elmi-tədqiqat əsaslı olacağından daşınar mədəni irs nümunələrinin aşkaredilmə ehtimalı yüksəkdir. Daşınar mədəni irs nümunələrinin qorunmasının təmin olunması məqsədilə bərpa laboratoriyasının nəzdində muzey mərkəzləri yaradılmalı, həm daşınar, həm də daşınmaz mədəni irsin qorunması bir mərkəzdən idarə olunmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. "Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli Qərarı. - <https://www.e-qanun.az/framework/2847>
2. "Azərbaycan Respublikasında mədəni irs nümunələrinin qorunması, bərpası və istifadəsi Qaydasının təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 14 iyul tarixli 266 nömrəli Qərarı. - <https://e-qanun.az/framework/30401>
3. "Böyük Qayıdış: mədəniyyətin dirçəlişi" adlı beynəlxalq konfrans keçirildi. - <https://irs.gov.az/news/2021/boeyuek-qayd-mdniyytin-dircli-moevzusunda-beynlxalq-konfrans-kecirildi>
4. İlham Əliyev Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarında olub. - <https://president.az/az/articles/view/51295>
5. "Mədəniyyət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 21 dekabr 2012-ci il № 506-IVQ. (Maddə 1. Əsas anlayışlar, 1.0.13-cü yarımbənd) - <https://e-qanun.az/framework/25303>
6. Qarabağ irsimizin əbədi yaddaşı. Bakı, 2008, 397s.
7. "Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun memarlıq irsi. Bərpa, qorunma və istifadə problemləri" adlı beynəlxalq elmi konfrans keçirilib. - <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/18084-1>
8. Protection of Cultural Property - Military Manual. Tərcümə: UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası. Bakı, 2019, s 98.
9. "Şuşa - Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı" kataloqunun təqdimatı keçirilib.

- https://azertag.az/xeber/Susa___Azerbaycanin_medeniyyet_paytaxti_kataloqunun_teqdimati_kechirilib-2102702)

İngilis dilində:

10. The series of "The true facts about Garabagh" WAR AGAINST AZERBAIJAN TARGETING CULTURAL HERITAGE. Baku 2007, p 317.

11. OIC Expresses Concern over Destruction of Islamic Historical Shrines in Occupied Territories of Azerbaijan. /11/11/2020/ – https://www.oicoci.org/topic/?tid=24928&t_ref=15226&lan=en

12. 2021 Report on International Religious Freedom: Armenia.- <https://www.state.gov/reports/2021-report-on-international-religious-freedom/armenia/>

13. Letter dated 26 May 2022 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General. - <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/366/15/pdf/N2236615.pdf?OpenElement>

İnternet resurslar:

14. <http://heritage.gov.az/az>

15. <https://ikisahil.az/post/283750-vuqar-rehimzade-brusselde-tesbit-olunmus-h-ugurlu-sulh-gundeliyinin-davam-etdirilmesi-azerbaycanin-novbeti-diplomatik-ugurudur>

16. <https://president.az/az/articles/view/54037>

17. <https://www.realtv.az/news/az/61053/ermenilerin-muselman-alemine-tehqiri-video>

18. <https://oxu.az/war/544829>

19. <https://report.az/xarici-siyaset/azerbaycanin-daimi-numayendesi-bmt-bas-katibine-ermenilerin-cinayetlerini-ifsaden-mektub-gonderib>

20. https://www.facebook.com/anama.gov.az/photos/?ref=page_internal

21. <https://azvision.az/news/290969/--tehlukeden-temizlenen-xacin-cay-%E2%80%93-fotolar---.html>

22. <https://realmap.az/web/map/west-azerbaijan>

Seyran Guliev

PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN KARABAKH AND EASTERN ZANGAZUR IN THE POST-CONFLICT PERIOD: PROBLEMS AND PROPOSALS**Abstract**

One of the regions of Azerbaijan rich in examples of cultural heritage is the territory of Karabakh and Eastern Zangezur liberated from occupation. "Azykh Cave", located between the villages of Azikh and Salaketin of the Khojavend region of Karabakh, is known throughout the world as a place of residence of people of the Stone Age. At the same time, "Taglar cave camp" (Khojavend region, Paleolithic period), "Chalagantepe settlement" and "Leylantepe settlement" (Aghdam region, enolithic period), "Uzerliktepe settlement" (Aghdam city, Bronze Age), "Khojaly burial mounds". (Khojaly region, Bronze-Early Iron Age), Niftali mounds (Jabrail region, Bronze Age) and other archaeological sites are also examples of world heritage and the protection of these territories is of exceptional importance.

The territory of Karabakh and Eastern Zangezur is also rich in world-famous architectural structures of different periods, such as "Khudaveng" (XIII-XVII centuries) and "Ganjasar Monastery" (1238), "Tomb of Gulu Musa oglu" (1314), Khudafarinsky bridges with 11 and 15 arches (XI, XIII centuries), "Shusha Historical and Architectural Reserve" (XVIII-XIX centuries).

It goes without saying that the monuments located in the territories liberated from occupation do not end there. In the latest list of immovable monuments of history and culture, taken under state protection on the territory of the republic (approved in 2001), in the liberated territories, 706 monuments are registered. This figure is based on the results of studies conducted during the years of Soviet rule and is the figure before the occupation.

In the post-conflict period, Aghdam, Fuzuli, Jabrayil, Zangilan, Gubadli, Shusha, Khojavand, etc. as a result of the monitoring carried out in the districts and villages, up to 200 historical and culturally significant objects that are not in the state register have been identified, and we are sure that this number will increase even more.

In this article, it has been extensively discussed how to organize the protection of immovable cultural heritage in the territories freed from occupation during the post-conflict period from an organizational, practical and legal point of view. Also, these conclusions of the author's considerations were supported by photographic facts, and the bitter consequences of occupation and vandalism are presented in a visual form. In addition, the article analyzed the problems in the field of protection of historical and cultural monuments in the post-conflict period, and made appropriate suggestions taking into account the realities.

Keywords: post-conflict, Karabakh and Eastern Zangezur, cultural heritage, historical and cultural monuments, preservation and restoration of monuments-cultural heritage

Сейран Кулиев

СОХРАНЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В КАРАБАХЕ И ВОСТОЧНОМ ЗАНГЕЗУРЕ В ПОСТКОНФЛИКТНЫЙ ПЕРИОД: ПРОБЛЕМЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Резюме

Одним из регионов Азербайджана, богатых примерами культурного наследия, является освобожденная от оккупации территория Карабаха и Восточного Зангезура. «Азыхская пещера», расположенная между селами Азых и Салакетин Ходжавендского района Карабаха, известна во всем мире как место проживания людей каменного века. В то же время «пещерный лагерь Таглар» (Ходжавендский район, период палеолита), «городище Чалагантепе» и «городище Лейлантепе» (Агдамский район, период энеолита), «городище Узерликтепе» (город Агдам, эпоха бронзы), «курганы Ходжалы» (Ходжалинский район, бронзовый-раннежелезный век), Нифтали курганы (Джебраильский район, бронзовый век) и др. археологические памятники также являются образцами всемирного наследия и защита этих территорий имеет исключительное значение.

Территория Карабаха и Восточного Зангезура также богата всемирно известными архитектурными сооружениями разных периодов, таких как, «Худавенг» (XIII-XVII вв.) и «Гянджасарский монастырь» (1238 г.), «Гробница Гулу Муса оглу» (1314-год), Худафаринских мостов с 11 и 15 арками (XI, XIII вв.), «Шушинский историко-архитектурный заповедник» (XVIII-XIX вв.).

Само собой разумеется, что памятники, расположенные на освобожденных от оккупации территориях, этим не заканчиваются. В последнем перечне недвижимых памятников истории и культуры, взятых под государственную охрану на территории республики (утвержденном в 2001 г.), на освобожденных территориях, зарегистрировано 706 памятников. Эта цифра основана на результатах исследований, проведенных в годы советской власти и является показателями до оккупации.

В постконфликтный период Агдам, Физули, Джебраил, Зангилян, Губадлин, Шуша, Ходжавенд и др. в результате мониторинга, проведенного в районах и селах, выявлено до 200 объектов историко-культурного значения, не состоящих на государственном учете, и мы уверены, что это число еще больше возрастет.

В данной статье подробно рассмотрено, как организовать охрану недвижимого культурного наследия на территориях, освобожденных от оккупации в постконфликтный период, с организационной, практической и правовой точек зрения. Также указанные выводы автора подкреплялись фотофактами, а горькие последствия оккупации и вандализма представлен в наглядной форме. Кроме того, в статье проанализированы проблемы в сфере охраны памятников истории и культуры в постконфликтный период и сделаны соответствующие предложения с учетом реалий.

Ключевые слова: постконфликтный период, Карабах и Восточный Зангезур, культурное наследие, памятники истории и культуры, сохранение и реставрация памятников-культурного наследия

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN TƏŞKİLİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ

Söhrab İSAYEV

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
isayevsohrab@gmail.com*

Murad MİRZƏYEV

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
murad.mirzeyev.2015@bk.ru*

Xülasə. Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa və quruculuq işləri, ərazilərin iqtisadi potensialı, maddi resursları və onlardan səmərəli istifadə edilməsi, regiona investisiya cəlb edilməsi, sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri və s. məsələlər mühüm aktualıq kəsb edir.

Birmənalıdır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin Azərbaycan xalqı üçün tarixi-mədəni dəyəri hər hansı iqtisadi faydası ilə müqayisədə qat-qat üstün əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı, azad Qarabağ ərazilərinin tarixən və bu gün də olduqca zəngin iqtisadi resurs və potensiala malik olması bir həqiqətdir. Bu ərazilərin bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyası əsasında yaradılacaq yeni iqtisadi dəyərin Azərbaycan dövlətinin bərpa və quruculuğa sərf etdiyi maliyyə xərclərini dəfələrlə üstələyəcəyi şübhəsizdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilər sənaye və tikinti əhəmiyyətli müxtəlif növ materiallarla zəngindir. Eyni zamanda, bu ərazilər zəngin su ehtiyatlarına malikdir ki, bu da ölkəmizin sənayesi və kənd təsərrüfatı üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Əminliklə qeyd etmək mümkündür ki, işğaldan azad edilən ərazilərdə yaradılacaq əlverişli biznes mühiti, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşması strateji sahə kimi qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına əsaslı təkan verəcək, nəticədə idxalı əvəz edən məhsulların yerli istehsal hesabına həcmi və çeşidi çoxalmaqla yanaşı, ixrac yönümlü məhsulların istehsalı da artacaqdır. Bu əminliyin maddi-iqtisadi bazasını işğaldan azad edilən ərazilərin təbii ehtiyatları, sosial-iqtisadi bazasını isə öz doğma yurdlarına qayıdan insanlar təşkil edəcəkdir.

Açar sözlər: Qarabağ, işğaldan azad edilmiş ərazilər, iqtisadi fəaliyyət istiqamətləri, iqtisadi potensial, sahibkarlıq, infrastruktur, resurslar, bərpa və quruculuq, kənd təsərrüfatı

Giriş

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə böyük müalicəvi əhəmiyyəti olan 120-dək müxtəlif tərkibli mineral su yataqları vardır. Bütövlükdə Azərbaycanın mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatlarının təxminən 40%-i işğaldan azad edilmiş rayonların payına düşür. Regionun enerji resursları (hidroenerji, günəş, külək və termal enerji potensialı) iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, eləcə də əhalinin enerjiyə olan gündəlik tələbatının ödənilməsində vacib təminatçı rolunda çıxış edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin açıqlamalarına əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 167 müxtəlif təyinatlı faydalı qazıntı yatağı mövcuddur. Onlardan 5-i sement və soda üçün xammal, 42-si üzlük, mişar və müxtəlif növ tikinti daşları, 19-u gips və gil, 14-ü əlvan və bəzək daşları, 14-ü qum-çınqıl və tikinti qumu, 21-i pemza və vulkan külü yataqlarıdır. İlkin hesablamalara əsasən, həmin yataqlarda ehtiyatları təsdiq olunmuş 132,6 ton qızıl, 37,3 min ton qurğuşun, 129,8 milyon kubmetr soda istehsalı üçün əhəngdaşı, 147,1 milyon ton sement xammalı, 2,1 milyon kubmetr pemza və s. mövcuddur ki, bütün bunlar ölkə iqtisadiyyatının inkişafında vacib rol oynayan xammallardır.

Bu faktlar onu göstərir ki, həmin ərazilərdə sahibkarlığın müxtəlif mülkiyyət formalarının geniş şəbəkəsinin yaradılması üçün kifayət qədər xammal və enerji resursları mövcuddur. İndiki və gələcək nəsillərin qarşısında duran başlıca vəzifə həmin resurslardan qənaətlə istifadə etməklə Qarabağın dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməkdir.

Metod

Tədqiqat işinin təhlili zamanı sistemli yanaşma və analiz, həmçinin de-

duksiya və induksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi ilə bağlı iqtisadi dəlillər toplanılmış, araşdırılmış və sistemləşdirilmişdir. Sintez metodu daha detallı bir araşdırma məqsədi ilə fərdi elementləri bütöv hala gətirmək üçün istifadə edilmişdir. Bundan başqa, məqalənin hər bir mərhələsində məntiqi analiz, iqtisadi-statistik metod, müqayisə və təsnifat metodları, həmçinin ekspert dəyərləndirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Əsas hissə

Ölkə Prezidentinin 29 oktyabr 2020-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında" fərmanında [1] işğaldan azad edilmiş rayonlarda müvəqqəti komendantlıqların yaradılması və onların nəzdində fəaliyyəti zəruri hesab edilən dövlət orqanlarının (qurumlarının) nümayəndələrinin təmsil edilməsi, vaxt itirmədən ərazilərin qorunması və bərpası, insanlar və ətraf mühit üçün yüksək təhlükə mənbəyi olan obyektlərin mühafizəsi, ictimai təhlükəsizliyin qorunması və başqa vacib məsələlər öz əksini tapmışdır.

Bundan başqa, Prezident 06 noyabr 2020-ci il tarixində həmin ilin sentyabr ayının 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, o cümlədən infrastruktur obyektlərinə, həmçinin sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə dəymiş ziyanın dəyərləndirilməsi və aradan qaldırılmasını təmin etmək məqsədilə Dövlət Komissiyası yaratmışdır. Bu komissiyaya tapşırılmışdır ki, dəymiş ziyanı dəyərləndirərək onların aradan qaldırılması, zərər vurulmuş obyektlərin tam bərpa edilməsi və təmir-tikinti işlərinin reallaşdırılması üçün tələb edilən maliyyə və-

saitləri barədə təkliflərini ölkə prezidentinə təqdim etsin və xərclərə aid vahid məlumat bazasının yaradılması təmin olunsun [13].

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda sahibkarlığın təşkili, idarə edilməsi və inkişafı üçün müasir dövrün tələblərinə cavab verən, qabaqcıl beynəlxalq təcrübəni özündə əks etdirən, sistemli yanaşmaya əsaslanan kompleks xarakterli hüquqi, təşkilati-iqtisadi, texniki-texnoloji, sosial, ekoloji və s. tədbirlərin işlənilməsi və reallaşdırılması tələb edilir. Başqa sözlə, ərazilərin bərpa edilməsi üçün konseptual yanaşmaya üstünlük verilməlidir.

Həyata keçiriləcək hər bir tədbirin hüquqi bazasının zəruriliyini nəzərə alsaq, onda "İşğaldan azad edilmiş ərazilər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun, bu ərazilərin tam bərpa edilməsi və sosial-iqtisadi inkişafı üçün məqsədli dövlət proqramının, eləcə də Strateji Yol Xəritəsinin hazırlanması və qəbul edilməsi vacibdir.

Başqa təxirəsalınmaz tədbirlərdən biri azad edilən ərazilərə mərhələlərlə qaytarılacaq əhalinin sayı və demoqrafik tərkibinin müəyyən edilməsidir. Bu prosesin icrası qaçılmazdır. Ən azı ona görə ki, işğaldan azad edilən rayonlarda bütün yaşayış məntəqələri və infrastruktur məhv edilmişdir. Onların bərpasına isə zaman lazımdır.

Əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ilk növbədə sərhəd təhlükəsizliyi sistemi yaradılmalı, ərazilər minalardan tam təmizlənməli, zədələnən torpaqlar istifadə üçün yararlı vəziyyətə gətirilməli, Ermənistanın Azərbaycana vurduğu maddi və mənəvi ziyan beynəlxalq ekspertlərin iştirakı ilə hesablanmalı, onun ödənilməsi üzrə beynəlxalq hüquq təşkilatları qarşısında iddia qaldırılmalıdır.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə tikinti-quraşdırma və abadlaşdırma işlərini fasiləsiz həyata keçirmək üçün yerli daş karxanaları, qum çinçılı, əhəng, sement

və s. istehsal edən müəssisələrin işini bərpa etmək məqsədilə rayonları təmsil edən mövcud 35-ə yaxın tikinti təşkilatı ərazilərə köçürülməli, onların işçiləri üçün konteyner tipli vaqonlar və modul evlər quraşdırılmalıdır. Həmçinin dövlət, özəl və xarici şirkətlər cəlb edilməklə ərazidə respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil, eləcə də Horadiz-Naxçıvan və Bərdə-Xankəndi dəmiryolları bərpa olunmalıdır. Həmin şirkətlərin vasitəsilə rayonlarda ilk növbədə mobil rabitə sistemi, onun ardınca isə poçt-rabitə şəbəkələri bərpa edilməli, eyni zamanda, asfalt-beton mobil zavodların tikintisi, ərazilərin elektrik enerjisi vasitəsilə təminatı, su və qaz təchizatının bərpa edilməsi işləri həyata keçirilməlidir [13].

Yeni yaradılacaq tikinti təyinatlı sahibkarlıq subyektlərinin, fərdi qaydada yaradılacaq mikro və kiçik müəssisələrin regionda mövcud olan və dağıntıya məruz qalan çoxsaylı yaşayış məntəqələrinin, o cümlədən 4 şəhər və 46 qəsəbənin yenidən bərpa edilməsi işində fəal iştirakı şübhə doğurmur. Onların payına böyük sayda xəstəxana və poliklinikaların, məktəb və uşaq bağçalarının, kütləvi kitabxanaların bərpa edilməsi də düşür. Heç şübhə etmirik ki, işğaldan azad olan şəhər və kəndlərdə mikro, kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən müasir mağazalar, məişət və iaşə xidmətləri, bazar və başqa sosial infrastruktur obyektləri tikilib istifadəyə təqdim ediləcəkdir. Güman edirik ki, həmin sahibkarlıq subyektlərinin təşkili prosesinə güzəştli vergi və kredit (aşağı faizli) sistemləri şamil ediləcəkdir.

Fikrimizcə, işğaldan azad edilən münbit torpaq sahələrindən təyinatı üzrə səmərəli istifadə etmək üçün qəsəbə və kənd evlərinin bərpa edilməsi və yaxud yenidən salınması prosesində sistemli yerləşməyə üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur. Bu zaman rayonlarda məskunlaşan əhaliyə ərazinin relyefi nəzərə alınmaqla əvvəllər itirdikləri əmlakın öz gücü ilə bərpası

nın hər kvadrat metri üçün müasir istilik sistemi təchiz edilməklə 600-1000 manat məbləğində müavinətlərin dövlət tərəfindən ayrılması təmin edilməli, eləcə də ərazilər minalardan təmizləndikdən, dağıntılar aradan qaldırıldıqdan sonra torpaq islahatları məsələsinə də aydınlıq gətirilməlidir. Qarabağın şəhər və qəsəbələrində çoxmərtəbəli binaların tikintisinə, bu zaman geniş və abad küçələrin salınmasına da üstünlük verilməlidir.

Hesab edirik ki, işğaldan azad edilən rayonlarda müasir texnika və texnologiya vasitəsilə təchiz edilən, İKT-dən, yerli xammal, enerji və başqa resurslardan səmərəli istifadə etməyə imkan verən aşağıdakı fəaliyyət sahələri üzrə fərdi, mikro, kiçik və orta ölçülü sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması regionun dinamik sosial-iqtisadi inkişafına, fəal məşğulluğun, eləcə də özünüməşğulluğun yüksək səviyyədə təmin edilməsinə imkan yaradacaqdır [13].

- rayonlarda onların spesifik xüsusiyyətlərinə müvafiq aqroparkların və müştərək müəssisələrin (kənd təsərrüfatı məhsullarının, iri və xırdabuynuzlu heyvan dərilərinin toplanılması və emalı, dərman bitkilərinin tedarükü və emalı, yem tedarükü, süd və süd məhsulları istehsalı, arıçılıq, quru meyvə, meyvə şirələri və kompot hazırlayan müəssisələr və s.) geniş şəbəkəsinin təşkili zəruridir;

- Qarabağda çoxsaylı faydalı qazıntı yataqlarının mövcudluğu Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarında müştərək dağ-mədən və əlvan metal istehsal edən müəssisələrin yaradılmasına imkan verə bilər;

- regionda 46 qəsəbənin mövcudluğu, eləcə də şəhərlərin real sənaye potensialı orada 28 sənaye və xidmət məhəlləsinin yaradılması imkanlarını gerçəkləşdirə bilər;

- Şuşada AMEA-nın Şuşa Regional Elmi Mərkəzinin, AMEA Yüksək Texnologiyalar Parkının filialının

mövcud sənaye müəssisələrinin, elm və təhsil ocaqlarının iştirakı ilə müasir texnoparkın yaradılması şəhərin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunmasına imkan verə bilər;

- Ağdam, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarında "Azərxaçça" ASC-nin filiallarının yaradılması, əlverişli şəraiti olan digər rayonlarda baramaçılığın inkişafı mikro və kiçik sahibkarlığın dinamik inkişafına təkan verə bilər;

- Kəlbəcər, Laçın və Şuşada böyük həcmdə mineral su ehtiyatının olduğunu nəzərə alaraq, orada suların geniş çeşidinin qablaşdırılması və istehlakı üzrə müvafiq sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması da yüksək iqtisadi səmərə verə bilər;

- Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının ərazisində azad ticarət zonalarının yaradılması regionun ixrac imkanlarını genişləndirə bilər;

- Şuşa, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında tarixi abidələrin mövcudluğu orada turizmin inkişafına zəmin yarada bilər;

- Qarabağın hər bir inzibati rayonu çərçivəsində tərtib ediləcək özünüməşğulluq proqramı üzrə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində fərdi və mikrosahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili məqsədəuyğundur;

- fərdi, mikro və kiçik statuslu sahibkarlar tərəfindən dünyada məşhur olan Qarabağ atlarının sayının çoxaldılması arzu olunandır;

- iri və xırdabuynuzlu heyvan dərilərinin aşınması və onlardan geyim əşyalarının və başqa xalq istehlakı mallarının istehsalının təşkili yerli əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşmasına da imkan verə bilər;

- rayonların dağlıq kənd və qəsəbələrində fərdi, mikro və kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən obyektlərdə, eləcə də fərdi yaşayış evlərində qardaş Türkiyənin mövcud uğurlu iş təcrübəsindən istifadə etməklə alternativ və bərpa edilən enerji növlə-

rindən istifadəyə üstünlük verilməsi faydalı olar.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin reintegrasiyasını nəzərə alsaq, digər iqtisadi rayonların da (Aran və Gəncə-Qazax) planlaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyini artırmaq üçün bu bölgələrə yenidən baxış keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Bununla bağlı işğaldan azad edilmiş

ərazilərdə hal-hazırda da müəyyən işlər aparılır ki, əsas məqsəd mövcud təbii sərvətlərin, iqtisadi potensialın, həmçinin, turizm imkanlarının səmərəli istifadə edilməsi üçün gələcəyə dair vahid proqramın yaradılmasıdır.

Cədvəl 1. Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 2021-ci ilin yanvar-sentyabr ayları üçün iqtisadi fəaliyyətin əsas sahələri üzrə məhsul buraxılışının fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə [4]

	Sahələr üzrə cəmi	Sənaye, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Tikinti	Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	İnformasiya və rabitə	Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri
Qarabağ iqtisadi rayonu	143,4	104,8	105,6	4,0 d.	87,2	118,1
- cəmi						
o cümlədən:						
Xankəndi şəhəri	92,2	106,7	100,3	43,1	94,9	125,9
Ağcabədi rayonu	136,5	107,1	103,7	4,8 d.	74,5	135,1
Ağdam rayonu	111,3	97,2	112,9	190,5	87,6	109,8
Bərdə rayonu	3,0 d.	101,1	102,4	11,8 d.	75,3	130,1
Füzuli rayonu	3,8 d.	99,2	88,1	4,6 d.	-	-
Xocalı rayonu	92,5	141,7	91,1	-	72,2	-
Xocavənd rayonu	9,5 d.	12,1 d.	106,5	17,5 d.	77,5	-
Şuşa rayonu	101,3	109,5	109,8	83,0	91,0	108,3
Tərtər rayonu	143,4	104,8	105,6	4,0 d.	87,2	118,1

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən, işğaldan sonrakı dövrdə Qarabağ iqtisadi regionuna daxil olan rayonlar üzrə cədvəl 1-də əks olunan göstəricələrə nəzər yetirsək “ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri” sahəsi üzrə iqtisadi fəaliyyət daha çox yer alır. Buna səbəb isə ölkə vətəndaşlarının bu ərazilərə yenidən cəlb edilməsini göstərə bilirik. “Tikinti” və “səna-

ye, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq” sıranı davam etdirir. Hansı ki, biz burada dağıdılmış ərazilərin bərpa edilməsi faktorunu və potensial sahələrin canlandırılması işlərini vurğulaya bilirik. Cədvəl 2-də isə qeyri-neft sektoru sahələrinin işğaldan sonrakı ərazilər üzrə cari dövrdə baş verən dəyişiklikləri faiz nisbəti ilə göstərilir.

Cədvəl 2. 2020-ci ildə Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə əsas sosial-iqtisadi göstəricilər (dəyər ifadəsində olan məlumatlar faktiki qiymətlərlə verilmişdir) [4]

	Əhalinin nominal gəlirləri, min manat	Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı, milyon manat	Sənaye məhsulu, min manat	Kənd təsərrüfatı məhsulu, min manat	o cümlədən:		Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər, min manat
					Bitkiçilik	Heyvandarlıq		
Qarabağ iqtisadi rayonu	1343153,5	1543,6	114680,1	849469,8	398752,1	450717,7	960391,4	259565,6
Xankəndi şəhəri
Ağcabədi rayonu	347673,8	466,5	52356,5	249602,4	102249,6	147352,8	253148,4	90892,3
Ağdam rayonu	59316,2	177,3	13104,8	132260,2	79461,3	52798,9	45930,8	14226,5
Bərdə rayonu	626524,8	474,2	23946,0	282117,2	106798,6	175318,6	431799,0	22705,7
Füzuli rayonu	80060,0	191,0	18224,9	87872,3	52411,2	35461,1	57814,6	74387,6
Xocalı rayonu	...	28,6	...	5484,5	3397,8	2086,7
Xocavənd rayonu	...	14,3	647,7	13145,8	7825,8	5320,0
Şuşa rayonu	...	18,6	15,1	5391,9	2208,2	3183,7	...	12500,0
Tərtər rayonu	229578,7	173,0	6385,1	73595,5	44399,6	29195,9	171698,6	44853,5

Cədvəl 3. 2020-ci ildə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə əsas sosial-iqtisadi göstəricilər (dəyər ifadəsində olan məlumatlar faktiki qiymətlərlə verilmişdir) [4]

	Əhalinin nominal gəlirləri, min manat	Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı, milyon manat	Sənaye məhsulu, min manat	Kənd təsərrüfatı məhsulu, min manat	o cümlədən:		Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər, min manat
					Bitkiçilik	Heyvandarlıq		
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	...	133,4	2543,0	84353,6	6482,3	77871,3	...	21468,0
Cəbrayıl rayonu	...	30,0	2050,3	21811,7	4720,3	17091,4
Kəlbəcər rayonu	...	49,1	224,4	39209,8	580,9	38628,9
Qubadlı rayonu	...	12,1	...	1334,2	30,3	1303,9	...	1972,3
Laçın rayonu	...	41,1	268,3	21070,4	1035,2	20035,2	...	19495,7
Zəngilan rayonu	...	1,2	...	927,5	115,6	811,9

Cədvəl 3 üzrə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda iqtisadi fəaliyyət üzrə göstəricilərə verilən faktiki nominal dəyər Qarabağ iqtisadi rayonuna nisbətə daha yaxşıdır. Belə ki, sənaye məhsulu istehsalı, kənd təsərrüfatı, bitkiçilik və heyvandarlıq, əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər üzrə liderliyi Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu tutur.

Cədvəl 3 üzrə işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə göstərici faktiki dəyər ilə təqdim edilmişdir. Təqdim edilən cədvəldə bu dəyərlərin aşağı olması əks olunur, səbəb isə işğalın yenidən başa çatması və mövcud rayonlar üzrə məskunlaşmanın azlığından irəli gəlir. Bu gedişətdə dövlətin dəstəyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fikrimizcə, Qarabağda əhalinin məskunlaşması tam başa çatdıqdan sonra:

- özəyi yeni yaradılacaq Milli Konser-

vatoriyanın filialı olmaqla Şuşa şəhərində bütün təyinatlı musiqi məktəbləri, yeni tikiləcək Muğam Evi, musiqi alətləri istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektləri, xalq çalğı alətləri orkestri və ansamblları və s. musiqi klasterinin yaradılması;

- rayonlarda bütün musiqi məktəblərinin fəaliyyətinin bərpa olunması;

- əlverişli mövqelərdə olan şəhərlərdə "ASAN" xidmət və "DOST" mərkəzlərinin yaradılması;

- rayonların sosial-iqtisadi inkişafının tələblərinə uyğun ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün əlverişli nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkəsi olan mərkəzi şəhərlərin birində Qarabağ Dövlət Universitetinin, eləcə də ölkədə mövcud olan dövlət, özəl ali və orta ixtisas məktəblərinin filiallarının, peşə təhsil məktəblərinin yaradılması imkanları da

gerçəkləşəcəkdir.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə təminatı qismində dövlət büdcəsindən və Dövlət Neft Fondundan birbaşa ayrılan vəsaitlər, xarici investisiyalar, beynəlxalq təşkilatların birdəfəlik təmənnasız ianələri, aşağı faizli bank kreditləri, sığorta təşkilatlarının vəsaitləri, əhalinin öz pul vəsaitləri və qanunvericilikdə qadağan edilməyən başqa mənbələr çıxış edə bilər.

Regionun təbii landşaftı və turizm potensialı: İşğaldan azad edilmiş regionda müxtəlif təbiət abidələri, nadir bitki və heyvan növləri yayılmışdır. Kiçik Qafqazın dağlıq zonası Azərbaycanın iri meşə rayonudur. Regionun ümumi meşə sahəsi təxminən 246.7 min hektardır, o cümlədən 13197 hektar qiymətli meşə sahələridir. Ölkəmizdə xüsusi mühafizə edilən təbiət ərazilərinin sahəsi hazırda 890 min hektara çatdırılmışdır [7].

Təbii landşaftı, nadir bitki və heyvanlar aləmini mühafizə etmək məqsədilə erməni işğalından əvvəl Kiçik Qafqazın həmin ərazilərində bir sıra qoruq və yasaqlıqlar təşkil edilmişdir. Buna misal kimi Bəsitçay qoruğunu, Laçın yasaqlığını göstərmək olar. Bəsitçay qoruğu Azərbaycanın cənub-qərbində işğaldan azad olunmuş Zəngilan rayonunun ərazisində Bəsitçay dərəsində 1974-cü ildə yaradılmışdır. Qoruğun sahəsi 107 hektardır. Burada əsasən Şərq çınarı qorunurdu. Çay boyu çınar meşəliyi 12 km məsafədə uzanır. Burada bitən ağacların yaşı 500 ilə çatırdı və Şərq çınarı "Qırmızı kitab"a daxil edilmişdir [13].

Laçın yasaqlığı Azərbaycanın Laçın rayonunun ərazisində 1961-ci ildə təşkil edilmişdir. Sahəsi 21.4 min hektardır. Yasaqlıqda dağ keçisi, cüyür, çöl donuzu, turac, kəklik mühafizə edilirdi.

Eyni zamanda, Dağlıq Qarabağda yerləşən Şuşa şəhərinin füsunkar təbiəti də turizm baxımından əlverişlidir. Azərbaycanda yeganə olaraq Şuşa rayonu ərazisində bitən Xarıbülbül Qarabağın rəmzi hesab edilir.

Regionun sənaye potensialı: Sovet dövründə Dağlıq Qarabağ düzən Qarabağla və Azərbaycanın başqa iqtisadi rayonları ilə sıx iqtisadi əlaqədə inkişaf etmişdir. Bütün istiqamətlərdə keçən yollar bu iki ərazini iqtisadi cəhətdən bir-birinə möhkəm bağlamışdır. Dağlıq Qarabağın ermənilər tərəfindən işğal edilməsi və digər Azərbaycan rayonlarından ayrılması regionun əhalisi və təsərrüfatı üçün çox ciddi problemlər yaratmışdır. Uzun illərdən bəri Dağlıq Qarabağın ərazisində yerləşən müəssisələrin böyük əksəriyyəti Azərbaycanın rayonlarından gətirilən yanacaq, xammal və materiallar əsasında işləyirdi, bir çoxları isə Bakının iri müəssisələrinin filialları kimi fəaliyyət göstərirdi.

1985-ci ildə Qarabağın Xankəndidəki iri İpək kombinatına daxil olan barma xammalının cəmi 8%-i Dağlıq Qarabağın özündə istehsal edilirdi. Yerdə qalan 92%-i isə Azərbaycanın başqa rayonlarından gətirilirdi.

Xankəndi vaxtilə birbaşa Azərbaycan dəmir və şosse yollarına, bütövlükdə respublikanın nəqliyyat-kommunikasiya sisteminə sıx bağlanmışdı. Xankəndidən dəmiryolu vasitəsilə Bakıya qədər olan məsafə 392 km-dir. Regionun gələcək inkişafında bu, çox vacib amildir və infrastruktur layihələrinin həzirlənməsi zamanı sovet vaxtı mövcud olan nəqliyyat logistikasının xəritələrindən istifadə edilə bilər. Təbii ki, işğal edilmiş rayonlarda illərdən bəri fəaliyyət göstərən vahid nəqliyyat-kommunikasiya sistemi Ermənistanın təcavüzü nəticəsində hal-hazırda dağıdılmış və bərbad vəziyyətdədir.

Bu məqalədə bölgənin sənaye potensialına 4 aspektdən nəzər salınır, heç şübhəsiz, digər mövcud inkişaf spektrləri ilə əlaqədar gələcəkdə daha geniş tədqiqatlar aparılacaq. Beləliklə, ilkin baxışda zəngin su təchizatı, elektrik enerjisi, sənaye rekreasiya imkanları və zəngin faydalı qazıntılar azad edilən ərazilərin sənaye potensialının karkasını təşkil edir [7].

Regionun su təchizatı imkanları:

Hal-hazırda bütün dünyada iqlim dəyişikliyi və onun nəticəsində yaranmış su qıtlığı ən aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. Su qıtlığı Azərbaycan üçün də önəmlidir. Sırr deyil ki, ölkənin su ehtiyatları obyektiv coğrafi səbəblərdən daha kasaddır və əsas mənbələr qonşu ölkələrdədir. Ölkə ərazisində su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 15 aprel tarixli sərəncamı vasitəsilə yaradılmış Dövlət Komissiyası fəaliyyət göstərir [13]

Bu kontekstdə azad edilən ərazilərin zəngin su ehtiyatları ölkədə sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sərsəng su anbarı 1976-cı ildə Tərtər çayının üzərində, Ağdərə (hazırda Tərtər) rayonu ərazisində inşa edilmişdir. Onun ümumi su tutumu 560 milyon m³, bəndinin hündürlüyü isə 125 m-dir. Sərsəng su anbarı respublikada bəndinin hündürlüyünə əsasən ən hündür bəndli su anbarlarından biridir.

Sərsəng su anbarının daxil olduğu Ağdərə rayonunun yaxın gələcəkdə tam azad edilməsi respublikanın 6 rayonunda (Tərtər, Ağdam, Bərdə, Goranboy, Yevlax və Ağcabədi) 100 min hektara yaxın torpaq sahəsini suvarma suyu ilə təmin etməyə imkan yaradacaq. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin müvəqqəti yerləşdiyi Azərbaycan ərazisində Sərsəng su anbarından başqa ümumi tutumu 80 mln. m³

olan başqa su anbarları da qalıb. Onların da ölkə təsərrüfatına qatılması əlavə 15 min hektar torpaq sahəsinin suvarılmasına şərait yarada bilər [14].

Bundan əlavə, Cəbrayıl və Zəngilan ərazisində yerləşən Xudafərin su anbarının azad edilməsi və dövrüyyəyə 75 min hektar yeni ərazinin suvarılması və mövcud ərazilərin suvarılmasının yaxşılaşdırılması deməkdir. Bu su anbarının həcmi bəzi hesablamalara əsasən 1.6 mlrd. kub metrdir. Eləcə də regionda 11 yeraltı şirin su mənbəyinin yerləşdiyi ehtimal edilir. Başqa ölçü vasitəsilə bu 1 milyon 968 min m³/gün yeraltı şirin su təchizatı deməkdir [13].

Regionun elektrik enerjisi resursları: Regionun əsas elektrik enerjisi istehsalı su yığıcı və təchizatı areallarına təsadüf edir. Söhbət, təbii ki, Sərsəng və Xudafərin SES-lərindən gedir.

Sərsəng SES və yaxud başqa adı ilə Tərtər SES 1976-cı ildə Tərtər çayının üzərində, keçmiş Ağdərə (indiki Tərtər) rayonu ərazisində inşa edilmiş su elektrik stansiyasıdır. Hər birinin gücü 25 MVt olan 2 ədəd turbindən ibarət su elektrik stansiyası hazırda qeyri-qənaətbəxş vəziyyətdədir. Stansiyada təmir-bərpa işləri aparıldıqdan sonra istehsal gücü daha çox artırılıb və ətraf rayonların elektrik enerjisinə tələbatının ödənilməsinə yönəldilə bilər.

Xudafərin SES isə Araz çayının üzərində İranla Azərbaycan arasında imzalanmış razılaşmaya müvafiq olaraq inşa edilir. Belə ki, 2016-cı ilin fevralında "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İran İslam Respublikası Hökuməti arasında Araz çayı üzərində "Xudafərin" və "Qız qalası" hidroqovşaqlarının və su elektrik stansiyalarının tikintisinin davam etdirilməsi, istismarı, energetika və su ehtiyatlarından istifadə sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş" imzalanmışdır. Araz çayı üzərində elektrik stansiyalarının ümumi gücü 280 meqavata

çata bilər. Bu layihələrin reallaşması Azərbaycana illik 368 milyon kVt/saat elektrik enerjisi istehsalı gətirə bilər.

Aydındır ki, Sərsəng və Xudafərin SES-ləri ətraf rayonların enerji təminatının yaxşılaşdırılmasında, azad olunmuş ərazilərin bərpa edilməsində aktiv istifadə ediləcək. Ümumilikdə isə bu elektrik stansiyalarının ölkənin enerji sisteminə qatılması güclərin artırılması ilə yanaşı, mənbələrin coğrafi diversifikasiyası, yəni Abşeron, Şirvan və Mingəçevir üzərindən yüklərin azaldılması, eləcə də alternativ (bərpa olunan) enerji istehsalının ümumi istehsalda payının artırılması deməkdir [14].

Regionun sənaye rekreasiya imkanları: Ehtimal edilir ki, Azərbaycanın mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatlarının 39.6%-i işğaldan azad edilmiş rayonların payına düşür. Bu ərazilərdə böyük müalicə əhəmiyyəti olan 120-dək müxtəlif tərkibli mineral su yataqları vardır. Başqa ölçü vasitəsilə bu 7805 m³/gün mineral su təchizatı deməkdir. Bunların içərisində Kəlbəcər rayonunda Yuxarı və Aşağı İstisu, Bağıracaq, Keşdək, Laçın rayonunda İliq su, Minkənd, Şuşa rayonunda Turşsu, Sırlan və başqa mineral sular diqqəti xüsusilə cəlb edir [7].

Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu mineral suları özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına əsasən fərqlənir. İstisu bulağının üstündə keçən əsrin 80-ci illərində iri kurort və mineral su doldurma zavodu tikilmişdir. Həmin zavod sutkada 800 min litr su istehsal edirdi.

Turşsu mineral bulağı Azərbaycanın Şuşa şəhərinin 17 km-lik məsafəsində yerləşir. Turşsu vasitəsilə müxtəlif daxili xəstəliklər müalicə edilir, kəmə vasitəsilə Şuşa şəhərinə su verilir.

Beləliklə, regionun mineral su ehtiya-

tı içki sənayesində yeni emal güclərinin, içki sənayesi - turizm - rekreasiya üçbucağında müasir həbın təşkil edilməsinə şərait yarada bilər [13].

Regionun faydalı qazıntı-xammal potensialı: İşğal olunmuş ərazilərdə 155 müxtəlif növ faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən 5 qızıl, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzlükdaşı, 10 mişardaşı, 4 sement xammalı, 13 müxtəlif növ tikinti daşları, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pemza və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, anhidrid və gəc, 1 perlit, 1 obsidian, 3 vermikulit, 14 əlvan və bəzək daşları (əqiq, yəşəm, oniks, cad, pefritoid və s.) yataqları yerləşir [7].

Yuxarıda sadalanan müxtəlif növ faydalı qazıntılar Qızılbulaq, Mehmana, Dəmirli, Canyataq-gülyataq, Ağdərə, Şorbulaq, Şuşa, Şırlan, Turşsu, Xocalı, Zərinbax, Ağçay, Xankəndi, Ediş, Xocavənd, Söyüdlü, Ağduz dağ, Tutxun, Ağ yataq, Levçay, Kilsəli, Keşdək, Keçəldağ, Çəlli, Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Mozçay, Qoturlu, Çilkəz, Narzanlı, Əhmədli, Hoçaz, Laçın, Novruzlu, Yuxarı Əkərəçay, Quşçu, Minkənd, Hacılı, Xanlıq, Qubadlı, Vejnəli, Bartaz, Oxçuçay, Zəngilan, Şərifan, Tuluz, Qaracalı, Soltanlı, Çaxmax çay, Göyərçin-Vey-səlli, Minbaşılı, Ağtəpə, Cəfərabad, Şahverdilər, Çaxmaxqaya, Dövlətyarlı, Diləgərdi, Kürdmahmudlu, Quruçay, Şahbulaq, Gülablı, Çobandağ, Boyəhmədli, Şahbulaq, Ağdam, Qarqarçay, Xaçınçay və s. yataqlarda aşkar edilmişdir [14].

Sözgedən yataqlarda sənaye ehtiyatları təsdiq olunmuş 132.6 ton qızıl, 37.3 min ton qurğuşun, 189 milyon m³ mişardaşı, 1 milyon 526 min ton gəc, 18 milyon 432 min m³ üzlük daşı, 23 milyon 243 min m³ gil, 57 milyon 965 min ton tikinti daşı, 96 milyon 987 min ton qum-çınqıl, 1898.4 ton civə, 4 milyon 473 min

m³ perlit, 2 milyon 144 min m³ pemza, 129 milyon 833 min m³ soda istehsalı üçün əhəng daşı, 147 milyon 108 min ton sement xammalı və s. iqtisadiyyatın inkişafında vacib əhəmiyyət daşıyan faydalı qazıntılar müəyyən edilmişdir.

Regionda nadir və qiymətli faydalı qazıntı yataqları yayılmışdır. Əhəmiyyətli mis-sink filizlərinin ehtiyatları Kiçik Qafqazın şərqində yerləşən Mehmana yataqlarında cəmlənmişdir. Burada istismara hazır olan filiz ehtiyatları vaxtilə öyrənilmişdir. Sənaye əhəmiyyəti olan civə ehtiyatları Kəlbəcər rayonundakı

Şorbulaq və Ağyataqda yerləşir [13].

İşğaldan azad edilmiş ərazilər ölkəmizin sənaye və tikinti sektoru üçün böyük əhəmiyyəti olan müxtəlif növ tikinti materialları ilə çox zəngindir. Belə materialların böyük ehtiyatları Ağdam rayonu ərazisində yerləşən Çobandağ (əhəng ehtiyatı 140 milyon ton və gil ehtiyatı 20 milyon ton), Şahbulaq (25 milyon ton gil), Boyəhmədli (45 milyon ton gil) və başqa yataqlardadır. Eləcə də, iri tikinti daş yataqları Xankəndidə, mərmər isə Harovda yerləşir.

Cədvəl 4. İşğaldan azad edilmiş rayonlar üzrə faydalı qazıntıların növləri [6]

Rayonun adı	Faydalı qazıntı növü
Ağdərə	Qızıl, qurğuşun, sink, mis, mişar daşı, gəc
Şuşa	Üzlük daşı, gil, tikinti daşı
Xocalı	Gil, üzlük daşı, qum-çınqıl
Xocavənd	Üzlük daşı, tikinti daşı
Kəlbəcər	Qızıl, civə, mişar daşı, gil, perlit, qum-çınqıl, tikinti daşları, üzlük daşları, əlvan daşlar (obsidian, oniks, pefritoid, listvenit)
Laçın	Civə, mişar daşı, üzlük daşı, tikinti daşı, gil, qum-çınqıl, pemza, vermukulit, vulkan külü, əqiq, jad
Qubadlı	Mişar daşı, gil, tikinti daşı, üzlük daşı, əlvan daşı
Zəngilan	Qızıl, gümüş, üzlük daşı, əhəng daşı, gil, tikinti daşı, qum-çınqıl
Cəbrayıl	Mişar daşı, gil, qum, sement, gəc, tikinti daşı, kips, ahhidrid, pemza, vulkan külü, əlvan daşlar (yəşəm, xalsədan)
Füzuli	Mişar daşı, gil, qum-çınqıl
Ağdam	Mişar daşı, üzlük daşı, sement xammalı, gil, qum-çınqıl

Təbii ki, yuxarıda qeyd edilən faydalı qazıntılarla əlaqədar məlumatlar müəyyən mənada nisbi xarakter daşıyır. Bunun üçün növbəti mərhələdə bütün yataqların dəyərləndirilməsi aparılmalı, sovet dövrünə aid rəqəmlər dəqiqləşdirilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, keçən 30 il ərzində ərazilərdəki mövcud təbii sərvətlərimiz ermənilər tərəfindən talan edilmişdir. Eləcə də yeni dəyərləndirmə üsulları meydana gəlmişdir. Bu səbəbdən regionun faydalı qazıntılarını əhatə edən yeni geoloji xəritəsi hazırlanmalıdır [14].

İlkin baxışda faydalı qazıntıların gələcək istismarı 3 blokda aparıla bilər: əlvan metallar və onların metallurjiyası, tikinti materialları və nadir metallar. Əlvan metallar və tikinti materialları ənənəvi iqtisadiyyat üçün xas olan sahələrdir və mövcud ehtiyatlar bu sahələrdə yeni güclərin yaranmasına imkan verəcək. İşlərin görülməsi zamanı sovet vaxtında bu sahələrdə aparılmış tədqiqatlar və ilkin infrastruktur (mövcudluğundan asılı olaraq) əsaslanmaq olar. Əlavə olaraq, yüksək texnologiyalarda geniş istifadə edilən nadir metalların regionda mövcudluğu ilə əlaqədar araşdırmalar və geoloji işlər aparıla bilər.

Nəticə

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin birbaşa nəzarəti altında hal-hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə geniş bərpa-quruculuq işləri aparılır. Böyük Qayıdışa bütün sahələrdə hazırlıq işləri görülür. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan ilkin inventarlaşmanın bütün məlumatları Qarabağ Rəqəmsal Geoinformasiya Sisteminə daxil edilir. Belə ki, 14618 daşınmaz əmlakın (11685 ədəd tikili və 2933 ədəd infrastruktur obyekt) çöl inventarlaşdırma işləri artıq tamamlanmışdır.

Hazırda 20 dövlət qurumunun və təşkilatının Qarabağ Rəqəmsal Geo-

informasiya Sisteminə qoşulması təmin edilmiş, onlara sistemdə işləməklə əlaqədar təlimlər keçirilmiş, artıq 15 qurum tərəfindən məlumatların sistemə daxil edilməsinə başlanılmışdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin reallaşdırılması ilə əlaqədar 791 müraciət daxil olmuşdur. İnvestisiya layihələrinin prioritetliyi təhlil edilir, potensial layihələr müəyyənləşdirilir və informasiya bazasına daxil edilir.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyindən verilən məlumata görə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 14347 hektar sahədə şümləmə işləri və əsasən taxıl əkini aparılmışdır. Bundan başqa, Laçın yaylaqlarına qaldırılmış 16 arıçı sahibkara məxsus 531 arı ailəsi, Kəlbəcər rayonu üzrə 53 arıçıya məxsus 2937 arı ailəsi də qışlaqlara köçürülmüşdür. Eləcə də cari ildə Füzuli rayonunun 288.8 hektar ərazisində şəkər çuğunduru əkilib və həmin torpaqların 78,8 hektarı işğaldan azad olunmuş əraziləri əhatə edir. Füzuli rayonunun işğaldan azad olunmuş Seyidmahmudlu kəndi ərazisindəki minalardan təmizlənmiş torpaqlarda şəkər çuğunduru ilk dəfədir ki becərilir və yüksək məhsuldarlığa nail olunmuşdur. Belə ki, şəkərlilik faizi 15-16 faiz göstərici ilə hər hektardan 55-60 ton məhsul yığılmışdır və bu günə kimi 1800 tona yaxın məhsul tədarük edilmişdir.

Dövlət Turizm Agentliyinin məlumatlarına əsasən, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mehmanxana təsərrüfatı və turizm fəaliyyətlərinin təşkili sahəsində 11 investisiya layihəsinin ilkin dəyərləndirilməsi aparılmışdır.

Beləliklə, bu məqalədə qaldırılan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətin düzgün təşkili, xammal və resurs potensialından səmərəli istifadə regionun dayanıqlı inkişafına, öz dogma yurdlarına qayıdacaq keçmiş məcburi köçkünlərin sosial-iqtisadi imkanlarının yaxşılaşdırılmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. /29 oktyabr 2020/ - <https://president.az/az/articles/view/44886>
2. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. /24 noyabr 2020/ - <https://president.az/az/articles/view/47738>
3. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. /07 iyul 2021/ - <https://president.az/az/articles/view/52389>
4. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın regionları, Statistik məcmuə, Bakı, 2021.
5. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitinin səmərəli yerləşdirilməsi məqsədilə iqtisadi rayonlar üzrə prioritet istiqamətlər. - <http://edf.gov.az/az/content/105#>
6. Cəfərov A. Rayonlarımızın işğaldan azad olunması Azərbaycan iqtisadiyyatına hansı faydaları verəcək? /12 iyul 2021/ - <https://fraz.az/az/news/read/53>
7. Eyyubova G. İqtisadi rayonların sayının artması Vətən müharibəsində qazandığımız Zəfərdən sonra formalaşmış yeni reallıqlara tam uyğundur. /09 iyul 2021/ - <http://ikisahil.com/post/233156-iqtisadi-rayonların-sayının-artması-veten-muharibesinde-qazandığımız-zeferden-sonra-formalashmış-yeni-reallıqlara-tam-uyğundur>
8. İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib. /06 yanvar 2020/ - <https://president.az/az/articles/view/49933>
9. İqtisadi rayonlaşdırma. - https://www.azerbaijans.com/content_464_az.html
10. Nəcəfxanlı Ə. İqtisadi rayonlar üzrə yeni bölgü faydalı iş əmsalını daha çox artıracaq. - <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/80407>.
11. “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. /04 yanvar 2021/ - <https://president.az/az/articles/view/49876>
12. Qurbanlı T. Yeni iqtisadi rayonlar: siyasi və milli təhlükəsizlik prinsipləri. - <https://teleqraf.com/news/siyaset/294486.html>
13. Sadıqlı S.F. Yeni iqtisadi rayonlar ölkəmizin gələcək inkişafı üçün yeni imkanlar açır. - <https://azerbaijan-news.az/posts/detail/yeni-iqtisadi-rayonlar-olkemizin-gelecek-inkisafi-ucun-yeni-imkanlar-acir-1625780115>.
14. Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər. Bakı: Vətən, 1995.

Sohrab Isayev, Murad Mirzayev

**DIRECTIONS AND TYPES OF ORGANIZATION OF ECONOMIC
ACTIVITY IN TERRITORIES LIBERATED FROM OCCUPATION**

Abstract

At present, the issues of reconstruction and construction in liberated Karabakh, economic potential of the territories, material resources and their efficient use, attraction of investments to Karabakh, development of entrepreneurship at various levels, etc. is of great importance.

It is clear that the historical and cultural value of the liberated territories for the Azerbaijani people is much higher and more important than any economic benefits. At the same time, the new economic power, which will be created on the basis of the integration of this territory into the economy of the whole country, will undoubtedly double the capital expenditures of the Azerbaijani state for reconstruction and construction.

The liberated territories are rich in various types of industrial and construction resources. At the same time, this region has rich water resources, which are of exceptional importance for the industry and agriculture of our country.

It can be said with confidence that the business environment that will be created in the liberated territories, the formation of micro, small and medium-sized enterprises, will give a key impetus to the dynamic development of the non-oil sector as a strategic direction.

As a result, along with an increase in the volume and range of import-substituting products due to local production, the production of export-oriented products will also increase. The material and economic basis of this confidence is the natural wealth of the liberated territories, and the socio-economic basis is people returning to their native lands.

Keywords: Karabakh, liberated territories, economic activity directions, economic potential, entrepreneurship, infrastructure, resources, restoration and construction, agriculture

Сохраб Исаев, Мурад Мирзаев

**НАПРАВЛЕНИЕ И ВИДЫ ОРГАНИЗАЦИИ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ КАРАБАХА**

Резюме

В настоящее время вопросы восстановления и строительство в освобожденном Карабахе, экономический потенциал территорий, материальные ресурсы и их эффективное использование, привлечение инвестиций в Карабах, развитие предпринимательства на различных уровнях и т.д. имеет большое значение.

Понятно, что историческая и культурная ценность освобожденных территорий для азербайджанского народа намного выше и важнее любых экономи-

ческих благ. Вместе с тем, новая экономическая мощь, которая будет создана на основе интеграции этой территории в экономику всей страны, несомненно, удвоит капитальные затраты Азербайджанского государства на реконструкцию и строительство.

Освобожденные территории богаты различными видами ресурсов промышленного и строительного значения. В то же время этот регион обладает богатыми водными ресурсами, имеющими исключительное значение для промышленности и сельского хозяйства нашей страны.

Можно с уверенностью сказать, что бизнес-среда, которая будет создана на освобожденных территориях, формирование микро-, малых и средних предприятий, придаст ключевой импульс динамичному развитию ненефтяного сектора как стратегического направления.

В результате, наряду с увеличением объемов и ассортимента импортозамещающей продукции за счет местного производства, будет увеличиваться и производство экспортоориентированной продукции. Материально-экономическую базу этой уверенности составляют природные богатства освобожденных территорий, а социально-экономическую базу - люди, возвращающиеся на родные земли.

Ключевые слова: Карабах, освобожденные территории, направления экономической деятельности, экономический потенциал, предпринимательство, инфраструктура, ресурсы, восстановление и строительство, сельское хозяйство.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN MİNALARDAN TƏMİZLƏNMƏSİ PROBLEMI: ERMƏNİSTANIN HƏRBİ CİNAYƏTLƏRİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN QEYRİ-ADEKVAT MÜNƏSİBƏTİ

İlyas HÜSEYNOV

*Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin baş məsləhətçisi
Bakı, Azərbaycan*

E-mail: ilyasdiplomat@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1061-7990

Xülasə. Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi probleminə nəzər salınır. Qeyd edilir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə minalarla və partlamamış hərbi sursatlarla çirklənmə səviyyəsi həddindən artıqdır. “Landmine Monitor Report” nəşrinin məlumatına görə, Qarabağda minalanmış ərazilərin ümumi sahəsi 350 kv. km-dən 830 kv. km-dək ola bilər. Ermənistan silahlı qüvvələri 30 illik işğal müddətində olduqca geniş arealda minaların basdırılması və istehkamların qurulması işini aparmışdır. Onların əsas məqsədi torpaqlarda uzunmüddətli işğal planlarını reallaşdırmaq və Azərbaycanın Qarabağı hərbi yolla azad edəcəyi təqdirdə itkilərini maksimum dərəcədə çoxaltmağa nail olmaq olmuşdur.

İkinci Qarabağ müharibəsinin başa çatmasından artıq iki ilə yaxın vaxt keçsə də, azad edilmiş ərazilərdə ən başlıca problemlərdən biri olan minalanmış sahələrin təmizlənməsi aradan qaldırılmayıb. Demək olar ki, hər keçən gün işğaldan azad olunmuş torpaqlarda ölənlər və yaralananlar olur. Bununla bağlı statistika artmaqda davam edir. Reallıqda keçmiş məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtması üçün ərazilərin minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan təmizlənməsi kifayət qədər zaman alacaq.

Təəssüf doğuran məsələ bundan ibarətdir ki, Azərbaycan bu sahədə lazım olan beynəlxalq dəstəyi hiss etmir. Halbuki, müvafiq dəstək veriləcəyi halda, işğaldan azad edilən 10 min kv. km ərazidə minatəmizləmə ilə bağlı mürəkkəb proses 2-3 dəfə daha erkən başa çatdırıla bilər.

Açar sözlər: ərazilərin minalanması, mina xəritələri, “HALO Trust” təşkilatı, Ermənistanın riyakarlığı, humanitar problem, Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyi

Giriş

2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında düşmən işğalında olan torpaqlarımız azad olundu. Hal-hazırda bu istiqamətdə əsas məne ərazilərin minalanmasıdır. Ərazilərin minalanması “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində öz dedə-baba torpaqlarından didərgin düşmüş keçmiş məcburi köçkünlərin evlərinə qayıtmasını ləngitməklə yanaşı, ərazilərin yenidən qurulmasına və bərpasına da ciddi əngəl törədir. Bununla yanaşı, dəfələrlə xəbərdarlıq edilməsinə baxmayaraq, insanların işğaldan azad edilmiş ərazilərdə minaya düşərək həlak olmaları və ya ağır dərəcəli bədən xəsarətləri almaları faktları hələ də baş verir [9]. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi işi başa çatanaqədək qanunsuz səfər hallarına yol vermiş şəxslər barəsində qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş ən ciddi tədbirlər görülsə də, bəzən məsuliyyətsizlik, bəzən də öz doğma evini görmək və uzun illərin həsrətinə son qoymaq arzusu vətəndaşlarımızı düşmənin ərazidə basdırdığı minaların qurbanına çevirir.

1. Kəlbəcərdə jurnalistlərin mina qurbanına çevrilməsi

Öz peşəsini şərəflə yerinə yetirən şəxslərin düşmən minalarının qurbanlarına çevrilməsi çox üzücüdür. 4 iyun 2021-ci il tarixində Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən Susuzluq kəndi yaxınlığında baş vermiş mina partlayışı nəticəsində Azərbaycan Dövlət Televiziyasının operatoru Sirac Abışovın, Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyinin müxbiri Məhərrəm İbrahimovun və Kəlbəcər Rayon İcra Hakimiyyəti başçısının Susuzluq kənd

inzibati ərazi dairəsi üzrə nümayəndəsinin müavini Arif Əliyevin həlak olması bütün ictimaiyyəti dərinəndən sarsıtmış və ərazinin hər qarışında basdırılmış minaların ölüm saçdığını bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir [26]. Hadisə ilə bağlı olaraq ölkənin Baş prokuroru Kamran Əliyev BMT və Avropa Şurası daxil olmaqla beynəlxalq qurumlara, o cümlədən “Amnesty International” və “Human Rights Watch” insan haqları təşkilatlarına müraciət edərək Ermənistan silahlı qüvvələrini Azərbaycan ərazisində minalardan istifadə edərək humanitar normaları və prinsipləri pozmaqda günahlandırmışdır.

2. Kəlbəcər və Laçın rayonlarının ərazilərində minaların basdırılması ilə bağlı erməni polkovnikin etirafı

Bir sıra kütləvi informasiya vasitələri və sosial media səhifələrində Ermənistan silahlı qüvvələrinin polkovniki Koryun Qumaşyanın İrəvanda “Noyan Tapan” agentliyinə və Ermənistan televiziyasına 2021-ci il iyunun 6-da müsahibə verərkən Kəlbəcər və Laçın rayonlarında təxminən 500-600 hektar ərazidə 17 yük avtomobili ilə gətirilmiş həm tank, həm də piyada ələyinə minaların zəncirvari şəkildə basdırdıqlarını etiraf etməsinə dair videogörüntülər yayılmışdır. Bununla bağlı Baş Prokurorluqda araşdırma aparılmaqla “Tiqran Mets” hərbi təlim-tədris məktəbinin direktoru, Ermənistan silahlı qüvvələrinin ehtiyatda olan polkovniki Koryun Qumaşyanın şəxsiyyəti istintaqla araşdırılan digərləri ilə qabaqcadan əlbir olub cinayət əlaqəsinə girərək təxribat xarakterli fəaliyyəti yerinə yetirmək, Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı qırğınlar törətmək, insanları qəsdən həyatdan məhrum etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Laçın və Kəlbəcər rayonları ərazilərində 17 yük avtomobili həcmində tank

və piyada əleyhinə minaların basdırılmasına şübhələr müəyyən edilmişdir. Koryun Qumaşyanın minaların basdırılması ilə əlaqədar göstərdiyi məlumatların Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi tərəfindən təkzib edilməməsi və ya hər hansı rəsmi münasibət bildirilməməsi qeyd edilən faktların mövcud olmasına dəlalət edir. Həmçinin, son zamanlar işğaldan azad edilmiş Laçın və Kəlbəcər rayonları ərazilərində soydaşlarımızın tank və piyada əleyhinə minalara düşərək həlak olmaları və müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri almaları bir daha göstərilən faktların həqiqətə uyğunluğunu təsdiq edir. Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar Gəncə Hərbi Prokurorluğunda Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələri ilə cinayət işi başlanılmış, qeyd edilən əməllərə görə Koryun Qumaşyan Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 120.2.1 (qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən adam öldürmə), 120.2.7 (iki və ya daha çox şəxsi öldürmə), 120.2.12-ci (milli, irqi, dini ədavət və ya düşmənçilik niyyəti ilə adam öldürmə) və digər maddələri ilə təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməklə barəsində məhkəmənin müvafiq qərarı ilə həbs qətimkan tədbiri seçilmiş və o, beynəlxalq axtarışa verilmişdir [4]. Sözügedən bu kimi digər cinayət faktlarına görə təqsirkar şəxslərin beynəlxalq hüquq normalarına əsasən məsuliyyətə cəlb edilməsi və bu sahədə mümkün olan bütün tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb edilmişdir.

3. Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyinin fəaliyyəti

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan təmizlənməsi ilə bağlı ölkəmizdə kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Bu sahəyə ayrılan vəsaitin artırılması ilə yanaşı, müvafiq qurumların

istitusal formada transformasiyası baş verir və müxtəlif qurumlar da ərazilərin tezliklə minalardan azad olunması işinə cəlb olunur. Görülmüş işlərlə bağlı mütəmadi olaraq ictimaiyyətə məlumatın çatdırılması təmin edilir və baş verən proseslərə böyük diqqət artırılır.

Çünki minaların ərazilərdən tam təmizlənməməsi həyat üçün böyük təhlükədir. Qeyd edək ki, Ottava Konvensiyası piyada əleyhinə minaların istehsalını, onların tətbiqini və saxlanılmasını qadağan edir. Bununla yanaşı, Brüssel Bəyannaməsi, "Avropada adi silahların məhdudlaşdırılması haqqında" Cinah Sazişi, eləcə də BMT Baş Assambleyasının 51-45 sayılı qətnaməsi piyada əleyhinə minaların istifadəsini məhdudlaşdırır və qadağan edir. Eyni zamanda adıçəkilən sənədlərə qoşulan bütün dövlətlər, piyada əleyhinə minaların tətbiqinin məhdudlaşdırılması ilə bağlı çağırışlar edirlər [24].

Ərazilərin işğaldan azad olunmasından sonra Prezident İlham Əliyev tərəfindən 15 yanvar 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ərazilərinin Minalardan Təmizlənməsi üzrə Milli Agentliyin əsasında publik hüquqi şəxs statuslu Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyinin (ANAMA) yaradılması haqqında fərman imzalanmışdır. Agentlik Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərinin, habelə müharibə və hərbi əməliyyatların təsirinə məruz qalmış digər ərazilərin minalardan, partlamamış hərbi sursatdan, tərkibində partlayıcı olan qurğulardan və digər partlayıcı qalıqlardan təmizlənməsi, həmçinin onların müvəqqəti saxlanması, daşınması, zərərsizləşdirilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən, habelə bu sahədə digər zəruri işlərin təşkilini, fəaliyyətin planlaşdırılmasını, əlaqələndirilməsini və idarə edilməsini həyata keçirən publik hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərir [6].

Prezident İlham Əliyevin imzaladığı fərmandan 1 ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, Agentliyin saytı hələ də fəaliyyət göstərmir [5]. Bu dövrdə fəaliyyətinə böyük ümidlər bəslənən və işğaldan azad olunan ərazilərin minalardan təmizlənməsi üçün dövlət tərəfindən bütün lazımı dəstək göstərilən Agentliyin veb saytının işləməməsi təəssüf doğurur. İctimaiyyəti maraqlandıran əsas məlumatlar Agentliyin yalnız sosial şəbəkə hesabları (“Facebook” və “Twitter”) üzərindən paylaşılır (Bax: ANAMA-nın Facebook hesabı - <https://www.facebook.com/anama.gov.az> və Twitter hesabı - https://twitter.com/ANAMA_gov_az). Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, ANAMA-nın Daxili İşlər Nazirliyi ilə birlikdə maarifləndirici videoroliklərinin çəkilməsi təqdir olunur və yaxşı effekt yaradır [33]. ANAMA tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə icra olunan əməliyyatlar barədə həftəlik məlumat paylaşılarsa da, bu, yetərsiz hesab olunur. Çünki hazırda Azərbaycan diplomatiyasının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də ərazilərin minalanmış xəritələrinin və sxemlərinin əldə olunmasıdır. Azərbaycanın işğaldan azad edilən Şuşa şəhərində Rusiya istehsalı olan “İsgəndər-M” raketlərinin qalıqlarının tapılması da ANAMA əməkdaşlarının sayıqlığı sayəsində mümkün olmuşdu [3]. 2021-ci il martın 15-də qurumun əməkdaşları tərəfindən aparılmış minatəmizləmə əməliyyatı zamanı şəhərdə iki partlamış raketin qalıqları aşkar edilmişdir. Agentliyin mütəxəssisləri tərəfindən raketin identifikasiya nömrəsinin (9M723) yoxlanılması zamanı qalıqların “İskəndər” raket sistemə aid olduğu müəyyən edilmişdir. ANAMA əməkdaşı həmçinin vurğulamışdır ki, hətta açıq internet mənbələrində axtarış apararkən 9M723 identifikasiya nömrəsinin “İskəndər” raketinə aid olduğunu müəyyən etmək olar.

4. Ermənistanın riyakar siyasətinin ifşa olunması və Ağdamın mina xəritələrinin alınması

Müharibənin başa çatmasından 2 ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq, yüzlərlə hərbi qulluqçumuz və mülki vətəndaşlarımız minaya düşmüşdür [8]. Torpaqlarımızda erməni işğalına son qoyulduqdan sonra Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsas təxribatlarından biri də mina xəritələrinin verilməməsi idi. Bunun iki məqsədə xidmət etdiyini qeyd etmək olar:

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin daha gec bərpa edilməsi;
- Əhalinin öz doğma yurdlarına daha gec qayıtması.

Rəsmi Bakının bütün beynəlxalq auditoriyalarda minalanmış ərazilərin xəritələrinin verilməsi haqqında çağırışları sonda öz nəticəsini verdi. Prezident İlham Əliyevin diplomatik maneələri nəticəsində mina xəritələrini verməyə məcbur olan Ermənistanın bütün planları iflasa uğradı [18].

Əldə edilmiş razılığa əsasən, 2021-ci il iyunun 12-də Ermənistanın Ağdam rayonu üzrə 97 min tank və piyada əleyhinə minanın yerləşmə yerini özündə əks etdirən xəritələri Azərbaycan tərəfinə təqdim etməsi müqabilində saxlanılan 15 nəfər erməni Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində Gürcüstan nümayəndələrinin iştirakı ilə Ermənistanə təhvil verilməsini Azərbaycan diplomatiyasının uğuru hesab etmək olar. Bu humanitar aksiyanın həyata keçirilməsində Gürcüstanın Baş naziri İrakli Qaribaşvili başda olmaqla Gürcüstan hökumətinin dəstəyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Eyni zamanda, prosesə verdikləri töhfəyə görə ABŞ-nin Dövlət katibi Antoni Blinken başda olmaqla Dövlət katibinin Avropa və Avrasiya məsələləri üzrə köməkçisi vəzifəsini icra edən Filip Rikerin, Avropa İttifaqı

Şurasının Prezidenti Şarl Mişelin və ATƏT-in İsveç sədrliyinin vasitəçilik rolu xüsusilə qeyd olunmalıdır [1]. Mina xəritələrinin əldə edilməsi on minlərlə vətəndaşımızın, o cümlədən minatəmizləyənlərin həyatını və sağlamlığını təhlükədən xilas etməyə və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən Ağdamda əsas qoyulan tikinti və yenidənqurma layihələrini və məcburi köçkünlərin qayıdışı prosesini sürətləndirməyə hesablanmışdır [17]. Ağdamın mina xəritələrinin alınması ilə bağlı açıqlanan bu rəsmi xəbər Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə Azərbaycanın beynəlxalq siyasətdəki uğurunun təzahürüdür. Hətta bunu müharibədən sonra əldə olunan ilk diplomatik qələbə də adlandıra bilərik [25]. ABŞ Dövlət Departamentinin və Avropa İttifaqının bu məsələdə fəal iştirak etməsi də İlham Əliyevin növbəti zəfəridir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin siyasi manevrləri, düşünülmüş strategiyası nəticəsində Ermənistan Ağdam rayonu üzrə tank və piyada əleyhinə 97 min minanı özündə əks etdirən xəritələri Azərbaycana təqdim etməyə məcbur oldu.

5. Zəngilan və Füzulinin mina xəritələrinin alınması

Humanitar məsələlər sülh gündəliyinin önəmli tərkib hissəsini təşkil edir. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan hər zaman humanizm prinsiplərini öz fəaliyyətində rəhbər tutmuşdur. Hətta 44 günlük müharibə zamanı və müharibədən sonra birtərəfli qaydada humanitar addımlar atılmışdır.

Qərbin regionda fəallaşmasından sonra Rusiya da minalanmış ərazilərin xəritələrinin erməni diversantları ilə dəyişdirilməsi ilə bağlı sövdələşmədə yer almağa çalışmışdır. Ermənistan işğal dövründə Azərbaycanın Füzuli və Zən-

gilan rayonlarında basdırdığı tank və piyada əleyhinə təqribən 92 min minaya dair xəritələri 2021-ci il iyulun 3-də Rusiya Federasiyasının təşəbbüsü ilə Azərbaycan tərəfinə təqdim etmişdir. Mina xəritələrinin alınması üzrə humanitar təşəbbüsün həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yerləşdirilmiş Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingentinin keçmiş komandanı Rüstəm Muradov vasitəçilik etmişdir. Humanist addım olaraq Azərbaycan tərəfi məhkəmənin hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilmiş və təyin edilmiş cəza müddəti bitmiş 15 nəfər ermənini Ermənistanla təhvil vermişdir [12].

6. Xəritələrin qeyri-dəqiqliyi və ermənilərin növbəti saxtakarlığı

2021-ci ilin dekabrın sonunda Ermənistan tərəfi Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş digər ərazilərinin də mina sahələrinin formulyarlarını Azərbaycan tərəfinə təqdim etmişdir. Qeyd edək ki, mina sahələrinin formulyarlarında, adətən, ərazinin koordinatları, basdırılmış minaların növləri, sayları, ara məsafələri, basdırılma və gizlətmə qaydalarına dair məlumatlar qeyd olunur.

Məlum olduğu kimi, Ermənistan tərəfi müvafiq beynəlxalq məhkəmə işləri çərçivəsində məsuliyyətdən yayınmaq məqsədilə bütün mina sahələrini əhatə edən formulyarların verildiyi iddiası ilə çıxış edir. Ancaq Ermənistan tərəfindən təqdim edilmiş formulyarların işğaldan azad edilmiş bütün əraziləri tam şəkildə əhatə etməsi ilə bağlı da ciddi narahatlıq mövcuddur. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyi və Müdafiə Nazirliyi tərəfindən formulyarlar üzərində təhlil və emal işlərinə başlanılmış, formulyarların təhlil edilməsindən son-

ra məlumatlar xəritələr üzərinə köçürülmüş və müvafiq ərazidə uyğunluğu yoxlanılmışdır. Lakin ANAMA-nın İdarə Heyətinin sədri Vüqar Süleymanovun sözlərinə görə, təqdim edilmiş formul-yarlarla ilkin tanışlıq onların etibarsız, yararsız və qeyri-dəqiq olması təəssüratını yaradır [20].

7. Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi və düşmənçilik ritorikasının davam etdirilməsi

Ermənistan tərəfindən Ağdam, Füzuli və Zəngilan rayonları üzrə verilmiş mina sahələri üzrə məlumatların dəqiqliyi 25% təşkil etmişdir. Ermənistanın təqdim etdiyi mina xəritələrinin özünü doğrultmaması bu məsələdə vasitəçilik edən Rusiyanın, Gürcüstanın, eləcə də ABŞ Dövlət Departamentinin, Avropa İttifaqı Şurasının və hazırda ATƏT-ə sədrlik edən İsveçin aldadılması anlamına gəlir. Bundan əlavə, mina xəritələrinin təqdim olunması Ermənistanın sülhpərvər, humanist addımı deyil, müharibədə məğlub olan bu dövlətin Azərbaycana zərbə vurmaq, ziyan törətmək üçün asimmetrik metodlarından biri, siyasi şantaj və növbəti siyasi alver gedişi idi. Məlumdur ki, 2020-ci il noyabrın 10-da 3 dövlətin rəhbərinin imzaladığı bəyanatdan (Ermənistanın kapitulyasiya aktı) sonra erməni tərəfi Azərbaycana minalarla bağlı məlumatları təqdim etmək istəmir, gah belə xəritələrin yoxluğunu dilə gətirir, gah da terrorçuların azad edilməsi müqabilində mümkünlüyünü qeyd edirdi.

Ermənilər ərazilərimizdə saysız-hesabsız minalar basdırmaqla həm bizim üçün təhlükə mənbəyi yaratmış, həm də öz vətəndaşlarının sosial rifahına xərclənməli olduqları pulları düşmənçilik əməllərinin reallaşmasına ayırmışlar [10].

Prezident İlham Əliyev İspaniyanın EFE informasiya agentliyinə müsahibə-

sində bu məsələlərə bir daha aydınlıq gətirmiş, xəritələrdə ciddi problemlər olduğunu qeyd etmişdir: **“İlkin olaraq, minalanmış ərazilərin xəritələri tərəfimizdən tələb edildikdə, Ermənistan hökuməti ən yüksək səviyyədə bəyan edirdi ki, onlarda belə xəritələr yoxdur. Bu yaxınlarda bəzi xəritələr təqdim edilib, lakin həmin xəritələrin dəqiqliyi yalnız 25 faizdir. Beləliklə, bizim tələbimiz ondan ibarətdir ki, Ermənistan bizə dəqiq xəritələr təqdim etsin. Həmin xəritələrdə minalanmış ərazilər yox, - onsuz da onlar hər yere mina basdırıblar, - minaların dəqiq yerləri göstərisin. Belə xəritələr onlarda var. Bunu etsələr, xoş niyyət nümayiş etdirlərsələr, biz buna adekvat cavab verəcəyik”** [14]. Azərbaycan Prezidenti ermənilərin növbəti oyununu beynəlxalq auditoriya üçün dəqiqliklə ifşa edərək göstərdi ki, Ermənistan sadəcə hansı ərazilərdə minaların olduğu barədə xəritələr verib, o da böyük ehtimalla natamamdır, əslində isə Azərbaycana minaların dəqiq harda basdırıldığını göstərən xəritələr verməlidir. Daha doğrusu, minalanmış ərazilərin yox, minaların özlərinin xəritəsi verilməlidir.

Onu da qeyd edək ki, Ermənistan baş nazirinin Niderlandın Klingendayl Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda çıxışı zamanı Azərbaycana qarşı səsləndirdiyi əsassız iddialar, o cümlədən humanitar məsələlərlə bağlı həqiqətdən uzaq ittihamlar Ermənistan rəhbərliyinin iki dövlət arasında münasibətlərin normallaşması məsələsində səmimiyyətdən uzaq olduğunu göstərir. Bu, onu deməyə əsas verir ki, rəsmi İrəvan tezliklə sülh müqaviləsinin imzalanmasında maraqlı deyil.

Ermənistan tərəfindən mina xəritələrinin təqdim edilməsini humanitar jest kimi qələmə vermək yanlışdır, çünki bu, üçtərəfli bəyanatın imzalanmasından

sonra Ermənistanın beynəlxalq humanitar hüquqi öhdəliyi idi.

Qeyd edək ki, üçtərəfli bəyanat imzalandıqdan bu günədək əksəriyyəti mülki şəxs olmaqla, 219 nəfər mina qurbanı olub. Əfsuslar olsun ki, vətəndaşlarımız mütəmadi olaraq, o cümlədən Ermənistan tərəfinin xəritələri təqdim etməsindən, habelə iki dövlət liderinin Brüssel görüşündən sonra da mina qurbanına çevrilirlər. 2022-ci ilin yalnız aprel ayında baş vermiş 9 hadisə nəticəsində 10 nəfər minalardan xəsarət alıb.

Ermənistan tərəfindən 30 ilə yaxın müddətdə darmadağın edilən əraziləri hazırda Azərbaycan yenidən qurur, bərpa edir. Onilliklər ərzində torpaqlarından didərgin düşən insanların evlərinə geri qayıtmasını təmin etmək üçün gecə-gündüz iş görülür. Lakin bu ərazilərdəki genişmiqyaslı mina problemi köçkünlərin öz evlərinə tez qayıtmasına ciddi təhdid doğurur. Bunun yeganə səbəbkarı isə Ermənistanın 30 il ərzində həyata keçirdiyi işğalçı siyasət və dağıdıcı, pozucu fəaliyyətdir. Ermənistan baş nazirinin Azərbaycana qarşı hələ də əsassız iddialarla çıxış etməsi, bu ölkənin sülh üçün hərəkətə keçmək istəyini ciddi sual altına alır [16]. Rəsmi İrəvan beynəlxalq öhdəliklərə əməl etməyən ölkələrdəndir. Bunu yaxın keçmiş də sübut edir. Məhz bu dövlət 30 ilə yaxın müddət ərzində Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad olunması haqqında BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinə əməl etməkdən boyun qaçırılmışdır. 2020-ci il noyabrın 10-da qəbul edilən üçtərəfli bəyanatın müddəaları da hələ ki rəsmi İrəvanın ucbatından həyata keçmir. Buraya erməni hərbiçilərin regiondan çıxarılması, iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası daxildir. Həmin sənədə əsasən, Ermənistan Azərbaycanın qərb bölgələri ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqəsinə zəmanət verir.

8. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi nə qədər çəkkə bilər?

BMT-nin məlumatına görə, dünyada 70-dək ölkədə basdırılmış minaların ümumi sayı 100-120 milyon civarındadır. Hər gün orta hesabla desək, 70-dək insan minaya düşür, minalardan zərər çəkmiş hər 3 nəfərdən biri isə uşaqdır. Həmçinin minalanmış ərazilərdə təsərrüfat fəaliyyəti aparmaq mümkünsüzdür, bu isə ərazisi kiçik, əhalisi sıx olan ölkələrin rifahına öz təsirini göstərir.

BMT-nin təşəbbüsü ilə hazırlanan "minalardan təmizləmə əməliyyatları üçün beynəlxalq standartlar"ın ərazilərin təmizlənməsi keyfiyyətinə dair əsas tələbi belədir: 20 sm-dək qalınlığı olan torpaq təbəqəsinin 99,6 faizi mina və partlayıcı maddələrdən təmiz olmalıdır.

Mütəxəssislərin sözlərinə görə, mövcud texnologiyalardan istifadə edərək, bütün planetin minalardan təmizlənməsi təxminən 1000 il çəkkə və 65-100 milyard dollara başa gələ bilər. Bir minanın aşkar edilib zərərsizləşdirilməsi 1000-5000 dollara başa gəlir. Postsovet məkanında baş verən münaqişələrdə döyüş əməliyyatları zamanı hərbi sursatların təxminən 40 faizi partlamamış qalıb. Köhnəlmiş hərbi sursatların utilizasiyası, yəni zərərsizləşdirilməsi işi çox bahalı olduğuna görə Rusiya belə sursatları qonşularına sataraq yaxşı qazanc əldə edir, həm də köhnəlmiş sursatlardan öz yaxasını qurtarır.

Qeyd edək ki, Yuqoslaviyanın dağılmasından sonra öz ərazisinin bütövlüyü uğrunda müharibə aparmış Xorvatiyada minalardan təmizlənmə prosesi 20 il çəkib. Mozambikdə analoji iş 23 ilə görülüb. Ekspertlər bildirirlər ki, minalardan təmizləməyə sərf olunan vaxt müharibənin davam etdiyi müddətdən təxminən 5 dəfə çox olur [2].

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki,

keçmiş Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi əslində 30 ilə yaxın davam edib və Ermənistan həmin dövr ərzində işğal olunmuş ərazilərdə minaların basdırılması və istehkamların qurulması işini aparıb [11]. Müharibə başa çatandan bir neçə gün sonra ANAMA rəsmiləri işğaldan azad edilmiş ərazilərin tamamilə minalardan təmizlənməsi üçün azı 10-15 il müddətin lazım olduğunu bildirmişdilər.

Lakin bu o demək deyil ki, sakinlər evlərinə qayıtmaq üçün 10-15 il gözləməlidir. Qeyd edək ki, ilkin mərhələdə yaşayış yerləri minalardan təmizlənəcək, təhlükəsizlik təmin edildikdən sonra insanlar öz yurd-yuvalarına qayıda biləcək. Lakin otlaqlar, əkin yerləri, meşə və dağ əraziləri də minalardan təmizlənməlidir. Bu isə illərlə vaxt aparacaq [21].

9. Bütün işlər dövlət büdcəsi hesabına aparılır

ADA Universitetində “Cənubi Qafqaz: inkişaf və əməkdaşlıq” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda çıxış edən Prezident İlham Əliyev bildirmişdir ki, bu günə qədər türkiyəli mütəxəssislər bizə minatəmizləmə işlərində kömək edirlər, ancaq bizim daha geniş beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyacımız var: “Təəssüflər olsun ki, bu cür dəhşətli davranışa görə Ermənistana heç irad belə tutulmayıb. Bizim hazırda tapdığımız minalar yeni basdırılanlardır və həmin ərazilər onları aşkar etmək üçün çox əlverişsizdir. Bu, bir daha onların davranışının göstəricisidir. Beynəlxalq dəstəyə gəldikdə, təəssüf ki, bu gündək biz heç bir beynəlxalq təşkilatdan hər hansı bir dəstək almamışıq. Görülən bütün işləri öz hesabımıza görürük. Biz bir neçə beynəlxalq şirkətlə müqavilə bağlamaq istədik ki, bizə prosesi sürətləndirməyə kömək etsin. Lakin onların təklif etdi-

yi xidmət haqqı bizim minatəmizləmə agentliyimizə başa gələn qiymətdən bir neçə dəfə artıq oldu. Onlar bu işə kommersiya nöqtəyi-nəzərdən yanaşdılar və biz bunu anlaya bilərik, çünki bunlar özəl şirkətlərdir. Ancaq onlar bir kvadratmetr əraziyə astronomik qiymət tələb edirlər, bu isə bizim işimizə yaramır. Al Ermənistana 2.6 milyard, Azərbaycana isə 140-160 milyon avro yardım paketini elan edəndə, əlbəttə ki, biz ən yüksək səviyyədə səsimizi ucaltdıq. Bu, bir daha ikili standartların təzahürü idi. Nə üçün onlara 2.6 milyard verilir? Həmin vəsaitin böyük hissəsi kredit deyil, qrant olacaq, yəni hədiyyə. Azərbaycana isə yüz neçə milyon. O ölkəyə ki, onun 10 min kvadratkilometrlik ərazisi tamamilə dağıdılıb. Müsbət haldır ki, daha sonra Avropa İttifaqı bu məsələyə baxdı və mənim Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti cənab Şarl Mişel ilə sonuncu söhbətimdə o mənə dedi ki, minatəmizləmə işlərinə 5 milyon avro ayrılacaq. Lakin bu rəqəmin böyük təsiri olmayacaqdır. Bizim ciddi dəstəyə ehtiyacımız var. Bundan əlavə, mina problemi ilə məşğul olan beynəlxalq QHT-lərin dəstəyinə ehtiyac duyuruq. Onların hələ ki, heç biri Azərbaycana nəzər salmayıb. Biz bilirik ki, minaların təmizlənməsinə yardım edən bir sıra QHT və fondlar var. Bizə gəldikdə, heç kəs yardım etmir. Azad olunmuş ərazilərdə görülən bütün işlər Azərbaycanın dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir. Heç bir ölkədən və ya beynəlxalq təşkilatdan bir dollar belə almamışıq” [13].

10. “HALO Trust” təşkilatının Qarabağda birtərəfli fəaliyyəti

Prezident İlham Əliyevin bildirdiyi kimi, dünyada minaların təmizlənməsinə yardım edən bir sıra QHT və fondlar mövcuddur. “HALO Trust” da onlardan biridir. “HALO Trust” mülki insanlar

üçün təhlükə yarada biləcək minaların və partlamamış hərbi sursatların zərərsizləşdirilməsi ilə məşğul olan Britaniyanın xeyriyyə və ABŞ-nin qeyri-kommeriya təşkilatıdır. HALO (Hazardous Area Life-Support Organization) abbreviaturası “təhlükəli ərazilərdə həyat dəstəyi təşkilatı” mənasını verir. 7000-dən çox istehkamçısı olan “HALO Trust” Qarabağ, Kamboca, Mozambik, Somali, Şri Lanka, Eritreya, Abxaziya, Çeçenistan, Kosovo, Anqola və Əfqanıstanda minatəmizləmə işləri həyata keçirib.

3 il əvvəl mətbuatda ABŞ tərəfindən maliyyələşən “HALO Trust” adlı şirkətin Ermənistanın işğalı altındakı ərazilərimizdə mina təmizləmək adı ilə apardığı qeyri-şəffaf fəaliyyəti barədə məlumatlar dərc olunurdu. Hesab edilir ki, bu, Ermənistana və separatçı rejimə faktiki olaraq dəstək verməkdir. Məsələnin ən təhlükəli tərəfi odur ki, bu şirkət öz fəaliyyəti barədə Azərbaycan hökumətindən icazə almır və fəaliyyətinin nəticəsi barədə hesabat vermir. Özünün yaydığı açıq hesabatlarda isə ölkəmizin ərazi bütövlüyünə qarşı təhrifedici ifadələr, separatçı rejimin legitimləşməsinə yönəlik cəhdlərin yer aldığı iddia olunur. Belə ki, bu cür hesabatda Dağlıq Qarabağ bölgəsi ayrıca subyekt və bəzi yerlərdə “ölkə”, işğal olunmuş ətraf rayonlar isə “Dağlıq Qarabağ tərəfindən nəzarət olunan, lakin onun sovet sərhədlərindən kənarında yerləşən əraziləri” kimi təqdim olunur. Azərbaycanın razılığı olmadan onun ərazilərində minatəmizləmə fəaliyyəti aparmaq üçün “HALO Trust”ın bir sıra dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən maliyyələşməsi ciddi narahatlıq yaradan haldır. Bu cür fəaliyyət ölkəmizin ərazi bütövlüyünə qarşı açıq-aşkar hörmətsizlikdir. Nəhayət, bütün bunlar Birləşmiş Ştatların Qarabağ məsələsində qərəzsiz vasitəçiliyi ilə bir araya sığmayan əməllərdir.

Paralel olaraq digər bir fakt da üzə

çıxır. Bəlli olur ki, formal olaraq post-sovet məkanındakı separatçı qurumları, o cümlədən Azərbaycan sərhədləri daxilində yaradılmış qondarma “dq”i və orada keçirilən “seçkiləri” tanımayan ABŞ-nin Rusiya, Gürcüstan və Ermənistandakı səfirlikləri həmin qanunsuz qurumların “hökumətləri” tərəfindən verilən “sənədləri” maneəsiz şəkildə leqallaşdırır. Bu barədə 7 il Amerikanın Rusiyadakı səfirliyində çalışmış (2010-2017) gürcü diplomat Georgi Kbiltetslaşvili deyib: “İmmiqrasiya vizaları şöbəsində işlədiyim 7 il ərzində mən konsul zabitlərinin maneəsiz şəkildə Abxaziya və Cənubi Osetiyanın separatçı hökumətləri tərəfindən verilmiş sənədlərin maneəsiz şəkildə və leqal sənədlər kimi tanınmasına dair olduqca çoxlu sayda faktın şahidi oldum. Belə çıxır ki, ABŞ-nin Dövlət Departamenti Abxaziya, Cənubi Osetiya, Dağlıq Qarabağ və Dnestryanı bölgənin separatçı hakimiyyətlərini tanıyır” [23].

Təşkilatın rəsmi məlumatına görə, “HALO” 2000-ci ildən Dağlıq Qarabağdakı 500-ə yaxın mina sahəsini təmizləmiş, bununla da ərazini təhlükəsiz hala gətirməklə 130.000-dən çox insanın həyatını dəyişmişdir. “Bütün minalar bitənə qədər insanlara, xüsusən də uşaqlara necə təhlükəsiz olmağı öyrətmək üçün məktəblərə və icmalara baş çəkirik. Ancaq tək-cə problem minalardan ibarət deyil. 2016-cı ildə qısamüddətli döyüşlər başlayanda evlər və bağçalar daha çox partlayıcı maddəyə büründü - yerli əhəlinin həyatını təhlükə altına aldı. Dərhal reaksiya verdik, Xilasetmə Xidməti ilə birlikdə təhlükəli əşyaları götürdük. Mina sahələrini təmizləmək və ictimaiyyət nümayəndələrini təcili xəbərdarlıq etməklə yanaşı, Qarabağı təhlükəsiz vəziyyətə gətirmək üçün çalışmağa davam edirik” [34].

İşğal dövründə təşkilatın çəkdiyi videoda kənd təsərrüfatı və arıçılıqla

məşğul olan Oksen Baqdasaryan deyirdi ki, o, burada qalan yeganə kənd sakini: “Burada iyirmi uşağı olan on dörd ailə yaşayırdı, lakin onlar minaların olmadığı digər kəndlərə köçüblər” [32].

İyirmi ildən çoxdur ki, Dağlıq Qarabağda işləyən beynəlxalq “HALO Trust” təşkilatının mütəxəssisləri daha çox separatçıların sifarişlərini yerinə yetiriblər [31].

Vətən müharibəsi dövründə erməni separatçıların “HALO Trust” təşkilatını Türkiyə və Azərbaycana yardım etməkdə ittiham etməsi böyük rezonans doğurmuşdu. Separatçıların rəhbərinin xüsusi tapşırıqlar üzrə nümayəndəsi Boris Avaqyan bildirmişdi ki, müharibə zamanı sözügedən təşkilat Türkiyə kəşfiyyatına Qarabağın minalanmış ərazilərinin xəritəsini təhvil verib və bu da irəliləyən Azərbaycan qoşunlarının işini asanlaşdırıb. Bu məlumat həmin dövrdə çox böyük səs-küy yaratmışdı [29]. Nəticədə, “HALO Trust” yerli əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Qarabağdakı çalışmaları barədə açıqlama verməyə məcbur oldu: “HALO Trust” siyasi olmayan, bitərəf təşkilat olduğu üçün yalnız münaqişə bölgələrində işləyə bilər. Bu iddia mütləq yalandır” [30].

“Əl Cəzirə” kanalının müxbiri Rori Çallandsın Vətən müharibəsi dövründə “HALO Trust” təşkilatının nümayəndələrindən aldığı müsahibədən görünür ki, yerli sakinlər də “işə” cəlb edilib [35]. Qarabağın dağlıq hissəsində “HALO Trust” proqramının rəhbəri Aş Bodinin bildirdiyinə görə, əvvəllər hər il 100-dən çox adam işlə təmin edilmiş, 2017-ci ildə isə işçilərin sayı 210 nəfərə çatmışdır. Digər maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, Qarabağda “HALO Trust”ın minatəmizləmə fəaliyyətinə cəlb etdiyi yerli sakinlər arasında qadın istehkamçılar da çoxluq təşkil etmişdir [28].

Ermənilərin iddiasına görə, müharibə zamanı ərazilərin minalanmış xəritə-

sini Türkiyəyə və Azərbaycana təqdim edən “HALO Trust” təşkilatı nə qədər təcəccüblü olsa da, bu gün də Azərbaycan ərazilərində minatəmizləmə fəaliyyəti ilə məşğuldur. Verilən məlumatlara görə, təşkilatın istehkamçıları Əsgəran və Xankəndi şəhərinin yaxınlığında silah və sursatı zərərsizləşdirirlər. Eyni zamanda, “HALO Trust” qeyri-hökumət təşkilatı ilə birlikdə bütün ərazidə kəşfiyyat işləri aparılır. “Humanitar minalardan təmizləmə mərkəzi” fondu aşkarlanan sursatların Əsgəran bölgəsinin Xnatsax, Aygestan icmalarının ərazilərində, Xocavənd və Ağdərə şəhərlərinin yaşayış məntəqələrində zərərsizləşdirilməsi prosesini həyata keçirir [27].

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin yerləşdiyi müvəqqəti nəzarət zonasında “HALO Trust” “mütəxəssislərinin” minaların təmizlənməsi prosesində iştirak etməsi ərazilərimizə qanunsuz müdaxilə kimi qiymətləndirilir. Bunu ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri olan ABŞ-nin Ermənistanla dolaylı dəstəyi kimi də nəzərdən keçirmək olar. ABŞ-nin “HALO Trust” şirkəti 2000-ci ildən indiyə qədər əsasən xaricdə yaşayan ermənilərin dəvəti ilə işğal olunmuş ərazilərdə yerüstü minaların və partlamamış sursatların təmizlənməsi ilə məşğul olur və demək olar ki, yeganə təşkilatdır ki, həmin ərazilərdə bu məsələləri yerinə yetirir. Qeyd edək ki, bu proseslərdə ABŞ vətəndaşları iştirak etmir və ya ancaq təlimatçı funksiyasını yerinə yetirirlər. Layihənin kordinatorları yerli sakinləri işə cəlb etməklə həm də məşğulluq problemini həll edirlər. Minalardan təmizləmə işlərinin əsas sərmayəçisi ABŞ-nin Beynəlxalq İnkişaf Agentliyidir (USAID). Bu məsələdə rəsmi Bakının daha sərt və kəskin reaksiyası arzuolunandır. Bunu diplomatik-siyasi kanallarla yerinə yetirmək və ya rəsmi açıqlamalarla həyata keçirmək olar. İstənilən halda separatçılar

üçün təhlükəsizlik mühitinin formalaşdırılmasına və onlara nəfəslik verilməsinə imkan vermək olmaz və bununla da Böyük Britaniya və ABŞ ilə münasibətlərə kölgə salınması ilə bağlı ehtimallar yox dərəcəsidir. Vətən müharibəsi zamanı Böyük Britaniyanın Azərbaycana verdiyi dəstək də burada həlledici rol oynaya bilər.

Nəticə

Bu gün ərazilərin minalardan təmizlənməsi və partlamamış döyüş sursatlarının zərərsizləşdirilməsi ən ümdə vəzifədir. Laçını və Kəlbəcəri tərk edərkən bu ərazilərə 17 maşın mina basdırılması ilə bağlı erməni zabitin etirafı beynəlxalq instansiyalara müraciət etmək üçün Azərbaycana tutarlı arqumentasiya verir. Önəmli məsələ bundan ibarətdir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları münbit torpaqlarla zəngindir. Ermənistanın işğal dövründə Azərbaycan ərazisində basdırdığı minaların əksəriyyəti kənd təsərrüfatına yararlı torpaq-

lardadır və bu, Azərbaycanın dayanıqlı inkişafını ləngidən amildir. Eyni zamanda ərazilərin minalanması keçmiş məcburi köçkünlərin təhlükəsiz şəraitdə öz doğma torpaqlarına qayıdışını ləngidir. Digər tərəfdən, minalanmış ərazilərin dəqiq xəritələrinin verilməməsi Ermənistanın növbəti hərbi cinayətidir. Ermənistan 30 ilə yaxın müddət ərzində Qarabağı işğal altında saxlasa da, hazırkı durumda doğma torpaqlarımızın altını zəbt edib, minalanmış ərazilərin xəritələrini və sxemlərini verməkdən imtina edir. Azərbaycan Ordusu Ermənistan silahlı qüvvələrini torpaqlarımızdan çıxarsa da, qarşı tərəf öz mənfi əməllərini bu yolla davam etdirir. Beynəlxalq qurum və təsisatların, müvafiq profil üzrə ixtisaslaşmış beynəlxalq QHT-lərin laqeyd münasibəti, bu sahəyə maliyyə ayırmaması və bütün işlərin dövlət büdcəsi hesabına aparılması ikili standartlar siyasətinin, selektiv yanaşmanın və qərəzli münasibətin növbəti nümunəsidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat xidməti idarəsinin məlumatı // “Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi”, 12.06.2021. URL: <https://www.mfa.gov.az/az/news/no21721-azerbaycan-respublikasi-xarici-isler-nazirliyinin-metbuat-xidmeti-idaresinin-melumatı>
2. Abbas G. Qarabağa qayıdışı ləngidən səbəb – MİNA // “Yeni Azərbaycan”, 13.11.2021 URL: https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e62524_az.html
3. ANAMA: “Ermənistan Şuşaya “İsgəndər” atıb”. Armen Sarkisyan: “Azərbaycan bütün hərbi əsirləri qaytarsaydı...” // “BBC”, 31.03.2021. URL: <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-56587134>
4. Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun Mətbuat xidmətinin məlumatı // “Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu”, 18.06.2021. URL: <https://genprosecutor.gov.az/az/post/3799>
5. Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyinin (ANAMA) rəsmi saytı // URL: <http://anama.gov.az/>
6. Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // “President.az”, 15.01.2021. URL: <https://president.az/articles/50204>
7. Diaspor gəncləri Ermənistandan mina xəritələrinin təhvil verilməsini tələb ediblər // “AzərTAc”, 26.04.2021 URL: https://azertag.az/xeber/Diaspor_gencleri_Ermenistandan_mina_xeritelerinin_tehvil_verilmesini_teleb_edibler-1766203
8. Ermənistana təzyiqlik göstərməyin vaxtı çatıb // “Konkret.az”, 11.02.2021 URL: <https://konkret.az/artiq-itkilerin-qarsisini-almaq-ucun-ermenistana-tezyiqlik-gostermeyin-vaxti-catib-politoloqdan-mina-aciqlaması/>
9. Ermənistan mina sahələrinin xəritələrini Azərbaycana verməlidir // “REAL TV”, 10.02.2021 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=O9hUJesr43Q>
10. Ərazilərin minalardan təmizlənməsi ölkənin inkişafını sürətləndirəcək // “Sia.az”, 18.04.2022 URL: <https://sia.az/az/news/politics/947459.html>
11. Əsədov T. Azərbaycanın Ermənistan planları - Bu proses mütləq həyata keçirilməlidir // “Milli.az”, 22.04.2021 URL: <https://news.milli.az/politics/942195.html>
12. Füzuli və Zəngilanın da mina xəritələri Azərbaycana verildi // “Azvision.az” 03.07.2021 URL: <https://azvision.az/news/265747/--fuzuli-ve-zengilanin-da-mina-xeriteleri-azerbaycana-verildi--.html>
13. İlham Əliyev ADA Universitetində “Cənubi Qafqaz: İnkişaf və əməkdaşlıq” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edib // “President.az”, 29.04.2022 URL: <https://president.az/az/articles/view/55909>
14. İlham Əliyevin İspaniyanın EFE informasiya agentliyinə müsahibəsi // “President.az”, 02.10.2022 URL: <https://president.az/az/articles/view/53296>
15. İsmayılov S. Paşinyanın mina xəritəsi açıqlaması - Nikolun 40 gün sürməyən yalanı // “Report.az”, 13.05.2022 <https://report.az/analitika/pasinyanın-mina-xeritesi-aciqlması-nikolun-40-gun-surmeyen-yalanı/>
16. Leyla Abdullayeva: N.Paşinyanın əsassız iddiaları Ermənistanın sülh istəyini ciddi sual altına alır // “AzərTAc”, 12.05.2022 URL: https://azertag.az/xeber/Leyla_Abdullayeva_NPasinyanın_esassiz_iddialari_Ermenistanin_sulh_isteyini_ciddi_sual_altina_alir-2130644

17. Mənsimov E. Prezident İlham Əliyevin qətiyyəti Ermənistanı mina xəritəsini verməyə məcbur etdi // "Trend.az", 13.06.2021. URL: <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3439155.html>

18. Mina xəritələrinin alınması qayıdış planlarını sürətləndirəcək // "ARB Xəbər", 05.07.2021 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GvQanqp5hkg>

19. Mina xəritələrinin təhvil verilməsi üçün Ermənistana ciddi iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməlidir // "ARB24 – Gündəm proqramı" 04.10.2021 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3jG6EBtRvMA>

20. Mina xəritəsi qeyri-dəqiqdir və bütün əraziləri əhatə etmir // "Azvision.az" 08.12.2021 URL: <https://azvision.az/news/279092/-mina-xeritesi-qeyri-deqiqdir-ve-butun-erazileri-ehate-etmir--resmi--.html>

21. Mina nədir, necə təmizlənilir, Qarabağın minalardan təmizlənməsi nə qədər çəkkə bilər? // "BBC News Azərbaycanca", Yeniləndi 11.01.2022 URL: <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-57361973>

22. Nuri A. Düşmən mina xəritələrini niyə vermir? - Ermənistanın müharibə cinayətləri davam edir // "Azxəbər.com", 06.04.2021 URL: <https://azxeber.com/az/ermenistanin-muharib/sosial/>

23. "Onlar casus yuvası kimi fəaliyyət aparır" // "Musavat.com", 01.02.2018. URL: https://musavat.com/news/onlar-casus-yuvasi-kimi-fealiyyet-aparir_502208.html

24. Pənahqızı A. Hər qarış torpaq təhlükəlidir // "Şərq" qəzeti, 26.02.2021 URL: <https://sherg.az/cemiyet/154091>

25. Tağıyev T. İlham Əliyevin daha bir qələbəsi: Ağdam minalardan azaddır! // "Azvision.az", 12.06.2021. URL: <https://azvision.az/news/264000/-ilham-eliyevin-daha-bir-qelebesi-agdam-minalardan-azaddir!-.html>

Rus dilində:

26. В Азербайджане на mine подорвались два журналиста и чиновник // "BBC.com", 04.06.2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-57358484>

27. В городах Степанакерти и Аскеран планируется обезвреживание боеприпасов // "1lurer.am", 17.05.2021. URL: <https://www.1lurer.am/ru/2021/05/17/%D0%92.....>

28. В разминировании территории Арцаха активно участвуют женщины, – глава «The HALO Trust» // "Artsakh Press", 22.08.2017. URL: <https://artsakhpress.am/rus/news/71343/arcakhum-akanazertsman-ashkhatanqnerin-aktiv-masnakcum-en-naev-kanayq-halo-trusti-xekavar.html>

29. HALO Trust обвинили в передаче Турции карт минных полей в Карабахе, организация отрицает // "Sputnik Armenia", 12.03.2021. URL: <https://ru.armeniasputnik.am/karabah/20210312/26772476/HALO-Trust-obvinili-v-peredache-Turtsii-kart-minnykh-poley-v-Karabakhe-organizatsiya-otritsaet.html>

30. HALO Trust отвергает обвинения в шпионаже в пользу турецких спецслужб в Нагорном Карабахе // "Aysor.am", 12.03.2021. URL: <https://www.aysor.am/ru/news/2021/03/12/HALO-Trust/1811088>

31. Шелудкова Ирина. Разминирование в Нагорном Карабахе // "Euronews.com", 23.11.2021. URL: <https://ru.euronews.com/2020/11/23/demining-process-in-nagorno-karabakh-can-take-years>

İngilis dilində:

32. HALO in Nagorno Karabakh: Oksen's hope for the future // "Youtube – Halo

Turst”, 23.11.2018. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RYIMvCrV1Bo>

33. Mine Action Agency of the Republic of Azerbaijan (ANAMA) // 02.02.2021
URL: https://twitter.com/ANAMA_gov_az/status/1356602324731502595

34. Nagorno Karabakh // “Halotrust.org”, URL: <https://www.halotrust.org/where-we-work/europe-and-caucasus/nagorno-karabakh/>

35. Nagorno-Karabakh shelling leaves enduring dangers // “Al Jazeera”, 21.10.2020. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_ToplpEsKaM&t=19s

Ilyas Huseynov

THE ISSUE OF DEMINING OF THE TERRITORIES FREED FROM OCCUPATION: ARMENIA'S WAR CRIMES AND INADEQUATE APPROACH OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Abstract

The article explores the problem of demining the liberated territories. It is noted that the level of contamination by mines and unexploded ordnance in the liberated territories is excessive. According to the Landmine Monitor report, the total area of mined territories in Karabakh could range from 350 to 830 square kilometers. During the 30 years of occupation, the Armenian armed forces have been mining and building fortifications over a very large area. Their main goal was the implementation of long-term plans for the occupation of lands and the maximization of losses in the event of the military liberation of Karabakh by Azerbaijan.

Despite the fact that almost two years have passed since the end of the Second Karabakh War, one of the main problems in the liberated regions-demining has not been eliminated.

Almost every day people are killed and injured in the liberated lands. The statistics in this regard continue to grow. In fact, clearing mines and UXO will take time for former IDPs to return to their homes.

Unfortunately, Azerbaijan does not feel the necessary international support in this area.

Considering that, with appropriate support the complex process of demining the 10,000 square kilometers liberated from occupation could be completed 2-3 times earlier.

Key words: landmines, demining, minefields, mine maps, Halo Trust, hypocrisy of Armenia, humanitarian problem, Azerbaijan Mine Action Agency, international organizations

Ильяс Гусейнов

**ПРОБЛЕМА РАЗМИНИРОВАНИЯ ОСВОБОЖДЕННЫХ
ТЕРРИТОРИЙ КАРАБАХА: ВОЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ АРМЯН И
НЕАДЕКВАТНОЕ ОТНОШЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ИНСТИТУТОВ**

Резюме

В статье рассматривается проблема разминирования освобожденных территорий. Отмечается, что уровень загрязнения минами и неразорвавшимися боеприпасами на освобожденных территориях является чрезмерным. Согласно отчету Landmine Monitor, общая площадь заминированных территорий в Карабахе может составлять от 350 до 830 квадратных километров. За 30 лет оккупации армянские вооруженные силы вели минирование и строительство укреплений на очень большой территории. Главной целью была реализация долгосрочных планов по оккупации земель и максимизация потерь в случае военного освобождения Карабаха Азербайджаном.

Несмотря на то, что с момента окончания Второй карабахской войны прошло почти два года, одна из главных проблем в освобожденных районах – расчистка минных полей, не устранена.

Почти каждый день на освобожденных землях гибнут и получают ранения люди. Статистика в этом отношении продолжает расти. На самом деле обезвреживание мин и неразорвавшихся боеприпасов потребует времени, чтобы бывшие ВПЛ вернулись в свои дома.

К сожалению, Азербайджан не чувствует необходимой международной поддержки в этой сфере. Если учесть, что при соответствующей поддержке сложный процесс разминирования освобожденных от оккупации 10 тысяч квадратных километров могло быть завершено в 2-3 раза раньше.

Ключевые слова: минные поля, карты мин, Halo Trust, военные преступления армян, гуманитарная проблема, Азербайджанское агентство по разминированию, международные организации

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

JURNAL HAQQINDA

“Sosial tədqiqatlar” jurnalı (STJ) 2019-cu ildə Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən təsis edilmişdir. 06 avqust 2019-cu il tarixində Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində 4248 nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. 2021-ci ilin mart ayında mərkəzi Fransanın Paris şəhərində yerləşən Beynəlxalq Serial Nəşrlərin Qeydiyyatı Mərkəzi tərəfindən “Sosial tədqiqatlar” jurnalına Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi (ISSN 2788-8789) verilmişdir.

Jurnalda əsasən sosiologiya, psixologiya, iqtisadiyyat, siyasət, hüquq və fəlsəfə kimi ictimai və humanitar elm sahələrinin ümumkonseptual məsələlərini elmi-metodoloji cəhətdən ifadə edən, müəlliflərin yeni ideya və yanaşmalarını əks etdirən elmi-analitik məqalələrin, yeni nəşrlərə dair diskussiya məzmunlu rəy və şərhlərin dərcinə üstünlük verilir.

Müstəqil, resenziyalı, elmi nəşrdir. İl ərzində 4 sayı çap edilir.

Jurnalın nüsxələri kitabxanalara, beynəlxalq indeks təşkilatlarına, abunəçilərə və məqalə müəlliflərinə çap olunduqdan sonrakı bir ay ərzində göndərilir.

Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində məqalələr dərc edilir.

ÜMUMİ QAYDALAR

I. Məqalələrin məzmunu

Jurnalda göndəriləcək məqalə sosial elmlər sahəsinə öz töhfəsini verəcək və sosial elmlərə yenilik gətirəcək səviyyədə aktual və orijinal olmalı, analitik xarakter daşmalı və akademik tələblərə cavab verməlidir. Elmi məqalənin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, “**Mətn**” hissəsində tədqiq edilən məsələlər, qaldırılan problemlər bölmələr üzrə ətraflı şərh edilməli, “**Nəticə**” hissəsində elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

II. Məqalələrin strukturu, tərtib edilmə qaydaları və həcmi

Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu tələblərə (<http://aak.gov.az>) və STJ-nin “Müəlliflər üçün qaydalar”ına tam cavab verməlidir.

Məqalələr dəqiq strukturlaşdırılmalıdır. Hər bir məqalədə ardıcıl olaraq:

- ❖ **UOT** indekslər və ya **PACS** tipli kodlar;
- ❖ “**Məqalənin adı**” (10–12 sözdən çox ola bilməz), “Müəllifin adı və soyadı”, “Müəllifin işlədiyi qurumun adı və ünvanı”, “Müəllifin vəzifəsi, elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı”;
- ❖ **Giriş**: Məzmunu müəllif tərəfindən müəyyən edilir.
- ❖ **Əsas mətn** (yarımbaşlıqlara bölmək şərtilə): A4 formatında (29,7x21 sm), “MS Word” proqramında, “Times New Roman” – 12 şrift və 1 intervalla yazılmalıdır. Səhifə kənarlarından 2 sm məsafə buraxılmalı və səhifələr nömrələnməlidir. Mətn də yarımbaşlıqlar yeni sətirdən, ilk hərfi böyük olmaqla qalın hərflərlə verilməlidir.
- ❖ **Nəticə**: Tədqiqatın əsas elmi nəticələri qısa və ümumiləşdirilmiş şəkildə ve-

rilməlidir.

❖ **Xülasə:** 100 sözdən az, 200 sözdən çox olmamalıdır. Xülasədə tədqiqatın məqsədi, metodikası, başlıca nəticələri, məhdudiyyətləri, orijinallığı, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti qısa şəkildə əks etdirilməlidir. Azərbaycan, türk və rus dillərində yazılan yazıların həmin dillərlə yanaşı ingilis dilində, ingilis dilində yazılan yazıların isə ingilis dili ilə yanaşı, Azərbaycan və rus dillərində də xülasəsi olmalıdır.

❖ **Açar sözlər** (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində): Məqalənin məzmununa uyğun olmalı və onu əhatə etməlidir. 5-dən az, 8-dən çox ola bilməz.

❖ **Məqalənin başlığı** böyük hərflərlə, yarımbaşlıqları isə yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə və nömrələndirilərkən yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən (həmçinin tənliklər və düsturlardan) əvvəl və sonra bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Səhifələr ardıcıl olaraq yuxarı sağ küncdə nömrələnməlidir.

❖ **Cədvəl və şəkillərin** adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sağ küncdə, şəkillər üçün şəklin altında sol küncdə yerləşdirilərkən, ərəb rəqəmlərilə ardıcıl nömrələndirilən müvafiq olaraq “cədvəl” və “şəkil” sözdündən sonra yazılmalıdır. Cədvəl və şəkillərin başlıqları ilk hərfləri böyük olmaqla qalın şriftlə yazılmalıdır. Cədvəlin sütunlarının adı qısa olmalı, ölçü vahidləri mətərdə göstərilməlidir.

Cədvəl və şəkillər biri-birini təkrarlamamalı, göstəricilər Beynəlxalq Vahidlər Sistemində (SI) verilməlidir. Əlyazmada bir cədvəl və bir şəkil verildikdə, müvafiq olaraq, onlar nömrələnməli, “Cədvəl” və ya “Şəkil” sözü də yazılmamalıdır.

Şəkillər elektron formatda “jpg”, “tif” fayl tipində, CMYK-rəng rejimində, 300 dpi-dən az olmayan ölçüdə, qrafik illüstrasiyalar Word, Exsell, Adobe Illustrator, Potoshop, CorelDRAW və PowerPoint proqramlarından birində təqdim edilməlidir.

Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametr ilə yığılmalıdır.

❖ **Məqalələrin həcmi:** yuxarıdakı şərtlər nəzərə alınmaqla 8 səhifədən az olmamalıdır.

❖ **Mənbə və istinadlar:** Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə zəruri istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı dillər üzrə əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Elmi ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam, dəqiq və orijinalın dilində olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Mətndə istinad olunan bütün mənbələr, səhifə nömrələri ilə birlikdə “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” siyahısında aşağıdakı nümunələrdə göstərilən qaydada verilməlidir:

a) Kitablər:

Adilov M.İ., Həsənov İ.C. Qloballaşma və milli mədəni dəyərlər. Bakı: Elm, 2012, -476 s.

b) Jurnallar:

Şixəliyev E.İ. Ermənilərin “din” strategiyasının əsas istiqamətləri. // “Strateji təhlil” jurnalı, №7(35), Bakı: Elm, 2013, s. 32-45.

c) Toplularda məqaləyə istinad (konfrans, simpozium və digər):

“Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri”. / Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, s. 314-316.

ç) Dissertasiyalar və avtoreferatlar:

Məmmədov H.B. Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin aktoru kimi. Elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı: Elm, 2013, - 44 s.

d) Müəlliflik şəhadətnamələri və patentlər:

Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР // Б.И. 1988, № 4, с.50

Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

e) İnternet səhifələri (internet səhifələrinə istinadlar mütləq gün, ay, il olmaqla, istifadə olunduğu tarix göstərilmək şərtilə tam ünvan şəklində olmalıdır):

<http://www.stat.gov.az/#> (15.11.2013) / 2013-cü ilin yanvar-oktyabr aylarında ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi göstəriciləri.

Məqalənin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

Mətnə istifadə edilməyən mənbələr “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” hissəsində göstərilməməlidir.

Məqalənin redaksiyaya təqdim edilmə qaydası

Məqalənin orijinalı 2 nüsxədə (həmçinin elektron formada) tədqiqatın aparıldığı müəssisənin göndəriş məktubu və elmi şurasının müvafiq iclas protokolundan çıxarış ilə birgə müəllif(lər)in özü tərəfindən redaksiyaya (AZ1073, Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, İsmayıl bəy Qutqaşını küç., 18. Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi) təqdim edilməlidir. Əlyazma mütləq müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalı və onun redaksiyaya təqdim edilmə tarixi göstərilməlidir.

Məqalələrin elektron qaydada təqdim edilməsi də mümkündür. Bunun üçün müəlliflər məqalələrini jurnalın elektron poçtuna (office@socialresearchjournal.az; info@socialresearchjournal.az) göndərməlidirlər.

III. Məqalələrin qiymətləndirilməsi, resenziyalaşdırılması və dərci

STJ-yə göndərilən məqalələr əvvəlcə redaksiya tərəfindən jurnalın nəşr prinsipləri baxımından qiymətləndirilir. Nəşr prinsiplərinə uyğun olmayan yazılar düzəldilmək üçün müəllifə göndərilə və ya resenziyalaşdırmadan imtina edilə bilər.

Resenziyalaşdırma üçün qəbul edilən məqalələrin resenziya prosesində elmi obyektivlik və elmi keyfiyyət kriteriyalarına xüsusi diqqət yetirilir. Resenziyalaşdırma üçün qəbul edilən yazılar müvafiq sahəyə aid iki resenzentə göndərilir. Resenzentlərin adları məxfi saxlanılır və yazılara verilən rəylər beş il ərzində redaksiyada qorunur. Resenzentlərdən birinin rəyi müsbət, digəri mənfi olduğu təqdirdə yazı üçüncü resenzentə göndərilə bilər və ya redaksiya verilən rəyləri qiymətləndirdikdən sonra yekun qərar qəbul edə bilər. Müəlliflərin resenzentlərin və redaksiyanın tənqid, irad və təkliflərini nəzərə almaları zəruridir. Müəlliflər razılaşmadığı məqamlarla bağlı əsaslandırılmış şəkildə etiraz etmək hüququnu saxlayırlar. Nəşrə qəbul edilməyən yazılar müəlliflərinə qaytarılır.

Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr (əlyazmalar) mütəxəssislər (resenzentlər) tərəfindən konfidental olaraq resenziyalaşdırıldıqdan sonra redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim edilir. Resenziyalaşdırma və təsdiqetmə müddəti ümumilikdə 3 aydır. Məqalələr resenziyalaşdırma prosedurunun nəticələri əsas götürülərək növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

IV. Kompilyasiya və ya plagiatlıq halları

Bütün məqalələr kompilyasiya və ya plagiat ola biləcəyi ehtimalına görə nəzərdən keçirilir. Plagiatlıq hallarına rast gəldikdə məqalə dərhal çap prosesindən kənarlaşdırılır və "Sosial tədqiqatlar" jurnalının bundan sonrakı saylarında müəllifin məqalə dərc etdirməsinə icazə verilmir.

V. Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları "Sosial tədqiqatlar" jurnalına aiddir. Jurnalda çap edilmiş məqalələrin eynilə digər nəşrlərdə (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisnadır) dərcinə yalnız Redaksiyanın yazılı icazəsi, sitatların verilməsinə isə mənbə göstərilmək şərti ilə yol verilir.

Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövri nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi yolverilməzdir.

Simpoziumlarda, konfranslarda təqdim olunan və tam şəkildə yayımlanmayan materiallar məqalə formasında qiymətləndirilmə və resenziyalaşdırılma mərhələsinə təqdim edilə bilər.

Yuxarıda göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilmir.

Nəşrin müəlliflərə təqdim edilməsi

Dərc olunmuş məqaləyə görə müəllifə jurnalın bir nüsxəsi və qonorar verilir.

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, İsmayıl bəy Qutqaşınlı küç., 18.
Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi.

Əlaqə telefonları

(012) 510-70-78

**“SOSIAL TƏDQIQATLAR”
jurnalının Redaksiya Şurası**

PUBLICATION REQUIREMENTS FOR THE JOURNAL OF "SOCIAL RESEARCH"

1. Articles of scientific and practical significance, which cover the results of original scientific studies and scientific innovations are published in the Journal of Social Research of the Social Research Center.

2. The documents (articles, reviews, etc.) can be submitted in Azerbaijani, Russian and English in a hard copy form, on electronic media or via e-mail (socialresearch-journal@gmail.com; tahirallahyarova@gmail.com; agshin.mammadov76@gmail.com).

3. The article shall be recommended for publication once it has received a positive feedback following the discussions at the relevant department (chair) of the scientific (higher education) institution. The author shall submit to the editorial office an extract from the minutes of the meeting of the Scientific Council.

4. The article submitted to the editorial office shall be sent to two anonymous reviewers according to the author's area of specialty. The articles of authors who received two positive feedbacks as a result of the review process will be published.

5. The article shall be 8-12 pages (including pictures, tables, charts, appendices, list of reference, and summaries). Texts shall be printed in 12 pt. Times New Roman font with line spacing of 1.

6. Each article shall include UDC (Universal Decimal Classification) indexes and keywords, (preferably DOI (Digital Object Identifier) and ORCID ID). Keywords shall be provided in three languages (in which the articles and summaries are written) and consist of at least 6 words.

7. The sources and bibliography used in the article shall be listed in sequentially numbered alphabetical order, following the body text, titled References, in their original languages (starting from Azerbaijani, then followed by Turkish, Russian, English, French, Arabic, etc.). The bibliographic description of the referenced source shall be based on the requirements of the "Cited Bibliography" section of the "Guidelines for Drafting Dissertations" of the State Commission for Academic Degrees and Titles re-reporting to the President of the Republic of Azerbaijan (see: <http://aak.gov.az>).

8. The reference list shall be followed by the summary of the article. The summary for articles in Azerbaijani shall be written first in English, then in Russian, and for articles in Russian, first in Azerbaijani and then in English. The title of the article, the author's name and surname, the organization and the country he/she represents shall be provided at the beginning of each summary. Article summaries in different languages shall be identical and correspond to the content of the article. The summary shall provide a brief description of the scientific conclusions reached by the author(s), the novelty and practical importance of the scientific work, etc. Summaries shall consist of 100-200 words.

The article shall be structured in the following order:

- *UDC index*
- *Author's name and surname*
- *Author's place of work, position, academic degree and rank, country and e-mail address*
- *Article title*

- *Keywords in the original language of the article*
- *Main body*
- *Reference list*
- *Summaries and keywords in other two languages in addition to the original language of the article.*

Articles that do not meet the requirements, have serious scientific or grammatical errors will not be published. Manuscripts submitted to the editorial office will not be returned. The editorial staff reserves the right to make editorial changes and reductions in articles.

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ, ПРЕДСТАВЛЯЕМЫМ В ЖУРНАЛ «СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ»

1. В журнале «Социальных исследований» издаются статьи, содержащие результаты оригинальных научных исследований, представляющие научную новизну, важное научное и практическое значение.

2. Материалы (статья, рецензия и др.) могут быть представлены на азербайджанском, русском и английском языках в печатном виде, на электронном носителе или посредством электронной почты (socialresearch-journal@gmail.com; tahirallahyarova@gmail.com; agshin.mammadov76@gmail.com).

3. Статья должна быть рекомендована к печати научным советом научного (высшего учебного) учреждения, получив положительный отзыв в результате обсуждения в соответствующем отделе (на кафедре). Автор должен предоставить редакции выписку из протокола заседания научного совета.

4. Представленная редакции статья в соответствии со специальностью автора направляется двум анонимным экспертам на рецензирование. При получении двух положительных отзывов в результате процесса рецензирования статья направляется в печать.

5. Объем статьи должен составлять 8-12 страниц (включая изображения, таблицы, графики, приложения, список литературы, резюме). Статья должна быть напечатана шрифтом Times New Roman – 12, с межстрочным интервалом 1.

6. В каждой статье должны быть указаны индекс УДК (Универсальная Десятичная Классификация) и ключевые слова, (так же, желательно DOI (Digital Object Identifier) и ORCID ID авторов. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языке самой статьи и двух резюме) и составлять не менее 6 слов.

7. В статье использованные источники и литература приводятся после текста статьи под заголовком Список литературы и пронумерованы в алфавитном порядке (сперва на азербайджанском, затем турецком, русском, английском, французском, арабском и др. языках). При указании библиографического описания использованного источника следует брать за основу требования раздела “Использованная литература” действующих инструкций Высшей Аттестационной Комиссии соответствующей страны.

8. После списка использованной литературы следует разместить резюме статьи. Для статей, написанных на азербайджанском языке, необходимо

разместить резюме сперва на английском, а затем на русском, а для статей на русском языке, необходимо разместить резюме на азербайджанском и на английском языке. Над каждым резюме необходимо указать название статьи, имя, фамилия, место работы и страну автора статьи. Оба резюме должны быть идентичными и соответствовать содержанию статьи. В резюме должны быть кратко отражены научные выводы, к которым пришел автор, научная новизна работы, практическая значимость статьи и т.д. резюме должны состоять из 100-200 слов.

Структура статьи должна быть составлена в порядке, указанном ниже:

- *УДК индекс статьи*
- *Имя и фамилия автора*
- *Место работы, должность, научная степень и научное звание, страна и адрес электронной почты автора*
- *Название статьи*
- *Ключевые слова на языке статьи*
- *Текст статьи*
- *Список литературы*
- *Два резюме и ключевые слова, написанные на двух других языках.*

Статьи, не отвечающие требованиям, имеющие значительные научные, грамматические ошибки, не издаются. Представленные в редакцию рукописи не возвращаются. Редакция оставляет за собой право производить изменения редакторского характера и сокращения.

SOSIAL
TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

